

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАНИЛІВ НАТАЛІЯ РОМАНІВНА

Прим. № _____

УДК 930.2:[323.1:314.15](73:47+57=411.16)''1967/1989''

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛІТИКА США ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ З СРСР
(1967–1989 рр.)**

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ /Н. Р. Данилів/

Науковий керівник:

Сіромський Руслан Богданович

кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Данилів Н. Р. Політика США щодо єврейської еміграції з СРСР (1967–1989 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 “Історія та археологія”. – Львівський національний університет імені Івана Франка. Міністерство освіти і науки України. Львів, 2021.

У дисертації здійснено комплексний аналіз політики США щодо еміграції євреїв із Радянського Союзу у 1967–1989 рр. Зокрема, визначено загальні принципи та чинники формування американської політики щодо еміграції євреїв у визначений період. Простежено факти порушення прав людини у Радянському Союзі, які практично підштовхнули єврейську складову населення до подання документів на виїзд. Обґрунтовано форми і методи боротьби “відмовників” за свої права. Проаналізовано реакцію радянської влади на рух євреїв за виїзд, зокрема докладно описано основні обмежуючі заходи, покликані запобігти еміграції (Закон про “податок на освіту”, “квоти на виїзд” тощо). Охарактеризовано особливості такого явища як “нешира”. Розглянуто трансформацію політичного курсу США щодо єврейського питання у контексті розгортання “холодної війни”. Простежено еволюцію імміграційного законодавства США. Встановлено внесок провідних американсько-єврейських організацій у процес еміграції євреїв із Радянського Союзу.

Визначено, що утворення держави Ізраїлю 1948 р., Шестиденна війна 1967 р., війна Судного дня 1973 р. з одного боку, та перманентні дискримінаційні обмеження у Радянському Союзі – з іншого, де-факто посприяли початку еміграційних процесів серед радянських євреїв. На основі архівних звітів КДБ до ЦК КПУ, з яких у 2015–2016 рр. знято гриф секретності, досліджено дискримінаційну політику радянської влади, зокрема недотримання політичних та громадянських прав, серед яких, випадки антисемітських проявів, зокрема, переслідування осіб, котрі подали

документи на виїзд.

У дисертації уточнено процедуру подання документів на виїзд радянських євреїв до Ізраїлю, а також зазначено, що позитивну відповідь, одразу ж після подання першої заявки на виїзд, отримували виключно одиниці. Як правило, до усіх решти застосовували відмову, яку обґрунтовували не зовсім раціонально: у зв'язку з “режимними міркуваннями”, “оперативними міркуваннями”, “наявністю цінних спеціалістів”, “необґрунтованістю прохань про “возз'єднання сімей”, призивним віком і т.д. Одразу ж береться до уваги й те, що незважаючи на усі вище перелічені заборони, найактивніша частина єврейського населення і надалі продовжила проявляти свою національну позицію. Завдяки виступам у Бабиному Яру та біля синагог, написанню особистих та колективних звернень до вищих владних структур, організації таємних зібрань на квартирах та використання усіх інших можливих засобів боротьби, вони не тільки нагадували про існування, але й удосконалювали уже існуючий рух.

Окремо в роботі розглядається аспект діяльності владних структур у США, які спочатку зайняли нейтральну позицію спостерігача, а, згодом, трансформувалися у активного учасника процесу єврейської еміграційної боротьби за виїзд з СРСР. Найперше, усіх зацікавило проголошення незалежної держави Ізраїль у 1948 р., а, відповідно, нового гравця на міжнародній арені. Фактор ведення “холодної війни” відіграв ще одну визначальну роль на корекцію політики усіх адміністрацій президентів. Спочатку відмовившись від колишньої ізоляціоністської політики, американська влада почала шукати додаткові аргументи у веденні глобальної геополітичної, економічної та ідеологічної конфронтації з Радянським Союзом та його сателітами. Ба більше, країна, яка позиціонувала себе лідером т. зв. “демократичного табору” не могла не реагувати на численні прояви дискримінаційних процесів у Радянському Союзі. Все ж, на думку авторки, котра дослідила аналітичні звіти ЦРУ для президентів США, зовнішня політика цієї країни у досліджуваний період не мала чітко

вираженого проізраїльського характеру і була зорієнтована, найперше, на реалізацію власних інтересів.

У роботі також зазначено, що більшість президентів активно реагували на суспільні заклики єврейської складової американського суспільства. Вони часто відвідували наймасштабніші, організовані євреями, заходи; неодноразово зачіпали тему про недотримання прав людини, зокрема можливості на виїзд, у приватних розмовах з радянськими лідерами; застосовували інші нестандартні важелі впливу на Радянський Союз.

До уваги беруться і ряд законодавчих поправок, які прямо чи безпосередньо стосувалися еміграції євреїв з Радянського Союзу. Імміграційна квотна система, яка регулювалася до середини 1960-х рр. за принципом національного походження (*“the national origins quota system”*) була замінена гаслом “рівні можливості для всіх” у вересні 1965 р. після прийняття нового імміграційного закону, більш відомого як Закон Гарта-Целлера. Ще одним важливим документом в історії імміграційного законодавства стала поправка Джексона-Веніка 1974 р., за якою обмежувалися фінансові та торговельні відносини США із країнами, уряди яких порушували права людини, зокрема, обмежуючи право на вільну еміграцію своїх громадян. У 1980 р. був прийнятий “Закон про біженців” у якому йшлося про екстрене надання “допуску” та отримання статусу біженця тим іммігрантам, які фактично переслідувалися або котрі мали цілком обґрунтовані підстави стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань у країні свого проживання. Характерним доповненням до вище перелічених законодавчих актів стала “Поправка Лаутенберга” прийнята у 1989 р., за якою усі релігійні меншини, що проживали на території Радянського Союзу, після підтвердження факту переслідування автоматично отримували перевагу при поданні на в’їзд до США. Згодом, поправку переформатували у закон, яким скористалися десятки тисяч євреїв з пост радянського простору.

Лєвова частка уваги присвячена інституту єврейського лобізму як невід'ємної частини політичного життя у цій країні. Єврейські представники відігравали важливу роль у Конгресі, ще значна частина працювала у формі приватної ініціативної філантропії. Лідери усіх найвідоміших світових єврейських організацій аналогічно прагнули вплинути на західні уряди та, найперше, на американський політикум, щоб ті почали клопотати від імені радянського єврейства за припинення їхньої культурної дискримінації.

Крім того, авторка окреслила найсуттєвіші напрямки діяльності “Студентської боротьби за радянське єврейство”, “Національної конференції”, комітету “Джойнт”, ХІАС та усіх інших найважливіших єврейських організацій, що діяли на території США, окремо виділивши моніторинг внутрішньо-політичної ситуації у Радянському Союзі; надання моральної та фінансової допомоги радянським євреям, зокрема через окремо створені групи “осіб патронів”; організацію різноманітних культурних, освітніх, релігійних та політичних заходів.

Вперше вивчено функції т. зв. “туристичних груп” євреїв з-за кордону, з метою виконання певних доручень у межах Радянського Союзу, а саме: спостереження за внутрішньо-політичним життям, особливо в контексті дотримання основних прав та свобод людини; налагодження комунікацій з місцевим населенням з метою використання їхніх думок та поглядів щодо проживання у Радянському Союзі, при складанні звітних доповідей після повернення до США; надання безпосередньої матеріальної та моральної допомоги.

Наведені у дисертаційному дослідженні приклади ілюструють як працівники КДБ намагалися перешкоджати подібній діяльності, обмежуючи індивідуальні прогулянки населеним пунктом, та лімітуючи незаплановані зустрічі з місцевими жителями. Таких осіб часто перевіряли, а після виявлення підозрілих об'єктів, серед яких заборонена література або предмети ритуальної приналежності, обмежували перебування у межах Радянського Союзу. Для “особливо небезпечних” повторний в'їзд ставав

практично неможливим. Зрештою, застосування цих та інших засобів обмежень, аж ніяк не вплинуло на невпинний потік “туристів”, котрі намагалися допомогти своїм побратимам усіма ймовірними способами.

Авторка вперше на основі різноманітної джерельної бази досліджує причини появи та особливості розвитку такого явища, як “*нешира*” (з івр. “звернення з дороги”). Спад *алії* (з івр. “сходження вгору”), і натомість поширення “*нешири*” стало актуальним з середини 1970–х рр. через три найважливіші аспекти: поразка Ізраїлю у війні Судного дня, що, зрештою, призвело до внутрішньо-політичного колапсу; активну радянську пропаганду про не зовсім втішне життя на території, де присутня постійна загроза початку війни; започаткування нового “американського напрямку”, як ідеального місця для проживання, а, зрештою, реалізації своїх можливостей та потенціалу.

Ґрунтовна джерельна база дала можливість дисертанту реалізувати наукову мету та поставлені завдання. На завершення пропонуються авторські висновки щодо еволюції становлення проблеми еміграційних процесів серед радянських євреїв та аналізу всебічної трансформації політичної американської системи з приводу даного питання.

Ключові слова: еміграція євреїв з СРСР, “відмовник”, адміністрація президента США, імміграційне законодавство США, “нешира”, алія, міждержавні відносини, “холодна війна”.

ABSTRACT

Danyliv N. R. The US policy concerning the Jewish emigration from the USSR (1967–1989). – Qualifying scientific work published as a manuscript.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy in History in specialty 032 “History and Archeology”. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The PhD thesis is devoted to the study of the US policy on the emigration of Jews from the Soviet Union in 1967–1989. In particular, the general principles and factors of the formation of the US policy on the Jews emigration in a certain period are determined. The facts of human rights violations in the Soviet Union, which actually support the Jewish component of the population before submitting documents for departure, are traced. Well-founded forms and methods of struggle of “refusals” for their rights. The reaction of the Soviet authorities to the movement of Jews for departure is analyzed, the main restrictive measures caused by preventive emigration are described in detail (“Education Tax”, “exit quotas” as well). Features of such phenomenon as “noshrim” are characterized. The transformation of the US policy on the Jewish question in the context of the Cold War is considered. The evolution of US immigration law is traced. The contribution of leading American Jewish organizations to the process of emigration of Jews from the Soviet Union has been established.

It was determined that the formation of the State of Israel in 1948, the Six Day War in 1967, the Yom Kippur War in 1973, on the one hand, and permanent discriminatory restrictions in the Soviet Union, on the other hand, *de facto* began emigration among the Soviet Jews. Based on archival reports of the KGB to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, which were declassified in 2015–2016, the discriminatory policy of the Soviet government, which does not have access to the political and civil rights, including cases of anti-Semitic manifestations, in particular, review of persons who submitted documents for departure.

In the dissertation the procedure of submission of documents for departure Jews Soviet to the State of Israel is specified, and also it is noted that the positive

answer, according to submission of the first application for departure, receives only units. As a rule, to apply to all decisions a refusal, which was treated not quite rationally: in connection with “regime considerations”, “operational considerations”, “availability of valuable specialists”, “unreasonable request for family reunification”, “conscription age” and etc. It is immediately taken into account that, despite all the above prohibitions, the most active part of the Jewish population continues to show its national position. Due to speeches in Babyn Yar and near the synagogue, they wrote personal and collective appeals to higher authorities, the organization of secret meetings in apartments and with the help of other possible means of struggle, they not only called to mind with the existence, but also tried to improve the existing movement.

Separately, the paper examines the aspect of the activities of power structures in the United States, which initially took a neutral position as an observer, and later transformed into an active participant in the process of Jewish emigration struggle to leave the USSR. First of all, everyone was interested in the proclamation of the independent State of Israel in 1948, and, accordingly, a new player in the international arena. The Cold War factor played another key role in correcting the policies of all presidential administrations. Initially abandoning its former isolationist policies, the US government began to look for additional arguments in conducting a global geopolitical, economic and ideological confrontation with the Soviet Union and its satellites. Moreover, the country that positioned itself as the leader of the so-called the “democratic camp” could not fail to respond to the numerous manifestations of discriminatory processes in the Soviet Union. However, according to the author, who studied the CIA’s analytical reports to US presidents, the country's foreign policy during the period under study was not clearly pro-Israel and was focused primarily on pursuing its own interests.

The thesis also noted that the most presidents actively responded to public appeals from the Jewish component of American society. They often appreciated the largest Jewish-organized events; repeatedly touched upon the topic of human rights violations in private conversations with Soviet leaders; used other non-

standard levers of influence on the Soviet Union.

A number of legislative amendments were also taken into account, which directly or indirectly concerned the Jews emigration from the Soviet Union. The immigration quota system, which was regulated until the mid-1960s on the principle of national origin (“the national origins quota system”), was replaced by the slogan ‘equal opportunities for all’ in September 1965 after the adoption of a new immigration law, better known as the Hart-Celler Act. Another important document in the history of immigration law was the Jackson-Vanik Amendment of 1974, which limited US financial and trade relations with countries whose governments violated human rights, in particular by restricting the right of their citizens to emigrate freely. In 1980, the Refugee Act was passed, which provided for the emergency granting of “admission” and refugee status to those immigrants who were actually persecuted or who had every reason to be persecuted on the grounds of race, religion, citizenship, or belonging to a certain social group or political beliefs in the country of residence. A characteristic addition to the above legislation was the Lautenberg Amendment, adopted in 1989, which automatically granted all religious minorities living in the USSR an advantage when applying for entry into the United States. Subsequently, the amendment was reformatted into a law used by tens of thousands of Jews from the post-Soviet space.

A significant part of attention is devoted to the Jewish lobbying as an integral part of political life in this country. Jewish representatives played a general role in Congress, and some members worked in private initiative philanthropy. Leaders of the most famous Jewish organizations had influence at American politicians.

In addition, the author outlined the most important areas of activity “Student Struggle for Soviet Jewry”, “National Conference”, Joint Committee, HIAS and all other major Jewish organizations operating in the United States, highlighting the monitoring of the domestic political situation in the Soviet Union; providing moral and financial assistance to the Soviet Jews, in particular through separately created groups of “patrons”; organization of various cultural, educational, religious and political events.

Is being investigated the functions of the so-called “tourist groups” of Jews from abroad, through the implementation of certain assignments, namely: observation of the domestic political life, especially in the context of obtaining fundamental human rights and freedoms; establishing communication with the local population through the use of their thoughts and views on living in the Soviet Union, compiling reports after returning to the United States; providing a material and moral assistance.

The examples presented in the dissertation illustrate how the KGB officers tried to prevent such activities by restricting individual walks in the settlement and limiting unscheduled meetings with local residents. Such persons were frequently searched, and after the detection of suspicious objects, among prohibited literature or ritual objects were, their stay within the Soviet Union was restricted. For the “especially dangerous”, re-entry became impossible. In the end, the use of these and other means of restraint did not affect the relentless flow of “tourists” who tried to help their fellows in all possible ways.

For the first time on the different categories of sours investigates the reasons of occurrence and features of development of such phenomenon as “noshrim” (“dropouts”). The decline of the Aliyah (“the act of going up”), and the location of the expansion of the “noshrim” became relevant in the mid-1970s through three major aspects: the defeat of Israel in the Yom-Kippur War, which eventually led to domestic political collaps; Soviet propaganda concerning hazardous residence on the territory where there is a constant threat of war;

A thorough source database allows the dissertation to realize the scientific goal and objectives. At the end of the proposal to offer the author’s conclusions on the evolution of the problems of emigration among Soviet Jews and an analysis of the comprehensive transformation of the American political system on the introduction of this issue.

Key words: emigration of Jews from the USSR, “refusers”, US presidential administration, US immigration legislation, “nonshrim”, aliyah, interstate relations, Cold War.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Розділ у колективній монографії:

1. Danyliv N. The Israel lobby and US policy in the Arab-Israeli conflict (1948–1978) // *State Security in the Contemporary World*. Edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019. P. 60–77.

Статті у фахових виданнях України:

2. Данилів Н. Виникнення та особливості єврейської еміграції “Нешира” (1970-ті рр.) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. №1. С. 120–125.
3. Данилів Н. Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР // *Емінак*. Київ-Миколаїв, 2016. №1. С. 99–105.
4. Данилів Н. Радянсько-американський обмін в’язнями 1979 р.: передумови, особливості та наслідки // *Наукові записки національного університету “Острозька академія”*. Острог, 2016. №25. С. 255–261.
5. Данилів Н. Захист інтересів єврейських переселенців з СРСР в імміграційному законодавстві США (1965–1989 рр.) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2017. Вип. 18. С. 310–322.
6. Данилів Н. Політика держави Ізраїль із питань інтеграції репатріантів: особливості та характерні риси // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. Спецвипуск. С. 661–670.
7. Данилів Н. Еміграція євреїв з Радянського Союзу в політиці президентів США (1961–1989 рр.) // *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2018. № 138 (3). С. 10–15.

8. Данилів Н. “Єврейський туризм” як спосіб комунікації з радянськими євреями в 1970-ті роки // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Міжнародні відносини”*. Ужгород, 2019. Вип. 6. С. 65–71.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

9. Danyliv N. The Jewish emigration from the USSR in the KGB documents // *Studia de Securitate*. Kraków, 2020. S. 150–161.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Данилів Н. “Великий обмін” 1979 р.: роль президента Дж. Картера у звільненні Георгія Вінса // *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір” (Львів, 3–4 жовтня 2017 року)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. С. 219–226.
11. Данилів Н. “Конференції з питань радянських євреїв: у пошуках практичної допомоги” // *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії”*. Дніпро: Відкрите суспільство, 2019. С. 5–9.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	20
1.2. Характеристика джерельної бази.....	29
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	39
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ З РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ	
2.1. Еміграція радянських євреїв: напрямки, динаміка, чисельність....	48
2.2. Політика радянської влади щодо єврейської еміграції.....	67
2.3. Боротьба “відмовників” за право на еміграцію: форми і методи...	88
РОЗДІЛ 3. ІНІЦІАТИВИ АМЕРИКАНСЬКИХ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО НАДАННЯ ПРАВА НА ВИЇЗД ЄВРЕЇВ З СРСР	
3.1. Створення та діяльність єврейських організацій у США.....	116
3.2. Правозахисні акції американських євреїв.....	136
3.3. Надання матеріальної допомоги радянським євреям.....	145
3.4. Пошуки форм комунікацій: туристичні поїздки	153
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА США ЩОДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ РАДЯНСЬКИХ ЄВРЕЇВ НА ЕМІГРАЦІЮ	
4.1. Зовнішньополітична реакція на створення держави Ізраїль: радянський та американський фактори.....	161
4.2. “Єврейська складова” в імміграційному законодавстві США...	170
4.3. Євреї-політв’язні в процесі американсько-радянських обмінів ...	184
4.4. Право на еміграцію євреїв з СРСР у візіях американського політикуму.....	194
ВИСНОВКИ.....	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	223
ДОДАТКИ	249

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Становлення основ громадянського суспільства і правової держави в Україні вимагають повноцінного забезпечення демократичних прав і свобод громадян. Права людини у ХХ ст. стали найважливішою складовою взаємовідносин на державному та міждержавному рівні. Проте, незважаючи на прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.) та Міжнародних пактів про громадянські та політичні й економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), влада деяких країн продовжувала нехтувати цими міжнародно-правовими визначеними стандартами. Зокрема, тоталітарна система Радянського Союзу суттєво обмежувала не тільки загальні права людини, але й колективні права народів, зокрема, в контексті порушення права на еміграцію і зміну постійного місця проживання цілих народів або їх окремих представників. З когорти таких народів виділяються євреї, які після створення держави Ізраїль у 1948 р. розглядалися кремлівським керівництвом “провідником західних впливів”, передусім США. Відтоді розпочалася кампанія за виїзд із Радянського Союзу, яка набула особливого розмаху після переможної для ізраїльської сторони Шестиденної війни. Втім п. 2 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в якому йшлося, що “кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну”, в СРСР залишався лише на папері і не тільки стосовно євреїв. Загалом, проблематика, пов’язана з внутрішніми та зовнішніми обставинами еміграції євреїв з Радянського Союзу залишається мало вивченою і такою, що потребує ґрунтовного і комплексного аналізу.

У роки “холодної війни” США, як лідер т.зв. “демократичного табору”, сповна використовували численні факти порушення прав людини на території СРСР, критикуючи свого ідеологічного противника. Американська сторона ініціювала декілька важливих законодавчих актів, які, з одного боку, обмежували торгівельні операції Радянського Союзу, а, з іншого, – заохочували до імміграції. Вихідці з Радянського Союзу, зокрема, євреї, часто отримували статус “біженець”, а, відповідно, і основну частину соціальних пільг. До

формування політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу значною мірою доклалося й американське єврейське лобі.

Отже, вивчення основних визначальних рис внутрішньої і зовнішньої політики США та Радянського Союзу у період 1967–1989 рр. є необхідним елементом для розуміння глобальних геополітичних процесів та правозахисного руху зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка та є складовою частиною її науково-дослідницької роботи в межах проблеми – “Світові інтеграційні процеси у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.” (державний реєстраційний номер 01 18U000604).

Об'єктом дослідження виступає політика США щодо еміграції євреїв із Радянського Союзу у 1967–1989 рр.

Предмет дослідження становлять фактори формування та основні принципи американської політики щодо еміграції євреїв у визначений період.

Метою дослідження є комплексний аналіз політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у 1967–1989 рр. та визначення її особливих рис.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– проаналізувати стан наукового вивчення зазначеної теми і визначити її джерельну базу;

– охарактеризувати теоретико-методологічні засади дослідження;

– проаналізувати реакцію радянської влади на рух євреїв за виїзд, зокрема основні обмежуючі заходи, покликані запобігти еміграції (Закон про “податок на освіту”, “квоти на виїзд” тощо);

– обґрунтувати форми і методи боротьби “відмовників” за свої права;

– виділити характерні особливості такого явища як “нешира”;

– проаналізувати трансформацію політичного курсу адміністрацій президентів щодо єврейського питання у контексті розгортання “холодної війни”;

- простежити еволюцію імміграційного законодавства США;
- визначити особливості впливу інституту єврейського лобізму на формування зовнішньої та внутрішньої політики США.
- встановити внесок провідних американсько-єврейських організацій у процес боротьби радянських євреїв за надання їм права на еміграцію;
- охарактеризувати діяльність т.зв. “туристичних груп”;

Хронологічні рамки дослідження визначені 1967–1989 роками. Нижня хронологічна межа обумовлена ситуацією, коли радянські євреї, захоплені перемогою Ізраїлю у Шестиденній війні і, як наслідок, збільшенням ізраїльських територій більш, ніж удвічі, почали масово подавати документи на виїзд з Радянського Союзу і зміну свого постійного місця проживання. Верхня хронологічна межа відповідає даті прийняття американським Конгресом “поправки Лаутенберга”, завдяки якій до США переселилася найбільш чисельна група радянських євреїв.

Географічні межі дослідження, зважаючи на поставлену мету і завдання, охоплюють США, Радянський Союз та Ізраїль. Однак, для розуміння контексту, у роботі аналізуються події, які розгорталися й на території інших держав.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у 1967–1989 рр.

вперше:

- до наукового обігу введено аналітичні звіти ЦРУ для президентів США, та звіти КДБ до ЦК КПУ, з яких у 2015–2016 рр. знято гриф секретності;
- на основі підрахунків 1) кількості викликів з боку родичів із-за кордону, 2) фактично наданих віз та 3) чисельності осіб, котрі виїхали до Ізраїлю або США встановлено ступінь поширення еміграційних настроїв у період 1967–1989 рр.;
- доведено, що зовнішня політика США у досліджуваний період не мала чітко вираженого проізраїльського характеру і була зорієнтована, найперше, на реалізацію власних інтересів;

– на основі архівних документів досліджено дискримінаційну політику радянської влади, зокрема недотримання політичних та громадянських прав, серед яких, випадки антисемітських проявів, зокрема, переслідування осіб, котрі подали документи на виїзд;

– встановлено причини появи та особливості розвитку такого явища, як “нешира”. Спад *алії*, і натомість поширення “нешири” стало актуальним з середини 1970–х рр. через: поразку Ізраїлю у черговій арабо-ізраїльській війні, що, зрештою, призвело до внутрішньо-політичного колапсу; активну радянську пропаганду про не зовсім втішне життя на території, де присутня постійна загроза початку війни; початок появи нового “американського напрямку”, який імпонував багатьом єврейським емігрантам, насамперед, завдяки чуткам про можливість самореалізації;

– запропоновано розрізняти декілька етапів у формуванні еміграційних настроїв серед радянського єврейства. Численні факти дискримінації основних громадянських та культурних прав стали внутрішнім мотиваційним фактором щодо початку боротьби за виїзд. До зовнішніх варто, передусім, віднести утворення держави Ізраїль у 1948 р. та перемогу цієї країни у Шестиденній війні 1967 р.; Поразка Ізраїлю у війні Судного дня 1973 р. призвела до початку явища “нешира”. Спад чи активізація еміграційних процесів напряду, також, залежали від правових уточнень радянської влади щодо розширення або, навпаки, обмеження “квот на виїзд”;

– окреслено напрямки діяльності усіх найважливіших єврейських організацій, що діяли на території США, серед яких виділяємо: моніторинг внутрішньо-політичної ситуації у Радянському Союзі; надання моральної та фінансової допомоги радянським євреям, зокрема через окремо створені групи “осіб патронів”; організація різноманітних культурних, освітніх, релігійних та політичних заходів;

– вивчено функції т. зв. “туристичних груп” євреїв з-за кордону, що опинялися у межах Радянського Союзу, а саме: спостереження за внутрішньо-політичним життям, особливо в контексті дотримання основних прав та свобод

людини; спілкування з представниками місцевого населення та використання їхніх думок та поглядів щодо проживання у Радянському Союзі, при складанні звітних доповідей після повернення до США; надання безпосередньої матеріальної та моральної підтримки єврейським “відмовникам” або сім’ям “в’язнів Сіону”.

уточнено:

- процедуру подання документів на виїзд радянських євреїв до Ізраїлю;
- вплив питання прав людини на міждержавні відносини між СРСР та США під час “холодної війни”;
- становлення та подальше коригування політики американських адміністрацій стосовно порушення права на виїзд радянським євреям;
- еволюцію та роль американського “імміграційного законодавства” у контексті впливу на еміграцію євреїв з СРСР;
- вплив єврейського лобі на формування американської політики;

подальший розвиток отримали положення:

- про дослідження внутрішньої співпраці між єврейськими організаціями, що діяли на теренах США;
- про значення та вплив окремих осіб на розгортання боротьби за надання радянським євреям права на виїзд;
- про пов’язаність руху за виїзд євреїв із дисидентським рухом в СРСР.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що опрацьовані матеріали дозволяють ґрунтовно вивчити історію політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у зазначений період. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані при підготовці навчально-методичних розробок з метою викладання загальних та спеціальних курсів у ВНЗ, наприклад, з історії порушень прав людини в СРСР. Застосовані в дисертації методологічні підходи можна використовувати для дослідження інших аспектів міжнародної політики у 1960–1980-х роках.

Апробацію результатів дисертації здійснено шляхом оприлюднення її основних положень, висновків і результатів на звітно-наукових конференціях

Львівського національного університету імені Івана Франка, Міжнародній науково-практичній “Конференції з актуальних питань суспільних наук: наукові дискусії” (Київ, 14–15 серпня 2015 р.), Міжнародній науковій конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір” (Львів, 3–4 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії” (Дніпро, 1–2 листопада 2019 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження викладено у одинадцяти публікаціях. Із них 7 опубліковано у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 2 – у закордонному виданні (Польща), і ще 2 – у тезах та матеріалах конференцій.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, обумовлена метою і завданням дослідження та включає у себе вступ, чотири розділи, поділені на 14 підрозділів, висновки, список використаних джерел (384 позиції) і 18 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок, з них основного тексту – 202 сторінок, список використаних джерел – 26 сторінок, додатки – 14 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження єврейської еміграції з Радянського Союзу, та ще й у контексті впливу з боку американської сторони є досить складним та багатогранним. Зважаючи на це, при підготовці дисертаційної роботи використовуємо значну кількість вузькоспеціалізованих досліджень, які проливають світло на усю різноманітність та багатоаспектність даного дослідження. Відповідно, вважаємо, що буде доцільно класифікувати усю використану літературу за предметно-тематичним принципом, виділяючи: 1) загальні праці, які комплексно описують реалії повсякденного життя у Радянському Союзі, виокремлюючи єврейську проблематику, зокрема в контексті єврейської еміграційної лихоманки; 2) спеціальні дослідження, у яких розкрито закономірності розвитку міграційних процесів загалом; 3) наукові роботи присвячені діяльності американсько-ізраїльського політичного та суспільного лобі 4) історичні розвідки, у яких подається інформація щодо вивчення особливостей внутрішньої політики США та Ізраїлю в контексті підтримки та популяризації єврейської еміграції з Радянського Союзу; 5) окремі публікації, у яких розвинено багатогранну дискусію щодо явища “нешира”.

До праць загального характеру належать дослідження, автори яких торкалися широкого спектру проблем, пов’язаних з історією Радянського Союзу та, зокрема, у визначенні його внутрішньо та зовнішньополітичної специфіки. Варто зазначити, що серед наукових досліджень інколи трапляються праці публіцистичного стилю. Незважаючи на те, що перші такі публікації почали з’являтися уже після розпаду Радянського Союзу, більшість авторів, як правило, були безпосередніми учасниками описуваних подій. Саме тому характерною рисою цих досліджень стало поєднання у них ознак наукової праці, таких як посилання на історичні джерела та цитати із них, із власними

спогадами та рефлексіями автора, аргументацією або виправданням його політичних поглядів чи вчинків.

До цієї категорії належать, перш за все, книги авторства Людмили Алексєєвої, Валерія Енгеля, Юлія Кошаровського та Йосипа Зісельса. Колишня дисидентка, одна із засновниць Московської Гельсінської Групи, Л. Алексєєва залишила по собі цінну спадщину архівного та публіцистичного матеріалу, який став вагомим внеском для дослідження одного з найважливіших аспектів Радянського Союзу. В “Історії інакомислення в СРСР” Л. Алексєєва характеризує особливості “інакомислення” на просторах Радянського Союзу, враховуючи усілякі суспільні групи, серед яких національні меншини та різноманітні релігійні представництва. В окремому розділі, де йдеться про боротьбу євреїв за право на виїзд, Л. Алексєєва згадує про основні причини цього явища, враховуючи побутовий антисемітизм щоденного характеру, водночас наголошує на вагомому впливі економічної та політичної дискримінації¹.

В. Енгель – російський історик і громадський діяч, фахівець з проблем прав людини в міжнародних відносинах, а також з єврейської історії Росії кінця XIX – початку XX століть. Він проаналізував характерні особливості життя єврейського населення в різні періоди розвитку СРСР: відлизі, застої та перебудові. В підсумку зазначив, що єврейська спільнота була найбільш дискримінована у Радянському Союзі².

Особливо цінною працею є дослідження “Ми знову євреї” Ю. Кошаровського – відомого єврейського дисидента та відмовника, котрий особисто брав активну участь у єврейському протестному русі, зокрема, у 1970–1980-х роках організовував групи з вивчення івриту, що було доволі небезпечним заняттям. У його чітко оформленому науковому доробку ми знаходимо багато важливих деталей та скрупульозних уточнень в контексті

¹ Людмила Алексєєва, *История инакомыслия в СССР.* (Москва: Московская Хельсинская группа, 2012), доступ 15 грудня 20196 <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-98440-063-3/978-5-98440-063-3.pdf>.

² Валерий Энгель, “Курс лекций по истории евреев России,” *История еврейского народа*, доступ 1 декабря 2016, <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm>.

діяльності відмовників і єврейських дисидентів³. Унікальним доповненням стали об'ємні інтерв'ю сучасників, з яких ми черпаємо додаткову порцію інформації з особистого досвіду респодентів.

Ще один відомий єврейський дисидент, діяч українського єврейського руху Й. Зісельс подає у своїх роботах детальні статистичні дані, які ми використовуємо для глибинного висвітлення дисертаційного дослідження⁴.

Серед додаткових історичних доповнень використовуємо праці Якова Айзанштата⁵ та Юрія Шаповала⁶, де розкривається злочинна політика Сталіна, зокрема, реалізація плану щодо депортації усіх радянських євреїв; Генадія Костирченко, який досліджуючи епоху відлиги, наголошує на лібералізаційній політиці в одних аспектах та започаткування “економічних антиєврейських процесів” – в інших⁷. Ілля Куксін – намагається висвітлити деякі аспекти єврейської еміграції за правління Л. Брежнєва⁸, тоді як Міхаель Бейзер, серед усього, описує вагому роль та значення для радянських євреїв зовсім нечисленних і частково заполітизованих єврейських синагог⁹, а Євгеній Наумов – про не менш важливіше значення маці, випікання якої фактично було заборонене в Радянському Союзі¹⁰.

Серед інших, Інна Аролович, котра згадує про ще одну важливу подію відому в історіографії як “самолетное дело”¹¹. Показовий судовий процес і притягнення до вищої міри покарання – розстрілу учасників цієї акції, в черговий раз підтвердив факт переслідування національних меншин у

³ Юлий Кошаровский, *Мы снова евреи. Очерки по истоии сионистского движения в Советском Союзе.* (Израиль: Иерусалим, 2007), доступ 14 июля 2017, <http://kosharovsky.com/>.

⁴ Иосиф Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” у *Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, ред. Иосифа Зисельса. (Москва: Сэфер, 2001), 44.

⁵ Яким Айзенштат, “О подготовке Сталиным геноцида евреев: Юридическое исследование этапов преступной подготовки Сталиным геноцида советских евреев,” 1994, доступ 3 апреля 2018, <http://lib.memo.ru/book/885>.

⁶ Юрій Шаповал, “Розв'язання єврейського питання по-сталінськи,” *День*, доступ 27 грудня 2015, <http://www.day.kiev.ua>.

⁷ Геннадий Костырченко, “Были ли Хрущовские “экономические процессы” антиеврейскими,” *ЛЕХАИМ*, 2012, доступ 18 ноября 2019, <https://lechaim.ru/ARHIV/244/kostyrchenko.htm>.

⁸ Илья Куксин, “Брежнев и еврейская эмиграция,” *Заметки по еврейской истории*, доступ 23 марта, 2019, <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer15/Kuksin1.htm>.

⁹ Михаэль Бейзер, “Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем,” доступ 7 февраля 2019, http://pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Legacy_Rus.pdf.

¹⁰ Евгений Наумов, “Хлеб бедности нашей,” *Лехаим*, 2015, доступ 19 октября 2018, <http://old.lechaim.ru/4108>.

¹¹ Інна Аролович, ““Самолетное дело”: 45 лет назад,” *Ассоциация еврейских организаций и общин Украины*, доступ 16 октября 2017, <http://vaadua.org/news/samoletnoe-delo-45-let-nazad>.

Радянському Союзі. Ірина Масюкова – вказує на яскраво виражену дихотомію у внутрішньополітичних процесах СРСР: ідеально кодифіковану правову систему законодавчих радянських ініціативах, проте абсолютно нереалізовану на практиці¹². Віктор Богуславський – підходить до проблематики з філософської точки зору, наводячи паралелі з “Єгипетським Виходом”, використовуючи неординарні асоціації про три чуда, які, на його думку, фактично підштовхнули до початку єврейської еміграції з Радянського Союзу¹³. Ще більш теологічний напрямок використовує Олександр Напомнящий, котрий часто використовує біблійні цитати та кабалістичні вкраплення¹⁴.

Серед американських дослідників у цій площині виділяємо двох істориків, серед яких – викладач Принстонського університету – Натан Бенжамін, котрий у праці “Дике бажання покинути: радянське єврейство” змальовує відважну сміливість та неабиякий азарт щодо реалізації свого законного права на еміграцію. Фахівець з історії права Едвард Джон аналізує радянську внутрішню політику, називаючи її відверто симуляційною¹⁵.

Окрім, розгляду внутрішньої політики Радянського Союзу, ще одним важливим аспектом у нашій роботі є **виявлення певних особливостей серед звичних закономірностей еміграційного явища в цілому**. Для цього використовуємо працю Грега Девіда, в якій він подає достеменні розрахунки з еміграції відомого британського картографа Ернста Ревенштайна¹⁶. І хоч дана робота датується 1876 р., у ній ми знаходимо перші вагомні розвідки з теоретичного вивчення міграційних процесів. Українські дослідниці, Ольга Ровенчак та Вікторія Володько, у книзі “Міжнародна міграція” продовжили справу британського попередника. У нашій дисертації запозичено неординарні

¹² Ирина Масюкова, “Евреи и национальная политика в СССР: теория и практика (1950-1960 гг.),” *Труды по иудаике: история и этнография* 15 (2019): 302–307.

¹³ Виктор Богуславский, “Отцы и дети русской алии,” *Дом Корчака в Иерусалиме*, доступ 5 февраля, 2019, <http://www.jerusalem-korczak-home.com/bog/vi1.html#2>.

¹⁴ Александр Непомнящий, “Долгий путь к цели,” *Еврейская панорама: независимая ежемесячная газета*, 2018, доступ 3 января 2017, <https://old.evrejskaja-panorama.de/dolgij-put-k-celi-135852349/>.

¹⁵ John T. Evrard, “Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation,” *DePaul Law Review* 29, no.3 (1980): 819–868, accessed November 7, 2018, <http://via.library.depaul.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2439&context=law-review>.

¹⁶ David Grigg, “E. G. Ravenstein and the “laws of migration”,” *Journal of Historical Geography*, 3 no. 1 (1977): 41–54, accessed December 19, 2017, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0305748877901438#!>.

факти про різновиди міграцій, насамперед, за територіальним спрямуванням, правовим статусом та способом реалізації¹⁷.

Ще одним, не менш важливим доробком в галузі єврейського еміграційного явища, є численні дослідження Ірини Яворської. Оскільки, дослідниця є уродженкою Буковини, а сам регіон з кінця ХІХ ст. залишався одним із найактивніших учасників міжнародних міграційних процесів, відповідно, актуальним для проведення тих чи інших історичних досліджень. Авторка, у своїх численних працях спробувала відобразити причини, основні риси, етапи та масштаби еміграції буковинських євреїв у післявоєнний період і до розпаду Радянського Союзу¹⁸.

Діяльність американського політичного та суспільного лобі в історіографії висвітлено фрагментарно. Загальну, інформативно оформлену історію тої чи іншої організації черпаємо з їхніх офіційних сайтів¹⁹. Серед дослідників виділяємо Йосі Клейн Галеві – ізраїльського журналіста американського походження, котрий характеризує найважливіші етапи становлення американсько-єврейського руху у боротьбі проти радянської політичної системи, і визнає, що на початках ніхто не вірив у фактичну реалізацію власних ідей та переконань²⁰. Курц Говард²¹ та Роберт Фрідмен²², використовуючи журналістський досвід, не тільки описують суперечливу діяльність Ліги Захисту євреїв²³, але й пробують зрозуміти її головного організатора і натхненника – Меїра Кагане. Більше того, один з них делікатно

¹⁷ Ольга Ровенчак і Вікторія Володько, *Міжнародна міграція: теорія і практика*. (Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2015).

¹⁸ Ірина Яворська, *Життя як упошукач раю: Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)*. (Чернівці: Технодрук, 2016); Ірина Яворська, “Єврейська громада Буковини та історичні виклики епохи сталінізму (1948–1953 рр.),” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 7 (2014): 79–85; Ірина Яворська, “Основні етапи другої хвилі еміграції євреїв Буковини 1967–1973,” *Black Sea Scientific Journal of Academic Research* 9 (2014): 17–22.

¹⁹ “Hebrew Immigrant Aid Society,” *Jewish Virtual Library*, accessed November 26, 2017, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hebrew-immigrant-aid-society>; “History,” *HIAS*, accessed November 25, 2017, <http://www.hias.org/>; “The Soviet Jewry Movement in America,” *My Jewish Learning*, accessed September 19, 2017, <http://www.myjewishlearning.com/article/the-soviet-jewry-movement-in-america/>.

²⁰ Yossi K. Halevi, “Lessons of Struggle for Soviet Jewry Remain Relevant,” *Shalom Hartman Institute*, 2010, accessed June 18, 2017, <https://hartman.org>.

²¹ Howard Kurtz, “Ex-Jewish League Leaders Plead Guilty in Bombings,” *The Washington Post*, 1987, accessed June 17, 2019, <https://www.washingtonpost.com/>.

²² Robert I. Friedman, “Kahane: The Plan Behind the Fury,” *Washington Post*, 1990, accessed June 17, 2019, <https://www.washingtonpost.com/>.

²³ “Jewish Defense League,” *Southern Poverty Law Center*, доступ 13 августа 2017. <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/jewish-defense-league>.

виправдовує нестандартну практику даної організації, вважаючи, що “ці люди фактично використовували зрозумілі для Радянської влади методи боротьби”.

“Відмовник” Михаїл Бейзер з власного досвіду розповідає про надання матеріальної допомоги за спеціальною “Посилковою програмою” організаціями “Натива”²⁴ та “Джойнт”²⁵.

У своїх дослідженнях Джейкоб Джюн²⁶, Девід Геллер²⁷ та Гарі Розенблат звертають увагу на проведення трьох Світових Конференцій з питань радянських євреїв, виділяючи найбільш значущі промови, курйозні випадки, підкреслюють цінність проведення схожих заходів²⁸. Відомий ізраїльський історик Фред Лазін вдало підсумовує усі вище описані факти однією промовистою фразою: “Ми не одні”. Незважаючи на те, що дослідники, виокремлюють діяльність тих чи інших організацій, досі немає цілісних ґрунтовних досліджень із даної проблематики.

Діяльність спеціально організованих американсько-єврейськими організаціями “туристичних груп”, мета котрих, найперше, полягала у наданні матеріальної допомоги або психологічної підтримки, фактично є дуже вагомим явищем, проте практично не висвітленим в українській чи зарубіжній історіографії.

Політика США щодо порушення прав радянських євреїв на еміграцію частково проаналізована у дослідників американського або ізраїльського походження. Наприклад, історики Петрус Бувульда²⁹, Джеймс Гімпел та Джеймс Едвард охарактеризували особливості сприйняття цього явища в американському політикумі, насамперед, простеживши поступову еволюцію

²⁴ Михаэль Бейзер, “Помогая в нужде и в борьбе. Посылочная программа “Джойнта” и “Натива” для советских евреев, 1950-е – 1970-е годы,” у *Еврейская эмиграция из России*, ред. Олега Будницкого. (Москва: РОССПЭН, 2008), 220–240.

²⁵ Michael Beizer, “American Jewish Joint Distribution Committee,” *Jews in Eastern Europe*, accessed October 19, 2017, <http://www.yivoencyclopedia.org/>.

²⁶ June Jacobs, “The Third World Conference on Soviet Jews,” *East European Jewish Affairs* 13 (1983): 71–76, accessed November 17, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501678308577422?journalCode=feej19>.

²⁷ David Geller, “Second World Conference on Soviet Jewry,” *The American Jewish Year Book* 77 (1977): 153–156, accessed April 1, 2018, <https://www.jstor.org/stable/23605355?seq=1>.

²⁸ “Declaration of the Second World Conference of Jewish Communities on Soviet Jewry,” *Soviet Jewish Affairs*, Vol. 6 (1976): 71–76, accessed January 17, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501677608577233>.

²⁹ Petrus Buwulda, *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union 1967–1990*. (Washington, D. C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997), accessed April 29, 2017, https://books.google.com.ua/books?id=ja29zrIK_4cC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.

переконань та позицій у питаннях імміграційної політики в середовищі конгресменів та апарату Адміністрації Президента³⁰. Науковці Мітчел Бард³¹, Сара Вілс³² та Віталій Бузань³³ розвивають ідею геополітичних інтересів США на Близькому Сході, та у “Холодній війні”, вважаючи, що більшість законодавчих ініціатив або підтримка радянського єврейства у їхніх клопотаннях щодо виїзду є не більше, ніж відстоювання, найперше, своїх власних позицій та інтересів.

Сенді Мейсал³⁴ та Кевін Макдональд³⁵ описали безпосередній вплив єврейського лобі на ситуацію у внутрішньо-політичній сфері; Перший з них ділиться досвідом участі у командному складі під час президентських виборів 2000 р. в ході яких він збагнув, що американські євреї в кулуарний спосіб уже давно відіграють одну з найважливіших ролей в американській політиці. Віктор Розенберг³⁶, Шір Боднер³⁷ та Голд Стівен³⁸ окреслили економічні можливості та соціальну допомогу, яка надавалася радянським євреям одразу ж після їх прибуття до США. Політолог Девід Дьук охарактеризував наслідки припливу значної кількості єврейських іммігрантів, окремо зауваживши, що незначна частка американського суспільства не зовсім була задоволена надмірними витратами на приїзд та облаштування єврейських іммігрантів³⁹. Більш детально, у контексті відзначення якихось річниць чи важливих подій,

³⁰ Edwards R. James and James G. Gimpel, “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” *Center for Immigration Studies*, 1998, accessed December 1, 2016, <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.

³¹ Mitchell G. Bard, *A guide to the Arab-Israeli Conflict: Myths and Facts*. Maryland: American-Israeli Cooperative Enterprise, 2017, accessed January 19, 2018, <http://westterthesynch.mydad.info/>.

³² Sarah R Wills, *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict: The Influence of Religious Belief of Foreign Policy: Thesis*. Virginia: Virginia Beach, 2012, accessed June 19, 2019, <https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

³³ Віталій Бузань, ““Шестиденна війна” 1967 р. на Близькому Сході в американсько-радянських відносинах,” *Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили* 127 (2010): 78–82.

³⁴ Sandy L. Meisal, *Jews in American Politics*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers. INC., 2001, accessed April 2, 2017, <https://www.bookdepository.com/Jews-American-Politics-Sandy-L-Maisel/9780742528796>.

³⁵ Kevin MacDonald, “Ted Kennedy is not Responsible for the Immigration Act of 1965,” *Occidental Observer*, 2013, accessed November 15, 2016, <http://www.theoccidentalobserver.net/2013/05/ted-kennedy-did-not-pass-the-immigration-act-of-1965/>.

³⁶ Victor Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” *Touro Law Review* 19, no. 2, (2015): 419–450.

³⁷ Shir Bodner, “Soviet Jewish Resettlement in the U.S. and Israel,” *Bonner Center for Civic Engagement of Richmond University*, 2012, accessed November 17, 2016, <http://engage.richmond.edu/common/pdf/shir-bodner-thesis.pdf>.

³⁸ Steven J. Gold, “Soviet Jews in the United States,” *American Jewish Year Book* 94 (1994): 3–57, accessed March 15, 2017, <https://www.jstor.org/stable/23605643?seq=1>.

³⁹ Дэвид Дьук, *Еврейский вопрос глазами американца*. (Москва: ЦентрКнига, 2001).

безпосередньо політику президентів США досліджували Іра Стол⁴⁰, Джейсон Маоз⁴¹, Боб Босток⁴², Пауль Кенгур⁴³, Ян Бікертон⁴⁴, Катерина Колесникова⁴⁵ – відомі американські журналісти та науковці. Окремої уваги заслуговує дискусія поміж науковцями з приводу неоднозначної позиції щодо єврейського питання з боку президента Річарда Ніксона та Державного Секретаря Генрі Кіссінджера. Деякі з дослідників звинувачують обох лідерів у відвертому антисемітизмі та абсолютній незацікавленості у вирішенні питання єврейської еміграції з Радянського Союзу. Роджер Стоун змальовує напружену арабо-ізраїльську ситуацію у 1973 р., яка зрештою закінчилася черговою арабо-ізраїльською війною. Незважаючи на політичний рейтинг, та реальний ризик початку економічної кризи, схвалення Р. Ніксоном військової операції “Nickel Grass”, врятувало Ізраїль від загрози повного знищення – додає журналіст. Джері Клінгер іронічно підсумовує: “два антисеміти, що фактично врятували Ізраїль від арабської загрози”⁴⁶.

Практична діяльність конгресменів, президентів та їх адміністрацій заслуговує окремого детального розгляду. У своїх працях автори висвітлюють перебіг та особливості прийняття важливих законодавчих ініціатив, серед яких “Поправка Лаутенберга”⁴⁷, “Поправка Джексона-Веніка”⁴⁸, “Акт про

⁴⁰ Ira Stoll, “Jews have special reasons to remember JFK on 50th anniversary of assassination,” *Jewish Telegraph Agency*, accessed: May 29, 2017, <http://www.jta.org>.

⁴¹ Jason Maoz, “Lyndon Jhonson, Friend of the Jews,” *Commentary*, accessed September 9, 2017, <https://www.commentarymagazine.com>.

⁴² Bob Bostock, “Who saved Soviet Jewry,” *Richard Nixon Foundation*, 2010, accessed Octoberber 11, 2017, <https://www.nixonfoundation.org/2010/12/who-saved-soviet-jewry/>

⁴³ Paul Kengor, “The Liberator: Ronald Reagan and Soviet Jewry,” *JewishPress*, 2007, accessed November 25, 2016, <http://www.jewishpress.com/>.

⁴⁴ Ian J. Bickerton, “Dwight D. Eisenhower and Israel: A New Look,” *Australasian Journal of American Studies* 7, no. 1 (1988): 1–12, accessed June 21, 2017, <https://www.jstor.org/stable/41053474?seq=1>.

⁴⁵ Катерина Колесникова, “Створення “Доктрини Ніксона” та її вплив на зовнішньополітичний курс США наприкінці 60–х – на початку 70–х рр. XX ст.,” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України* 13 (2016): 111–116.

⁴⁶ Jerry Klinger, “Richard Nixon – Henry Kissinger: The Anti-Semite who saved Israel,” 2012, *The Jewish Magazine*, accessed May 15, 2018, http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/Richard_Nixon-2.pdf.

⁴⁷ “Поправка Лаутенберга,” *Еврейский мир. Газета русскоязычной Америки*, доступ 3 декабря 2016, <http://evreimir.com/3410/>; Nezer, Melanie, “Honoring Frank Lautenberg's,” *Roll Call*, 2014, accessed November 19, 2016, http://www.rollcall.com/news/honoring_frank_lautenbergs_legacy_for_refugees_commentary-233499-1.html; Jeffrey Perry, “The Lautenberg Amendment,” *Blog Jeffrey B. Perry*, 2013, accessed November 28, 2016, <http://www.jeffreybperry.net/blog.htm?post=914303>.

⁴⁸ “Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanic,” *Kennan Institute Occasional Papers* № 300, 2010, accessed February 18, 2017, <https://www.wilsoncenter.org>; Julie Ginsberg, “Reassessing the Jackson-Vanik Amendment,” *Council of Foreign Relations*, accessed November 28, 2015, <http://www.cfr.org/trade/reassessing-jackson-vanik-amendment/p19734>; June Rogul, “Jackson-Vanik Amendment and the Soviet Jewry Movement: Personal

біженців”⁴⁹ та інших правових документів⁵⁰, які посприяли розвитку радянсько-єврейського імміграційного процесу. Серед науковців були і ті, хто безпосередньо досліджував впливову роль окремих осіб. Зокрема, Арлена Лазаровіц⁵¹ пише про сенатора Джейкоба Джавіца, котрий не зважаючи на прихильність до політики “розрядки”, досить наполегливо лобіював інтереси репресованої єврейської громади в Радянському Союзі. Уже згадуваний вище Й. Галеві взявся за скрупульозне вивчення Джейкоба Бірнбаума – засновника “Студентської боротьби за радянських євреїв” та інших організацій, котрі фактично стали фундаментом для продовження руху за право на еміграцію для радянських євреїв⁵².

Відзначаємо, що більшість досліджень зосереджена виключно на глобальних геополітичних процесах, проте на соціально-економічний та внутрішньополітичний вимір американської історії звертається значно менша увага. Доцільно б було довершити наявні наукові розробки повсякденною історією, серед яких помістити реальні випадки з життя осіб, котрі, з одного боку, боролися за надання їм права на виїзд, а з іншого – реалізовували надбання своїх заокеанських чи ізраїльських побратимів.

Серед дискусивних моментів виділяємо ще одне непересічне явище, більш відоме як “нешира”, в межах якого радянські євреї змінювали свій маршрут, відправляючись не до Ізраїлю, а до інших розвинених країн, серед яких впевнено перемагали США. З 1976 р. “нешира” переросла у значно масштабніші рамки, переваживши в еміграційному потоці.

Reflections,” Voices of a Vigil, 2010, accessed December 15, 2018, <https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>.

⁴⁹ Barnett Don, “Refugee Act of 1980: National Review,” *UCDavis*, 1993, accessed November 28, 2016, <http://heather.cs.ucdavis.edu/pub/Immigration/WelfareUse/DonBarnett.html>.

⁵⁰ “Immigration and Nationality Act,” *U. S. Citizenship and Immigration Services*, accessed November 10, 2016, <https://www.uscis.gov/ilink/docView/SLB/HTML/SLB/act.html>; Jerry Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” *Center for Immigration Studies*, 2015, accessed November 25, 2016, <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>; “Three Decades of Mass Immigration: The Legacy of the 1965 Immigration Act,” *Center for Immigration Studies*, 1995, accessed December 3, 2016, <http://cis.org/1965ImmigrationAct-MassImmigration>.

⁵¹ Arlena Lazarowitz, “Senator Jacob K. Javits and Soviet Jewish Emigration,” *Shofar* 21, no. 4 (2003): 19–31, accessed November 27, 2019, <https://www.jstor.org/stable/42943594?seq=1>.

⁵² Yossi Klein Halevi, “Jacob Birnbaum and the Struggle for Soviet Jewry,” *Azure*, 2004, accessed October 8, 2017, <http://azure.org.il/include/print.php?id=221>.

На думку Фреда Лазіна⁵³, це явище спровокувало гострі розбіжності не тільки серед ізраїльської спільноти, але й між урядом США та СРСР, кожен з яких переслідував свої власні інтереси. Сюзанна Рутланд⁵⁴ подає факти дебатів між лідерами єврейської діаспори, які проживали у США та ізраїльським керівництвом. Стівен Голд та Грег Баєр акцентують увагу на організаціях, зокрема, ХІАС та “Джойнт”, котрі сприяли єврейським біженцям в Австрії, Італії та США.

Таким чином, політика США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у визначений період в українській історіографії практично взагалі не висвітлена, досить фрагментарно і нерівномірно досліджена у радянсько-російській та ізраїльській історіографії, і, зрозуміло, найкраще представлена в американській. Окремі її аспекти, як-от поява та розвиток “нешири”, функціонування окремих американських президентів та їх адміністрацій, розвиток мережевої організаційної діяльності та еміграція радянських євреїв в контексті загального еміграційного явища потребують більш детального вивчення. Дещо активніше вивчається внутрішньо-політична ситуація в Радянському Союзі, та зовнішньо-політичні фактори американської політики і, відповідно, їх вплив на появу та розвиток масштабних еміграційних настроїв серед радянського єврейства.

1.2. Характеристика джерельної бази

Основу джерельної бази дисертації становлять виявлені в архіві документи та матеріали, одна частина з яких опублікована на спеціальних американських сайтах, тоді як інша – зберігається у Галузевому державному архіву Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ).

У першу чергу необхідно виокремити **нормативно-правові акти**, серед яких – прийняття у 1947 р. Генеральною асамблеєю ООН резолюції № 181 (II) про припинення британського мандату та розподіл Палестини на дві держави, у

⁵³ Fred A. Lazin, “Refugee Resettlement and “Freedom of Choice”: The Case of Soviet Jewry,” *Center for Immigration Studies*, 2005, accessed December 9, 2018, <http://cis.org/RefugeeResettlement-SovietJewry>.

⁵⁴ Suzanne D. Rutland, “Debates Relating to Soviet Jewish Emigration in the Global Arena,” *East European Jewish Affairs Conflicting visions*, Vol. 47 (2017): 222–241, accessed June 18, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501674.2017.1396861>.

зв'язку з чим лідери єврейської спільноти Палестини проголосили 14 травня 1948 р. створення Держави Ізраїль. Зрештою, цей факт посприяв початку репатріації євреїв⁵⁵, і, згодом, після 1950 р. – її посилення, внаслідок утвердження Кнесетом “Закону про повернення”, за яким, усі без винятку новоприбулі євреї, отримували ізраїльське громадянство⁵⁶. У Радянському Союзі, натомість, діяв Кримінальний Кодекс РСФРР 1960 р., у якому нас найбільше цікавить розділ “особлива частина: державні злочини (статті 64–88)”, за яким, найчастіше, каралися особи неросійської національності, звинувачені у визнанні першочерговості національних інтересів над класовими або за радянською термінологією – у “буржуазному націоналізмі”⁵⁷.

До найважливішої групи джерел відносимо **неопубліковані матеріали ГДА–СБУ**⁵⁸, в яких містяться документи КДБ щодо поточної діяльності сіоністів за період 1971–1980 рр., фактично – найактуальніше десятиліття у нашому дисертаційному дослідженні. Заведені справи інформували радянське політичне керівництво про розвиток т. зв. “сіоністського руху”, який виокремився у правозахисну, національну та еміграційну течію; звітували про форми боротьби, серед яких: колективні клопотання або особисті звернення до органів місцевої або всесоюзної влади, наприклад, на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР, Заступника Голови Ради Міністрів СРСР, чи навіть до Генерального Секретаря ЦК КПРС; завдяки прослуховуванню телефонів, користуванню диктофонами під час стеження, використанню завербованих осіб для внутрішнього розвідування інформації; рапортували про зміст відстеженої внутрішньої чи зовнішньої кореспонденції та вміст, отриманих радянськими євреями, посилок; особливо уважно слідкували за іноземними “туристами”; доповідали про усі зібрання у Бабиному Яру, синагозі чи житловій квартирі; сповіщали про використання інформаційно-пропагандивних методів боротьби.

⁵⁵ “Resolution Adopted on the Report of the AD HOC Committee on the Palestine Question,” 1947, *General Assembly of the United Nations*, accessed: May 15, 2018, <http://www.un.org/en/ga/>.

⁵⁶ “Закон о возвращении,” *The Jewish Agency for Israel*, доступ 22 марта, 2018, <http://www.jewishagency.org/ru/zakon-o-vozvraschenii>.

⁵⁷ “Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г. (УК РСФСР),” *Гарант*, доступ 25 декабря 2019, <http://www.garant.ru/>.

⁵⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ..., ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справи 1008, 1011, 1013, 1016, 1018, 1020, 1034, 1036, 1038, 1044, 1052-1054, 1063, 1066, 1071, 1080, 1083, 1104, 1105, 1106, 1108, 1109, 1112, 1115, 1117, 1119, 1123, 1124, 1128, 1130, 1133, 1138, 1142, 1149, 1151, 1158, 1170.

Окремо варто згадати про впровадження законодавчих актів та застосування різних елементів репресивного характеру, серед яких прямі погрози та переслідування, запроторення у в'язницю або трудові табори, які, так чи інакше, виконували свою основну мету – гальмування еміграційного процесу.

Завдяки вивченню та аналізу **електронних архівів американського Конгресу; ЦРУ; таких відомих єврейських організацій, як: Jewish Telegraphic Agency, Joint Distribution Committee; дослідницьких установ Center for Jewish History, Jewish Virtual Library; “самвидаву” “Хроніка поточних подій”**, ми почерпнули доволі цінну інформацію, яка, у свою чергу, торкається багатьох актуальних аспектів. Репресивні заходи та численні факти недотримання прав людини у Радянському Союзі неодноразово обговорювалися серед міжнародного товариства, особливо уважно в цьому аспекті працювали США – як лідер демократичних країн, головний противник т. зв. “соціалістичного табору”. Серед усього розмаїття джерел нам вдалося, також, відшукати додаткові матеріали, які описують окремий погляд з боку інших країн⁵⁹ щодо внутрішньополітичної ситуації у Радянському Союзі та, єврейської еміграції, зокрема⁶⁰.

Про пошук шляхів вирішення проблеми йшлося також на місцевих з'їздах єврейських організацій⁶¹. Крім цього, це питання обговорював американський Конгрес⁶², висвітлювала преса⁶³, досліджували науковці⁶⁴. Особливо вартісний матеріал доповідей, обговорень та резолюцій ми можемо знайти у вільному доступі на офіційному сайті *Congress.Gov*⁶⁵.

⁵⁹ Hanna F.Desser, “Argentina, Brazil, Chile, Uruguay – A Review 1967,” *The American Jewish Committee*, 1968, accessed September 30, 2019, <https://www.ajc.org/>.

⁶⁰ “Jews in the Mind of America,” *The American Jewish Committee*, 1966, accessed December 18, 2017, <https://www.ajc.org/>.

⁶¹ “Conference of U.S. Intellectuals to Discuss Situation of Soviet Jews,” *Jewish Telegraph Agency: Archives*, 1963, accessed January 8, 2018, <http://www.jta.org>.

⁶² Congressional Record, “Jews and Judaism in the Soviet Orbit,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1963, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁶³ Bernard Weinraub, “Meeting Appeals to Soviet on Jews,” *The New York Times*, 1976, accessed February 16, 2019, <https://www.nytimes.com>.

⁶⁴ Moshe Decter, “The Status of the Jews in the Soviet Union,” *Foreign Affairs*, 1963, accessed December 9, 2019, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1963-01-01/status-jews-soviet-union>.

⁶⁵ H.Con.Res.97, “Concurrent Resolution Expressing the Concern of Congress Regarding the Harassment of Soviet Jews and other Minorities,” *Congress. Gov.*, 1977, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>; S.J.Res.161, “A joint resolution to appeal for the release of Soviet Jewry,” *Congress. Gov.*, 1985, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

Важливо підкреслити, що роль американських конгресменів була значно масштабнішою, аніж може здатися на перший погляд. На загальних обговореннях Конгресу⁶⁶, окрім висловлення співчуття радянським євреям⁶⁷, з приводу їх переслідування⁶⁸ та зменшення і так мізерних квот на виїзд з боку СРСР, вони уклали законодавчі акти та поправки⁶⁹ у сфері імміграційного законодавства, які фактично сприяли продовженню єврейської еміграції. Конгресмен Едвард Кеннеді, наприклад, подав свої міркування з приводу ухвалення чергового “Імміграційного акту 1965 р.”⁷⁰.

Особливо цінними та цікавими для вивчення повсякденних умов радянських політичних в’язнів, зокрема, засуджених “сіоністів” та “відмовників”, є матеріали конгресменів Франка Вульфа та Кріса Сміта. Відвідавши у 1980 р. трудовий табір Перм-35, вони поспілкувалися з декількома ув’язненими, розвідавши деталі умови їх утримання⁷¹. Надане ними відео дає змогу відтворити реальну атмосферу у визначеному пункті їхнього перебування.

Позиція президентів щодо співпраці з державою Ізраїль та заборони на виїзд радянським євреям теж добре висвітлена у джерельній базі. Інколи до єврейської діаспори президент навідувався як запрошений гість з приводу відзначення якихось особливих річниць чи свят⁷².

Вагоме зусилля було здійснене Джиммі Картером у 1979 р., внаслідок обміну двох радянських шпигунів на 5 радянських дисидентів, троє з яких були

⁶⁶ “Silence will not Help Soviet Jews: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1965, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁶⁷ “Soviet Jews Face Intellectual and Cultural Annihilation: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1964, accessed January 8, 2018? <https://www.cia.gov/index.html>.

⁶⁸ “Speech by Senator John F. Kennedy, Zionists of America Convention, 1960,” *The American Presidency Project*, accessed: 10 May, 2018, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.

⁶⁹ “19 U.S.C. §2432: US Code – Section 2432: Freedom of emigration in East-West trade,” *FindLaw*, accessed October 27, 2018, <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/19/12/IV/1/2432>.

⁷⁰ Edward Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 367, (1966): 137–149.

⁷¹ “Congressman Frank Wolf (R-Va) and Congressman Chris Smith (R-NJ) Visiting Perm 35 Camp and interviewing political prisoners: Video,” *American Jewish Historical Society*, 1980, Accessed Janary 19, 2019. <http://www.ajhs.org/>.

⁷² “Remarks at the Annual Meeting of the American Jewish Committee,” *The American Presidency Project*, 1976, accessed March 2, 2017, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>; “Statement on the International Day of Concern for Soviet Jews,” *The American Presidency Project*, 1984, accessed February 20, 2017, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39633>; “Ronald Reagan Administration: Statement Condemning Soviet Human Rights Policies,” *Jewish Virtual Library*, 1983, accessed February 19, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>; ““Eternal Light Vigil” Highlights Soviet Union’s Bias Against Jews,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1965, accessed January 8, 2017, <http://www.jta.org>.

євреями. Американська та міжнародна преса рясніла повідомленнями про цей факт, а у всіх публікаціях відзначалися не тільки подробиці цієї події, але й підкреслювалася якісно влаштована робота адміністрації президента⁷³.

Як бачимо на деяких прикладах задекларованих звернень або листів-клопотань, єврейська спільнота не тільки зверталася за допомогою⁷⁴, але й належно реагувала на цінну для них увагу з боку американських президентів. Серед подяк та вшанувань відзначено декількох президентів, зокрема, Джона Кеннеді⁷⁵ та Джеральда Форда⁷⁶. Окрема увага була прикута до Рональда Рейгана і його популярної фрази про “імперію зла”⁷⁷ та Річарда Ніксона за необдумане висловлювання про те, що “еміграція радянських євреїв не є нашою проблемою”⁷⁸. Проте, схвалена ним “операція Nickel Grass”⁷⁹ щодо надання допомоги Ізраїлю в одній з арабо-ізраїльських війн, а, згодом, особистий візит до цієї країни⁸⁰ з метою обговорення зовнішньополітичних ініціатив обох країн, надали підстави нівелювати думку про його байдужість та зневагу до євреїв чи, тим паче, антисемітизм.

Інформацію про діяльність американських організацій черпаємо з їхньої власної внутрішньої документації. Значна частка такого роду джерел поміщена в електронному архіві вище згаданої організації “Джойнт”. Серед них особиста кореспонденція чиновників з надання міжнародної допомоги. Особлива

⁷³ “Soviet Dissidents Arrives,” *The Middlebury Campus* 22 (1979). Accessed June 6, 2016. https://archive.org/details/middleburyNewspapers_1979-05-02/page/n4; “USSR and USA Exchange Prisoners,” *Amnesty International Newsletter* 9, no. 6 (1979). Accessed June 6, 2018. <https://www.amnesty.org/download/Documents/204000/nws210071979en.pdf>; Klose, Kevin, “Soviets Exchange 5 Dissidents for 2 Spies, April 28, 1979,” *The Washington Post*, accessed September 18, 2016, <http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/04/28>.

⁷⁴ “Memorandum From Secretary of State Rusk to President Kennedy, 1962,” *Department of United States of America: History Office*, accessed: 9 May, 2018, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v18/d14>; “Sakharov Receives Carter Letter Affirming Commitment on Rights,” *The New York Times*, 1977, accessed May 1, 2018, <http://www.nytimes.com/1977/02/18/archives/>; “Jewish Leaders to Meet with Kissinger; Topic is Soviet Jewry,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1973, accessed February 19, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁵ “Jfk Remembered As President Who Interceded on Behalf of Jews,” *Jewish Telegraph Agency: Archives*, 1988, accessed May 29, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁶ “American Jewish Committee Remembers President Gerald Ford,” *American Jewish Committee*, accessed March 2, 2017, <https://www.ajc.org/>.

⁷⁷ “Ronald Reagan, “Evil Empire Speech”,” *Voice of Democracy*, 1983, accessed February 20, 2017, <http://voicesofdemocracy.umd.edu/>.

⁷⁸ “From the Lost Nixon Tapes: “Soviet Jews? It’s None of Our Business”,” YouTube, 1971, accessed October 1, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=OKoqIqQ0E08>.

⁷⁹ “Yom Kippur War: Operation Nickel Grass,” *Jewish Virtual Library*, 1973, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸⁰ “Richard Nixon Administration: Visit to Israel,” *Jewish Virtual Library*, 1974, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

цінність цього типу джерел полягає в тому, що автори приватних листів, як правило, присвячують багато уваги побутовим деталям, що дозволяє ґрунтовно дослідити повсякденну діяльність цієї та інших організацій. Особливо вартісними для даного дослідження є листи керуючого проєктом – Мосеса Левіне, експерта з міжнародних питань – Аківа Когане, віце-президента – Самуеля Габера та інших ключових фігур – учасників даної організації. Найважливіші теми обговорень стосувалися фінансових розрахунків щодо наданої радянськи євреям допомоги⁸¹; складнощів при отриманні ними грошової⁸² або матеріальної допомоги⁸³; виникнення неперебачуваних моментів при відвідинах організованих груп “туристів”⁸⁴; обмінів враженнями про антисемітську літературу випущену у Радянському Союзі⁸⁵.

Серед цих джерел важливе місце займають окремі звітні розрахунки про викристані кошти⁸⁶, підраховано загальну кількість посилок та їх вміст⁸⁷ щодо поточного року⁸⁸, подаються прізвища та місце знаходження осіб, котрі отримували передану американськими організаціями різного роду допомогу⁸⁹.

Варто також згадати і про власний архів голови Комітету з питань радянських євреїв – Ефрі Спектра, у якому знаходяться унікальні матеріали, які розкривають окремі аспекти діяльності тих чи інших єврейських організацій: моніторинг загальної політичної ситуації в Радянському Союзі з поданими статистичними даними⁹⁰; зіскановані копії членських внесків⁹¹; перелік осіб-

⁸¹ “Letter from Samuel L. Haber to Alvin Bronstein, Re: Your Letter,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸² “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Gift Vouchers to Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸³ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Package System to Soviet Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁴ “Untitled Typewritten Document: Fragment from “Secret Front”,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁵ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁶ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: RIT Budget for Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁷ “Composition of Packages,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁸ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Herbert Katzki, Re: Parcels to the Ukraine,” <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁹ “Letter from Dina Simon to Mr. Herbert Katzki, Re: Maria Markovna Meelman #17 Pushinskaya St. Vinnitza, USSR (Your ref: Letter Dated June 17, 1970),” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1970, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁹⁰ American Jewish Historical Society, Papers of Efray Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:3, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

патронів, котрі брали на себе відповідальність за матеріальне забезпечення єврейських сімей, що проживали у Радянському союзі⁹²; організовані культурні заходи⁹³ з метою залучення нових представників до американсько-єврейського руху. Ці та багато інших використаних засобів⁹⁴ щодо надання допомоги, відтворюють цілісність та багатогранність діяльності єврейських організацій.

Особливо вартісною групою джерел є звітна документація осіб, як правило, членів організації “Джойнт”, котрі особисто відвідали Радянський Союз, поспілкувалися з місцевим населенням, розвідали поточний стан речей. Доволі інформативними і цікавими нам видалися згадки Маршала Вейнберга⁹⁵ та Шлойме Бена-Ісроеля (*Shloyme Ben-Yisroel*)⁹⁶.

Звісно, що серед внутрішньої документації міститься значна кількість інформації про розвиток такого дискусійного явища як “нешира”. Міркувань щодо причин виникнення, особливостей, та наслідків, до яких ця подія могла б призвести, було безліч⁹⁷. Зокрема, розгорілася палка суперечка між світовими єврейськими організаціями – з одного боку⁹⁸, та окремими особами – з іншого⁹⁹. Кожна зі сторін, зрозуміло, підтримувала свою особисту, зважену позицію.

В електронних архівах “Єврейського Телеграфного Агенства” (*Jewish Telegraphic Agency*), крім усього іншого, подаються інформативні джерела з приводу проведення різноманітних демонстрацій та зібрань, організованих, насамперед, з метою виявлення солідарності з дискримінованою у Радянському

⁹¹ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:2, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁹² American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4:23, accessed November 29, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁹³ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4:7, accessed November 29, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁹⁴ The Philadelphia Sunday Morning, 1970, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:35, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁹⁵“Transcript of Mr. Marshall Weinbergs Report on his Trip to the U.S.S.R. Made at the October 25, 1972,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁹⁶ Shloyme Ben-Yisroel, “The American Jewish Committee Russian Sketches: A Visit to Jews without Hope,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967: 7, accessed November 4, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁹⁷ William G. Blair, “HIAS Quits Israeli Plan for Settling Soviet Jews,” *The New York Times*, 1982, accessed October 17, 2019, <https://www.nytimes.com/>.

⁹⁸ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:7, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁹⁹ Артур Кестлер, “Иуда на перепутье,” *Время и мы* 33 (1978): 104–107; Перельман, Виктор, “Оглянись в сомнениях,” *Время и мы* 66 (1982): 151–160.

Союзі єврейською спільнотою. Запалення вічного вогню на знак пам'яті про своїх побратимів¹⁰⁰, зустрічі представників різного національного складу¹⁰¹, міжконфесійна солідарність¹⁰², протестні виступи під час візиту Леоніда Брежнєва у 1973 р.¹⁰³ та Михайла Горбачова у 1987 р. проявляли неабияку активність та організованість щодо реалізації власних ідей.

Окремою визначною подією світового масштабу, стало скликання трьох Світових конференцій з питань радянських євреїв¹⁰⁴. На форумах, крім пошуку нових шляхів надання допомоги радянським євреям, у кулуарах обговорювалися й інші питання, зокрема у 1984 р. – президентське звернення, зачитане особистим емісаром Р. Рейгана – Джиною Кірпатрік¹⁰⁵.

Окремі аспекти щодо визнання і встановлення перших дипломатичних контактів з державою Ізраїль, знаходимо у збірнику “Документів з ізраїльсько-радянських відносин у 1941–1953 рр.”¹⁰⁶.

Грунтовна інформація про недотримання основних прав та свобод людини у Радянському Союзі подана в електронному архіві “Хроніці поточних подій” – першому в СРСР російськомовному, неперіодичному, непідцензурному, правозахисному журналі Самвидаву, в якому фіксувалися усі факти репресивної радянської системи проти дисидентів, “відмовників”, “сіоністів”, “національної буржуазії”, зокрема, публікувалися матеріали про тюрми і концтабори в СРСР, перебіг політичних процесів¹⁰⁷.

У пресі, зокрема, виокремлюємо дослідження спеціального характеру,

¹⁰⁰ ““Eternal Light Vigil” Highlights Soviet Union’s Bias Against Jews,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1965, accessed January 8, 2017, <http://www.jta.org>.

¹⁰¹ “6 000–10 000 Jews, NonJews, Whites, Blacks, Hold Demonstration in Foley Square,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1970, Accessed June 7, 2018. <https://www.jta.org/>.

¹⁰² Prayer, Papers of Efrayim Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:102, accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.

¹⁰³ “Brezhnev in the USA,” 1973, *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, accessed October 1, 2017, <http://www.jta.org>.

¹⁰⁴ “Delegates to Second Brussels Conference on Soviet Jewry Urged to Set Up a World Actions Committee,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1976, accessed January 13, 2018, <https://www.jta.org/>; “At the World Conference on Soviet Jewry: Alarming New Manifestations of Anti-semitism in the Soviet,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1983, accessed September 19, 2019, <http://www.jta.org/>.

¹⁰⁵ “At the World Conference on Soviet Jewry: Reagan Pledges That the U.S. Will Lead Efforts...,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1984, Accessed September 19, 2019. <https://www.jta.org/>.

¹⁰⁶ *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000, 1001).

¹⁰⁷ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17-19, 21-23, 28, 30, 35, 40, 43, 44, 47, 48, 51, 53, 54, 57, 61, доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

наприклад, про переповнення єврейськими мігрантами перевалочних пунктів у містах Австрії¹⁰⁸ та Італії. Особливо демонстративна назва нам видалася у Лос-Анджелеському виданні “*Times*”: “Італійські курортні містечка потопають від потоку радянських емігрантів”. Саме так, Вільям Монталбано в експресивній манері описує незадоволених місцевих жителів через спад прибутків у зв’язку із зменшення туристів. Більше того, довершує подану статтю фразами про неохайних, галасливих та невічливих радянських мігрантів¹⁰⁹.

Окремого розгляду потребує ще одна важлива група джерел, а саме: **інтерв’ю**. Частина з респондентів дисертант опитав безпосередньо, решта – опубліковані у вільному доступі¹¹⁰. Отже, важливу інформацію про повсякденне життя євреїв у Радянському Союзі, ми отримали від корінної львів’янки **Вікторії Сеник** (на особисте прохання респондентки дані змінено). Подробиці про життя в Ізраїлі після виїзду, на основі листування зі своїми друзями та сусідами, подав нам **Марко Сімкін** – директор Департаменту культури, національностей та релігії, член Правління Громадської організації: “Центр сприяння і розвитку програм та проєктів ЮНЕСКО у Львівській області”. **Мейлах Шейхет** (голова Американсько-Українського бюро з прав людини; Директор Центру дослідження юдаїки і благодійної організації Єврейське відродження) розповів про духовний аспект міграції, зазначивши, зокрема, що єврейська еміграція, на його думку, пришвидшила розпад Радянського Союзу.

Особливо цікавими та змістовними виявилися інтерв’ю з **Михайлом Дорфманом, Йосипом Зісельсом та Леонідом Стоновим**. М. Дорфман (письменник та публіцист, у 1976 р. виїхав до Ізраїлю, а з 2001 р. проживає у США) розповів про найважливіші деталі життя до виїзду, згадав подробиці подання документів на виїзд та охарактеризував адаптаційний період проживання в Ізраїлі. Під час розмови з Й. Зісельсом (дисидент, голова

¹⁰⁸ Terence Smith, “For Jews From Soviet, Fear and joy in Vienn,” *The New York Times*, 1973, accessed October 17, 2018, <https://www.nytimes.com>.

¹⁰⁹ William D. Montalbano, “Italian Resort Finds Itself Swamped by Flood of Soviet Emigres,” *Los Angeles Times*, 1989, accessed October 15, 2019, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-02-19-mn-420-story.html>.

¹¹⁰ “Америка – самая опасная для евреев страна мира: Интервью с Н. Щаранским,” *NewsOrenu*, доступ 17 декабря 2016, <http://news.orenu.co.il/archives/21587>; Svetlana Boym, “Soviet Drop-Out’s Journey to Freedom,” *Tablet*, 2014, accessed October 17, 2018, <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/books/176945/camp-tale>

Асоціації єврейських громадських організацій та громад України) – ми дізналися про важливі події в історії дисидентського руху та єврейського еміграційного руху загалом. Респондент Л. Стонов (Міжнародний директор Бюро з прав людини і дотримання законності в колишньому Радянському Союзі, президент Американської Асоціації євреїв з колишнього СРСР, “відмовник”) під час своїх розповідей вдавався до неймовірних подробиць, описуючи еміграцію євреїв з Радянського Союзу. Крім цього, він надав детальну характеристику діяльності організації Союз Рад для радянських євреїв, президентом якої він став, одразу ж після виїзду з Радянського Союзу у 1990 р.

До наступної групи джерел належать **мемуари та спогади осіб**, котрі були безпосередніми учасниками тих подій. Вагому частину інформації ми почерпнули з книги літературного критика і поета – Василя Бетакі¹¹¹, котрий зрозумівши, що проживати у Радянському Союзі йому не зовсім комфортно подав на отримання візи на виїзд, а після отримання цього документу він оселився у Франції, де і продовжив свою творчу діяльність. Важливими для нашого дослідження виявилися мемуари “в’язня Сіону” Едуарда Кузнєцова¹¹² – обміняного у 1979 р. разом з чотирма іншими дисидентами на двох радянських шпигунів – в яких він подає змістовну інформацію про трудові будні засудженого, судовий процес над учасниками “Ленінградської справи”, деталі обміну у 1979 р.

Особливо колоритними, видалися нам спогади Єфима Дрбкіна, більш відомого під псевдонімом Єфраїма Севели¹¹³. Кінорежисер та голова радянських кінематографістів, усвідомивши своє прагнення щодо реалізації творчої свободи, він спільно з ще 23-ма особами взяв участь у спробі захоплення, вимагаючи дозволу радянським євреям репатріюватися в Ізраїль, та, зрештою, отримавши його – виїхав до США. По собі залишив цінну

¹¹¹ Василь Бетакі, *Мемуари: Снова Казанова*. (München: ImWerdenVerlag, 2011), доступ 15 октября 2019, https://imwerden.de/pdf/betaki_snova_kazanova_memuary_2011.pdf.

¹¹² Едуард Кузнєцов, *Дневники*. (Париж: Об’єднане Видавництво, 1973).

¹¹³ Эфраим Севела, *Остановите самолет – я слезу*. (Москва: АСТ, Хранитель, 2008); Эфраим Севела, *Возраст Христа*. (Москва: Хранитель, 2007).

спадщину художньої літератури, де в особливий спосіб розповідає не тільки про своє життя, але й інших дорогих чи просто знайомих йому людей. Надзвичайно цікаві подробиці, яскраво описані події, правильно розставлені акценти – тільки так, а не інакше можна охарактеризувати його унікальні роботи.

У контексті нашого дослідження ми, також, використовували спогади декотрих з американських президентів, швидше для відтворення загальної картини внутрішньо та зовнішньополітичних процесів¹¹⁴.

Окрім письмових джерел, під час написання дисертації було використано деякі **візуальні документи** із власної колекції Е. Спектра, електронних архівів організації “Джойнт” та інших інтернет-ресурсів. На рідкісних фотографіях зображено протестні акції на вулицях радянського Союзу¹¹⁵, процес оформлення документів на виїзд в Італію¹¹⁶, проводи єврейських мігрантів в російських аеропортах¹¹⁷ та багато інших подробиць.

Отже, джерельна база даного дослідження є досить широкою та різноплановою. При цьому, найбільшу цінність становить ділова документація американсько-єврейських організацій, преса та недавно розсекречені справи ГДА–СБУ.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Важливим етапом дисертаційного дослідження є визначення його методологічної основи, на якій власне і базується науковий пошук. Основоположним елементом методології є чітко визначена парадигма, якої повинен дотримуватися автор, і на основі якої ґрунтується подальший вибір наукових принципів та методів дослідницької роботи.

¹¹⁴ Jimmy Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*. (Arkansas: The University of Arkansas, 1995); Richard Nixon, *The Memoirs of Richard Nixon*. (New York: Published by Simon and Schuster Inc., 1990), accessed October 1, 2017, <https://www.amazon.com/RN-Memoirs-Richard-Nixon/dp/0671707418>.

¹¹⁵ “Эмиграция евреев из СССР,” *Maxpark*, 2015, доступ 19 янвря 2018, <http://maxpark.com/community/5069/content/3331490>.

¹¹⁶ “Photograph Collection: JDC Office in Rome,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1980, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

¹¹⁷ “Эмиграция евреев из СССР,” *Maxpark*, 2015, доступ 19 янвря 2018, <http://maxpark.com/community/5069/content/3331490>.

Наукова парадигма обирається науковцем у залежності від специфіки досліджуваної проблеми таким чином, щоб сприяти якнайповнішому висвітленню теми та виконанню поставлених завдань. У даному дисертаційному дослідженні було вирішено застосувати підхід, згідно з яким політика США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу аналізується комплексно. Через що, значну увагу зосереджено не лише на специфіці організаційного та законодавчого процесу в американській історії, але, й на внутрішньополітичній ситуації у СРСР, та на геополітичних інтересах трьох країн: США, Радянського Союзу та Ізраїлю.

Фактично основною частиною нашого дисертаційного дослідження є вивчення міжнародних відносин, які є одним із найскладніших об'єктів наукового пізнання. У нашому конкретному випадку між собою взаємодіють США – як країна-лідер демократичних держав, Радянський Союз, відповідно, керівник табору т. зв. “соціалістичних країн” та Ізраїль – недавно створена країна втягнута у перманентні арабо-ізраїльські конфлікти.

Як бачимо усі три країни діють за принципом “політичного реалізму” суттю якого є боротьба за владу між державами, що прагнуть до глобального чи регіонального домінування¹¹⁸. Базуючись на цьому підході, дане дослідження вивчає не лише масове прагнення єврейського населення до еміграції, але й економічну (небажання втрати Радянським Союзом добре освічених кадрів), безпекову (зацікавленість Ізраїлем у поповненні військових сил у зв'язку з арабсько-ізраїльським протистоянням), демократичну (демонстрація США їхнього впливу серед країн демократичного табору) складову.

Методи дослідження, вибрані з урахуванням описаної вище парадигми, доцільно розділити на загальнонаукові та спеціальні. Загальнонаукові методи в тій чи іншій мірі використовуються в усіх наукових працях, а вибір спеціальних методів визначається, як правило, предметом дослідження.

¹¹⁸ Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. (New York: Alfred A. Knopf, 1955).

Із загальнонаукових методів у дисертаційній роботі було використано метод порівняння, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, метод сходження від абстрактного до конкретного та системно-структурний метод.

Метод порівняння у дисертаційній роботі було використано під час аналізу американської, радянської та частково ізраїльської дипломатичної та пропагандистської роботи у питаннях щодо заборони, реалізації, чи заохоченні еміграційних процесів серед радянського єврейства у визначений період, що дозволило краще зрозуміти внутрішньополітичні інтереси кожної із сторін.

За допомогою **методу аналізу і синтезу** було проаналізовано загальний стан наукової розробки тематики дисертаційного дослідження в українській і закордонній історіографії та визначено методологічну цінність окремих наукових підходів. Крім того, в ході написання роботи було проаналізовано матеріали із архівних (в тім числі електронних) установ та на їх підставі синтезовано цілісне уявлення про політику США, позицію Радянського Союзу, та організаційну діяльність американсько-єврейських установ у контексті дослідження єврейської еміграції з Радянського Союзу.

Метод індукції, тобто сходження від одиничного до загального, відіграє важливу роль для будь-якої історичної праці, адже в процесі проведення дослідження її автор збирає розрізнені факти, на основі яких формулює цілісне уявлення про певну подію чи явище. Окрім цього, у даній роботі метод індукції був застосований, також, при вивченні політичних або суспільних поглядів громадських та владних структур, в тім числі окремих осіб.

Метод дедукції, або сходження від загального до одиничного, було застосовано, зокрема, при аналізі діяльності тих чи інших впливових американсько-єврейських організацій, коли припущення, щодо їхньої політики стосовно еміграції радянських євреїв, справджувалися на підставі визначеного ними курсу.

Метод абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного мав фундаментальне значення для даного дослідження. Так, наприклад, для всебічного вивчення причин та мотиву з боку єврейського населення

Радянського Союзу до масової еміграції виникла потреба у розгляді, насамперед, процесів та умов розвитку повсякденності єврейської національної спільноти у Радянському союзі, що і було здійснено у першому параграфі. Тільки після абстрагування вдалося перейти до об'єкта наукового дослідження. Принцип сходження від абстрактного до конкретного було застосовано, також, для переходу від загального поняття “міграційні процеси” до дослідження характерних умов та особливостей цього закономірного історичного явища у комплексі з проблематикою еміграції радянських євреїв.

Одним з важливих загальнонаукових методів, застосованих у процесі дослідження, був **системно-структурний**. На його основі ми розглянули американські політичні представництва з одного боку та американсько-єврейські організації – з іншого, як систему, елементи якої впливали один на одного. Разом з цим застосовуємо метод **структурно-функціонального аналізу**, покликаною розкрити будову, структуру та функції американсько-єврейських представництв, окремо, політичного єврейського лобі та простежити їхню еволюцію в загально-історичному процесі.

Поряд із загальнонауковими значне місце у методології дослідження посідали спеціально-наукові історичні методи, як, наприклад, генетичний та біографічний. Суть **генетичного методу** полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін досліджуваної реальності в процесі її розвитку. Застосування цього методу дозволило, наприклад, послідовно розкрити етапи наростання щоразу масштабнішої хвилі еміграційних настроїв серед радянського єврейства, визначити причиннонаслідкові зв'язки у процесі їх розвитку. Крім того, зазначений метод використовувався для аналізу появи такого унікального і водночас популярного явища, як “*нешира*”. При цьому, використовуємо ідею Юргена Габермас про те, що будь-яка теорія (явище, факт) є прихованим відображенням певних інтересів¹¹⁹.

Біографічний метод було застосовано, зокрема, при аналізі діяльності дисидента Натана Щаранського. Вивчення його біографії додало більш

¹¹⁹Юрген Габермас, *Філософський дискурс Модерну*. Пер. з нім. В. Купліна, (Київ: Четверта хвиля, 2001).

глибшого розуміння щодо визначених поглядів та мотиваційних аспектів діяльності радянського дисидентства, водночас, дало змогу оцінити рівень його впливу на реакцію міжнародного товариства, і, відповідно, формування нового етапу в еміграційному процесі.

Окреме місце у методології дисертаційного дослідження належить конкретно-історичним, прикладним методам, а саме хронологічному. Використання **хронологічного методу** дозволило розглянути прояви підвищеної зацікавленості радянських євреїв до еміграційних настроїв після завершення у 1967 р. успішної для Ізраїлю Шестиденної війни, і, завершуючи прийняттям поправки Лаутенберга 1989 р., внаслідок якої за спрощеною системою до США виїхало декілька сотень тисяч осіб єврейської національності.

Важливе значення мало застосування **методів статистичної обробки** інформації, завдяки якому ми спромоглися систематизувати дані про чисельність осіб, котрі емігрували з Радянського Союзу, більше того, дали змогу доповнити інформацію про кількісний склад пересланих до Радянського Союзу спеціальних посилок та грошових переказів на різних етапах існування еміграційного явища.

У процесі вивчення історичних джерел було застосовано не менш важливий **метод зіставлення**, який включав взаємоперевірку відомостей одних документів іншими для уникнення помилок та неточностей. Проте, варто врахувати, що серед усіх документів ми таки зіткнулися із певними фактологічними неточностями, які в основному стосувалися дат. Дані зі справ ГДА–СБУ не завжди збігаються із інформацією, яку подає “Хроніка поточних подій”. Не завжди сходяться дані у підрахунках кількості еміграного єврейського населення, які подає організація “Джойнт”, з одного боку, та інформаційна звітність КДБ до УРСР – з іншого.

Існують також наукові принципи вивчення історичних фактів. Принцип – це основне правило, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії. Назвемо декілька найважливіших принципів, яких ми

дотримувалися під час написання даного дисертаційного дослідження.

Принцип історизму, за яким явища слід сприймати як певний процес становлення, що відбувається в часі. Іншими словами усі події розглядають за системою про те, що усе має початок і закінчення. Для прикладу, нова хвиля еміграції, яка актуалізувалася у 1967 р., фактично була одним із етапів загальної єврейської еміграції, відповідно мала свої стадії розвитку, періодизацію та підпорядковувалася об'єктивним історичним закономірностям.

Принцип системності, як один із основних методологічних принципів, припускає, водночас, розгляд міжнародних відносин як умовно цілісної, складної системи, що розвивається, оскільки міжнародні відносини складаються з безлічі компонентів, мають величезну різноманітність інваріантних і варіативних структур міжсоціумних взаємодій.

Відповідно до **принципу науковості**, дана робота базується на глибокому та фаховому аналізі значної кількості джерел, на підставі яких автор робить логічні та обґрунтовані висновки. Крім того, історіографія, на яку покликається автор роботи, складається винятково із досліджень, які також відповідають принципу науковості.

Не менш важливим для вивчення політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу (1967–1989 рр.), було дотримання **принципу об'єктивності**. Ця домінанта є особливо актуальною, оскільки головним в забезпеченні принципу об'єктивності є особа історика, його теоретичні погляди, культура методології, професійна майстерність і незаангажованість. Дисертант є абсолютно незацікавленою стороною, адже досліджує епоху, в якій не проживала; країни, які або розпалися, або територіально знаходяться за тисячі кілометрів; та народ, до якого не має абсолютно ніякого відношення. Відповідно, досліджуване явище розглядає в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів.

Принцип холізму та системності полягає у сприйнятті предмета дослідження як цілісної системи, яка, в свою чергу, може ставати сегментом ще більших систем. Так, в ході написання даного дисертаційного дослідження

нами було розглянуто проблеми, пов'язані не тільки з еміграційною, але й економічною, військовою, та дипломатичною історією, які, попри свою різноплановість, в сукупності досить повно та змістовно описують політику США щодо еміграції євреїв, яка, в свою чергу, є складовою більш глобальних геополітичних процесів.

Ще одним важливим принципом, на якому базувалося дане дослідження, є **принцип причинності**, який, відповідно, відзначається характерними зв'язками між усіма фактами, подіями, явищами. Вивчаючи причину початку еміграційного процесу у 1967 р., ми, наприклад, беремо до уваги успішне для Ізраїлю завершення Шестиденної війни, внаслідок якої у радянських євреїв посилювалося почуття гордості за свою країну, і, відповідно, бажання до репатріації. Внутрішня дискримінаційна політика, яка проводилася партійною радянською номенклатурою лише посилювала ці тенденції. Політика США, звісно, не без впливової ролі місцевого єврейського політичного лобі, у свою чергу, стимулювала збільшення еміграційних потоків, внаслідок прийняття законодавчих актів та інших дипломатичних ініціатив.

Важливим компонентом теоретико-методологічної бази дисертаційного дослідження стало формулювання його понятійного апарату. Одним із ключових понять даної роботи є “еміграція” (з лат. *emigratio* – “виселення”, “переселення”), тобто, у нашому випадку, добровільна зміна місця проживання людей (радянських євреїв) у зв'язку з економічними, політичними або релігійними причинами шляхом переселення з країни одного місця проживання до країни іншого¹²⁰. Ще однією, не менш важливою, дефініцією є “міжнародна політика”. Сучасна політологічна наука визначає міжнародну політику як комплекс двосторонніх та багатосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, культурних, науково-технічних відносин між державами, а також історично зумовлену форму інтегративних тенденцій, які виникають у процесі розвитку світового співтовариства, а також форми

¹²⁰ Уляна Садова та Роман Теслюк, *Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти*. (Львів: Інститут регіональних досліджень ім. М. Долишнього, 2018).

взаємодії між його суб'єктами¹²¹.

Окремої уваги вартує також термін “геополітичні інтереси”. Традиційно геополітику розглядають як науку про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі й інтереси. У найновіших дослідженнях йдеться про основні структури та суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування сучасного світового співтовариства¹²².

Для розкриття теми дослідження важливими є також поняття: “алія” (на івр. “сходження нагору”) – репатріація євреїв до Ізраїлю, а перед заснуванням Держави Ізраїль – до Землі Ізраїльської; “Ерец-Ізраель” (на івр. “Земля Ізраїлю”) – традиційно-піднесене позначення Палестини; “космополітизм” – ідеологічна кампанія боротьби в СРСР, яка розпочалась в березні 1947 р.: потенційно вразливими щодо звинувачень були представники єврейської національності; “маца” – у юдеїв прісний хліб (опрісок) із пшеничного борошна, який вживається насамперед під час Песаха. Єдиними інгредієнтами маці є борошно і вода; “ношрім” (з івр. “ті, що звернули з дороги”) – єврейські представники, котрі для постійного місця проживання обрали не Ізраїль, а будь-яку іншу країну та “нешира” (з івр. “відпадаючі”) – як термін на позначення загального явища¹²³; “жид” – як пейоративний термін.

Таким чином, для виконання завдань і досягнення мети дисертаційного дослідження ми використали як загальнонаукові, так і спеціально-історичні та джерелознавчі методи, дотримуючись при цьому принципів науковості, об'єктивності, історизму, причинності, системності та холізму. Крім того, особлива увага була присвячена визначенню понятійного апарату дослідження та аналізу суперечливих термінів і понять.

Отже, огляд історичної літератури дозволив констатувати, що політика США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у визначений період, хоч і

¹²¹ Андрій Субботін, “Міжнародна політика,” у *Політична енциклопедія*, ред. Юрій Левенець і Юрій Шаповал. (Київ: Парламентське видавництво, 2011).

¹²² Андрій Кудряченко та ін., *Геополітика*. (Київ: МАУП, 2004).

¹²³ Поняття: “алія”, “маца”, “нешира”, “ношрім” “Ерец-Израель”, “космополитизм”, *Электронная еврейская энциклопедия*, доступ 7 февраля, 2019, <https://eleven.co.il/state-of-israel/education/13035/>.

частково представлена декількома важливими науковими дослідженнями, все ж вивчена доволі нерівномірно та фрагментарно. Причиною цього стала, перш за все, багатоаспектність та комплексність вказаної проблеми, що робить процес дослідження надзвичайно скрупульозним, і відповідно, тривалим та трудомістким. Проте, варто зазначити, що вивчення зазначеної тематики стало дещо спрощеним при вивченні джерельної бази, значна частина якої, якраз недавно, появилася у вільному доступі.

Увесь масив наукової літератури умовно можна розділити на загальні праці, які в основних рисах описують історію Радянського Союзу та, зокрема, її внутрішню політику; спеціальні дослідження з приводу виявлення закономірних процесів в контексті загального еміграційного явища та аналіз причин та передумов появи такого явища як “нешира”; публікації, у яких описано діяльність американсько-єврейського політичного та суспільного лобі; роботи, в яких аналізуються окремі аспекти внутрішньої політики США щодо порушення прав радянських євреїв на еміграцію у 1967–1989 рр .

Ключову роль у даній роботі відіграли пошук та систематизація архівних документів. Значна їх частина зосереджена в українському архіві ГДА–СБУ, решта – на доступних електронних архівах американських організацій та політичних установ (*Jewish Telegraphic Agency, Jewish Virtual Library, Joint Distribution Committee, Center for Jewish History, Congress.gov, Central Intelligence Agency та ін.*). Крім архівних джерел, у дослідженні широко використовувалася тогочасна преса та публіцистичні твори, а також спогади і щоденники сучасників. Така різноманітність джерельної бази та комплексний характер досліджуваної проблематики вимагала використання широкого спектру наукових методів, зокрема, загальнонаукових (історизму, об’єктивності, системно-структурний та ін.), спеціальних історичних (генетичний, порівняльний, типологічний, хронологічний) та історичного джерелознавства (евристичний, критичний, герменевтики).

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ ЕМІГРАЦІЇ

ЄВРЕЇВ З РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Еміграція радянських євреїв: напрямки, динаміка, чисельність

За біблійною історією Авраам оселився в Ханаані – на території сучасного Ізраїлю, туди ж Мойсей привів євреїв з єгипетського полону. Проте перманентні напади та завоювання території персами, греками, римлянами, арабами, хрестоносцями змусили місцеве населення до втечі в сусідні країни. Питання репатріації для єврейського народу залишалося актуальним протягом століть. На думку більшості євреїв проживання в інших державах було ніщо іншим як вигнанням. Саме тому у єврейського народу, розсіяного по всій Землі, ніколи не зникала віра про день, коли вони повернуться на “землю, що тече молоком і медом”, яку пообіцяв їм дати сам Бог, як для свого “вибраного народу”¹²⁴. Згодом, у 1896 р. австро-угорський письменник єврейського походження Теодор Герцль видав книгу “Єврейська держава”, в якій наголошувалося, що головна мета єврейського руху полягала у створенні своєї власної держави¹²⁵. Уже наступного року висвітлена ідея наштовхнула на проведення Базельського з’їзду, де було сформовано Всесвітню сіоністську організацію, яка фактично започаткувала появу явища сіонізму як суспільно-політичного руху¹²⁶.

Значна частина євреїв проживали у межах Російської імперії, де, окрім такого явища як “смуга осілості”¹²⁷, проводилася жорстка дискримінаційна політика. Зрештою, у 1882 р., після того як по південно-західних губерніях Російської імперії прокотилася чергова хвиля погромів, євреї розпочали т.зв.

¹²⁴Біблія, Книга Вихід 3.

¹²⁵ Theodor Herzl, *The Jewish State*. (New York: Dover Publication, 2008), 69.

¹²⁶ Володимир Меламед, “У боротьбі за рівноправність і національне відродження (1849–1918 рр.),” *Часопис “І”*, доступ 5 грудня 2019, <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/51-zmist.htm>.

¹²⁷ територія компактного проживання євреїв у Російській імперії (1791–1917 рр.), визначена імперським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції

першу “алію”¹²⁸ на землю “Ерец-Ізраель”¹²⁹. Тоді, впродовж 1882–1903 рр. емігрувало близько двадцять п’ять тисяч євреїв, які заснували на “території царя Давида” – Палестині перші сільськогосподарські поселення¹³⁰. Друга “алія” здійснювалася впродовж десяти років, починаючи з 1904 р. – чергової хвилі погромів. Тоді емігрувало близько 40 тисяч осіб, і, в основному, це були вихідці зі Східної Європи та Російської імперії¹³¹. За даними ізраїльських документів “єврейська еміграція” з РСФРР та СРСР в Палестину за період з 1919 р. до травня 1948 р. склала 52 350 осіб, з яких близько 17–20 тис. переселилися з сучасної території України¹³².

За своєю чисельністю євреї (на основі даних про перепис населення у 1959 р., 1969 р., 1979 р., 1989 р.) посідали третє місце в УРСР після українців та росіян (див. Додаток 1.). Основна частина єврейського населення мешкала в містах і тільки 0,1% – у сільській місцевості. Понад 75% проживали у таких областях, як: Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська, Вінницька, Чернівецька, Донецька, Житомирська, Львівська, Запорізька, та Криму¹³³. Проте, вони були позбавлені можливості вивчати і користуватися своєю національною мовою. Мова їдиш, якою ще на початку ХХ століття говорила переважна більшість євреїв Росії, практично повністю вийшла з ужитку. У більш складнішій ситуації перебувала мова релігійного, літературного та історичного спрямування – іврит.

Факт проголошення держави Ізраїль 14 травня 1948 р. сприяв наростанню найбільшого потоку репатріантів з усього світу. Ця дата стала однією з найважливіших подій в історії єврейського народу, яке єврейські публіцисти

¹²⁸ (на івр. “сходження нагору”) репатріація євреїв до Ізраїлю, а перед заснуванням Держави Ізраїль – до Землі Ізраїльської.

¹²⁹ (на івр. “Земля Ізраїлю”) Традиційно-піднесене позначення Палестини.

¹³⁰ Феликс Кандель, *Земля под ногами. Из истории заселения и освоения Эрец Исраэль*. (Київ: Мидраша Ционит, 2003), доступ 7 февраля, 2019, <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

¹³¹ “Общество по исследованию еврейских общин,” *Электронная еврейская энциклопедия*, доступ 7 февраля, 2019, <https://eleven.co.il/state-of-israel/education/13035/>.

¹³² Иосиф Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” у *Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, ред. Иосифом Зисельсом. (Москва: Сэфер, 2001), 3.

¹³³ Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 14.

називають “першим дивом”¹³⁴. Радянський Союз спочатку сприятливо відреагував на створення держави Ізраїль, визнавши цей факт одразу ж на третій день¹³⁵. Голда Меїр – перебуваючи на посту міністра праці – подякувала за підтримку радянській делегації: “тільки Велика Британія та СРСР посправжньому вболівали за нас”¹³⁶. Враховуючи цей факт, ізраїльська влада з початку 1949 р. ініціювала переговори з Радянським Союзом щодо дозволу єврейської репатріації. “Ми хотіли розіслати листівки в колгоспи, на заводи та будь-які інші єврейські заклади, в яких би заохочувалося повернення на Батьківщину, проте радянська влада категорично заборонила схожий вид діяльності” – зазначала Г. Меїр¹³⁷. Давид Бен Гуріон¹³⁸, котрий став фактичним втілювачем сіоністських теретичних засад Теодора Герцля, вважав це звичайним непорозумінням і ще неодноразово торкався теми еміграції євреїв, проводячи зустрічі з партійною радянською номенклатурою: “Нам потрібно, і то негайно, заселити територію Негев, де зовсім не вистачає поселенців... чому б Вам не посприяти цьому?”¹³⁹. “Що Вам заважає відпустити 50 тис. чи, зрештою, 10 тис. осіб?” – звертався один із представників Кнесету до радянської влади у 1951 р.¹⁴⁰.

Проте євреї з Радянського Союзу через боротьбу з космополітизмом¹⁴¹ не змогли сповна скористатися правом на виїзд, а фактичне число емігрантів

¹³⁴ Виктор Богуславский, “Отцы и дети русской алии,” *Дом Корчака в Иерусалиме*, доступ 5 февраля 2019, <http://www.jerusalem-korczak-home.com/bog/vi1.html#2>.

¹³⁵ “Report of the USSR Mission in the State of Israel for the period from the formation of the State in May 1948 to December 1949, №306,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000), 600.

¹³⁶ “Meeting: A.Ia.Vyshinskii – G. Meyerson (Moscow, 20 January 1949), №213,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000).

¹³⁷ “G. Meyerson to M. Sharett (Tel Aviv, 9 February 1949), №221,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000).

¹³⁸ Давид Грюн, котрий приїхав з Польщі у 1906 р. гебраїзував своє ім'я на честь єврейського генерала періоду римського панування близько 70 р. н.е.

¹³⁹ “Meeting: D. Ben-Gurion – P.I.Ershov (Tel Aviv, 27 December 1948), №209,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000).

¹⁴⁰ “A. Levavi to M. Namir (Moscow, 3 November, 1950) , № 339,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000), 673.

¹⁴¹ ідеологічна кампанія боротьби з “безрідним космополітизмом” – чергова сталінська терористична чистка в СРСР, яка розпочалась в березні 1947 р. Потенційно вразливими щодо таких звинувачень були представники єврейської національності.

виявилось мізерним. Ізраїльська статистика свідчить, що з СРСР між 15.05.1948 і 1951 рр. прибуло лише 8 163 тис. (у тім числі з України – 2,5 – 3 тис.)¹⁴².

Загалом після Другої світової війни еміграція з Радянського Союзу стала практично неможливою для будь-якої національності¹⁴³. Видача дозволу на виїзд безпосередньо залежала від представників спеціальних органів. Процес подання документів на виїзд, а також їх розгляд був складною і довготривалою бюрократичною процедурою. Більшість заявників отримували відмову, а їх дії розцінювалися як зрада або кваліфікувалися як “антирадянська діяльність”¹⁴⁴.

Факт появи на карті нової країни, яка не зовсім поділяла більшість поглядів радянської влади, спровокував посилення антисемітизму в межах СРСР. По-перше, різко змінилася риторика радянського керівництва щодо новоствореної держави: з підтримуючої позиції на більш ворожу та пропагандивну: “Ізраїльський парламент проводить не зовсім доброзичливу політику щодо СРСР...там появляється щоразу більше і більше “вкидів” проти радянської влади”¹⁴⁵. Проте, фактично молоді ізраїльські лідери всього лише акцентували увагу на праві до об’єднання “роз’єднаних сімей”, апелюючи до загальнолюдських цінностей¹⁴⁶. По-друге, певних змін зазнала не тільки риторика, але й внутрішня політика. Зокрема, у 1948 р. розпочато т.зв. “справу лікарів” – спланований захід, що мав стати поштовхом до початку нових антиєврейських чисток¹⁴⁷. Яків Айзенштат – відомий московський адвокат – на основі свідчень колишнього секретаря Військового трибуналу Полякова М. опублікував дослідження “про підготовку Сталіним геноциду євреїв”, а точніше їх депортацію. На його, поки ще не доведену в історичній науці, думку приводом до цього мали стати звинувачення групи єврейських лікарів у

¹⁴² Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 27.

¹⁴³ “Згадати все: Еміграція з СРСР,” 24 канал, 2019, доступ 15 травня 2019, https://24tv.ua/zgadati_vse_emigratsiya_iz_srsr_n1119209.

¹⁴⁴ “Кто и как эмигрировал из СССР,” Рамблер \ новости, 2017, доступ 18 мая 2019, <https://news.rambler.ru/other/38016126-kto-i-kak-emigriroval-iz-sssr/>.

¹⁴⁵ “Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953. Excerpt from the Politscal Report of the USSR Legation in Israel (Tel Aviv, 13 August 1951), №375,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000).

¹⁴⁶ “Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953. Sh. Eliashiv to A.Ia.Vyshinskii (Moscow, 21 October 1951), № 383,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000).

¹⁴⁷ Владимир Нетроцкий, ““Дело врачей” в документах,” ЛЕХАИМ, 2003, доступ 19 января 2018, <https://lechaim.ru/ARHIV/129/arhiv.htm>.

неправильному діагностуванні та призначенні помилкового лікування для декількох партійних та військових діячів Радянського Союзу¹⁴⁸. Детально спланований план зазнав краху після раптової смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. Факт смерті “червоного фараона” стає “другим дивом” для євреїв – святом Пурім¹⁴⁹.

Незважаючи на те, що дипломатичні відносини між обома країнами не припинялися, ситуація залишалася напруженою, особливо в контексті переговорів щодо еміграції радянських євреїв. “Всіляко уникати питань та обговорень з приводу еміграції євреїв, посилаючись на те, що це виключно справа індивідуальна” – йшлося в “інструкції-пораднику для дипломатичних перемовин Міністра закордонних справ СРСР”¹⁵⁰.

Після приходу до влади Микити Хрущова у Радянському Союзі розпочинається т. зв. період “Відлиги”, характерними рисами якого був певний відхід від жорсткої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку дозованої лібералізації. Насамперед, було припинено друк антисемітських публікацій, звільнено велику кількість ув’язнених та засуджених, зокрема, звинувачених за “єврейськими справами”. Йдеться також і про часткове відновлення політичних прав євреїв, що дало їм змогу звертатися зі скаргами до держустанов; отримувати соціальну допомогу, пільги і т. д. Представники єврейської національності отримали можливість реалізувати себе професійно в галузі науки, медицини, юриспруденції, мистецтві, інженерних та технічних посадах¹⁵¹.

Ба більше, з 1957 р. між радянськими та ізраїльськими євреями розпочалося налагодження перших міжкультурних взаємин. Московський молодіжний фестиваль молоді і студентів дав можливість радянським євреям

¹⁴⁸ Яків Айзенштат, “О подготовке Сталиным геноцида евреев: Юридическое исследование этапов преступной подготовки Сталиным геноцида советских евреев,” 1994, доступ 3 апреля 2018, <http://lib.memo.ru/book/885>.

¹⁴⁹ Ефраим Севела, *Возраст Христа*. (Москва: Хранитель, 2007), 80.

¹⁵⁰ “Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953. Instructions to the Minister of the USSR in the State of Israel,” in *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, ed. Russian Federal Archives. (London: Frank Cass, 2000), 538.

¹⁵¹ Ирина Масюкова, “Евреи и национальная политика в СССР: теория и практика (1950-1960 гг.),” *Труды по иудаике: история и этнография*, вып. 15 (2019): 303.

вперше відкрито зустрітися з членами ізраїльської делегації¹⁵². З 1961 р. у Москві, за редакцією Вергеліса Арона, на мові їдишу почав друкуватися журнал “שׂוֹמְרֵי מַלְכּוּת רֵדְוּ” (“Радянська батьківщина” – укр.). У ньому, звісно не без діяльності органів цензури, публікувалися відомі єврейські поети та письменники¹⁵³. Створені у Вільнюсі, а згодом і Каунасі, єврейські художні колективи були першими після дуже тривалої перерви у всьому Радянському Союзі¹⁵⁴.

Попри перші успішні зміни, варто враховувати негативні процеси стагнаційного характеру, які зокрема стосувалися кадрової політики. Про ці обмеження красномовно свідчить склад депутатів у Верховних Радах 15 союзних республік в 1959 р.: серед їх загального числа у 5312 осіб євреї становили лише 14, або 0, 26%. Серед 835 депутатів (але варто врахувати, що дехто з євреїв не декларував свою національність)¹⁵⁵ в РРФСР обраним виявився тільки один депутат-єврей, так само і серед 457 депутатів в Україні¹⁵⁶. Дискримінація простежувалася і при відсотковому співвідношенні при прийомі студентів до вищих навчальних закладів.

Незважаючи на помірну політичну лібералізацію, євреї і надалі трактувалися як потенційні зрадники та ідеологічно ненадійні громадяни¹⁵⁷. Хоча на офіційному рівні, Радянська Конституція та інші дерективи комуністичної партії ґрунтувалися на ідеологічному прийнятті концепції національного самовизначення та на законному визнанні права усіх національностей у межах радянських кордонів. У паспортах та в переписах населення євреї виокремлювалися як окрема нація, а явище антисемітизму засуджувалося, так само як і будь-які інші прояви національної ворожнечі. Хоча

¹⁵² Валерій Енгель, “Курс лекцій по истории евреев в России,” *История еврейского народа*, доступ 7 февраля, 2019, <http://jhistory.nfurman.com/index.htm>.

¹⁵³ “Репатриация,” *Евреи Москвы*, доступ 7 февраля, 2019, <http://www.evmos.narod.ru/>.

¹⁵⁴ Соломонас Атамукас, “Евреи в Литве XIV–XXвека,” *История еврейского народа*, доступ 7 февраля, 2019, <http://jhistory.nfurman.com/index.htm>.

¹⁵⁵ “п’ята графа” – радянський вираз, що вживався у переносному значенні на вписування у документах своєї національної приналежності. Особа, яка вказувала своє походження як “росіянин” мала значно більше прав та можливостей.

¹⁵⁶ Масюкова, “Евреи и национальная политика в СССР: теория и практика (1950-1960 гг.),” 304.

¹⁵⁷ Йосип Зісельс (1946 р. н.), записано Наталею Данилів, 16 листопада 2017 р.

фактично ці принципи явно порушувалися¹⁵⁸.

Суперечним був і той факт, що Програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді, містила тезу про “повну свободу для кожного громадянина СРСР”: йшлося про недопущення ніяких обмежень у вживанні тієї чи іншої мови. Проте фактично єврейські освітні установи так і не були відновлені¹⁵⁹.

Через особистий скепсис М. Хрущова релігія теж була піддана шельмуванню і трактувалася як “рудимент капіталізму”¹⁶⁰. Євреї, так само як і православні, протестанти чи греко-католики потерпали від численних релігійних переслідувань¹⁶¹. Юридичну підставу для закриття синагог було виявлено в постанові уряду від 17 лютого 1955 р. “Про зміну порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів”. В період з 1957 р. і до 1966 р. у Радянському Союзі було закрито більше ста синагог, а у деяких містах їх не залишилося узагалі¹⁶². У 1959 р., зокрема, оголошено про обмеження випікання маці¹⁶³, а з 1963 р. заборонено навіть у тих містах, де це частково дозволялося: Москва, Ленінград. Того ж року відбувся перший судовий процес над тими, хто продовжив випікання цієї символічної страви на свято Песах¹⁶⁴. Через рік радянський уряд демонстративно затримав на своєму кордоні 20 тон маці, пересланої із США, та видав розпорядження про конфіскацію посилок з подібним вмістом¹⁶⁵. До цих заборон залишається хіба що додати кампанію по закриттю єврейських кладовищ та поновлення арештів. Як правило, осіб, котрі популяризували вивчення івриту, звинувачували в “шпіонажі на користь однієї з капіталістичних країн”¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Moshe Decter, “The Status of the Jews in the Soviet Union,” *Foreign Affairs*, 1963, accessed December 9, 2019, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1963-01-01/status-jews-soviet-union>.

¹⁵⁹ Масюкова, “Євреї и национальная политика в СССР,” 305-6.

¹⁶⁰ Геннадий Костырченко, *Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос*. (Москва: Международные отношения, 2012), 215.

¹⁶¹ Энгель, “Курс лекций,” <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

¹⁶² Михаэль Бейзер, “Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем,” доступ 7 февраля 2019, http://pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Legacy_Rus.pdf.

¹⁶³ у юдеїв прісний хліб (опрісок) із пшеничного борошна, який вживається насамперед під час Песаха. Єдиними інгредієнтами маці є борошно і вода.

¹⁶⁴ Евгений Наумов, “Хлеб бедности нашей,” *Лехаим*, 2015, доступ 19 октября 2018, <http://old.lechaim.ru/4108>.

¹⁶⁵ “О конфискации посылок с мацой, засиляемые в СССР сионистскими организациями из-за границы, № 547-1,” *Новости яeps*, 1975, доступ 19 октября 2018, <https://news.jeps.ru/>

¹⁶⁶ Энгель, “Курс лекций,” <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

Якщо раніше головними спонукальними мотивами тиску радянської держави на юдаїзм були швидше зовнішньополітичні фактори, то тепер – внутрішньополітичні, точніше ідеологічні, пов’язані з розбудовою комунізму. Усе те неросійське, що не вписувалося в цю ідеологізацію мало бути викорінено або знищено¹⁶⁷.

Попри все, хрущовська “відлига” породила у радянських євреїв марні надії на пришвидшену репатріацію. Проте, кардинальних змін не сталося, хіба що за незначними винятками: між 1952 і 1960 рр. з СРСР до Ізраїлю виїхало 13 743 осіб (з України – 4–5 тисяч). У цей період з’явилися перші євреї “відмовники”¹⁶⁸. Незважаючи на велику кількість відмов у наданні дозволу на репатріацію, євреї продовжували подавати документи. Найбільше спроб здійснено сім’ями, які проживали у західній частині України, країнах Балтії та Грузії. Всього за період 1961–1964 рр. з СРСР до Ізраїлю репатріювалися 6646 тис. осіб (з України – 2–3 тис.)¹⁶⁹.

Таким чином, з кінця 1950–х рр. національно мотивовані радянські євреї були змушені терпіти чергову хвилю яскраво вираженої антисемітської політики, особливо у релігійній сфері. Зрештою, факт усунення з посади М. Хрущова у 1964 р. та прихід до влади Л. Брежнєва подав чергову надію про можливий перехід на більш ліберальні позиції¹⁷⁰. Обнадійливішими виявилися події знаменитої арабо-ізраїльської війни або “Шестиденної війни” 1967 р., завдяки якій Ізраїль у 2,5 разів збільшив свою територію. Ця перемога стала “третім дивом” для радянських євреїв, котрі відразу ж активізували свої зусилля з метою отримання візи на виїзд та повернення на “давно омріяну територію”¹⁷¹.

У період 1965–1969 рр. в Ізраїль з Радянського Союзу репатріювалися 10899 тис. осіб (з України 3,5 – 4 тисячі). Вперше з’являються дані про виїзд у США: 1965–1969 рр. – 368 чоловік (з України – бл. 150)¹⁷².

¹⁶⁷ Костырченко, *Тайная политика Хрущева*, 215.

¹⁶⁸ Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 18.

¹⁶⁹ Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 24.

¹⁷⁰ Энгель, “Курс лекций,” <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

¹⁷¹ Богуславский, “Отцы и дети русской алии,” <http://www.jerusalem-korczak-home.com/bog/vi1.html#2>.

¹⁷² Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 34.

Л. Брежнєв та його найближче оточення сприйняли цю війну як надто загрозу для Радянського Союзу, тому відверто почали підтримувати арабські країни. Ще одним, черговим поштовхом до погіршення дипломатичних взаємовідносин, став протест ізраїльської влади проти засудження Данієля та Синявського¹⁷³ в однойменній справі¹⁷⁴.

З цієї причини дискримінаційна політика щодо євреїв набрала нових обертів. Зокрема, почалося масове витіснення євреїв із важливих посад і престижних професій¹⁷⁵. Масова русифікація загрожувала повній мовній асиміляції: станом на 1980 р., лише 14% євреїв визнавали їдиш своєю рідною мовою (замість 18% – у 1970 р. і 21% – у 1959 р.) Це був найнижчий показник серед усіх національних меншин у СРСР. Починаючи від 1930 р. і станом на 1980 р. у СРСР не було видано жодної книги з історії євреїв, за винятком декількох досліджень, присвячених періоду глибокої давнини. Радянські історики не видали жодної наукової монографії присвяченій нацистському геноцидові євреїв і єврейському опору нацизму (у тому числі і повстання у Варшавському гетто). На території Радянського Союзу, де проживала найбільша у світі єврейська громада, не існувало жодного музею присвяченого історії, культурі або етнографії євреїв. У продаж не надходила жодна зарубіжна єврейська преса, крім газети компартії Ізраїлю. Влада не була зацікавлена в організації гастролей єврейських співаків і театральних колективів. Проживаючи у таких умовах, євреї поволі перетворювалися у народ без важливих для нього ідентичностей: мови, культури, історії, традицій¹⁷⁶.

На думку Олександра Солженіцина події, про які часто згадують як про три дива, стали основним чинником усвідомлення радянськими євреями їхньої

¹⁷³ судовий процес проти письменників А. Синявського і Ю. Данієля. Тривав з осені 1965 по лютий 1966 року. Письменників звинуватили в написанні та передачі для друкування за кордоном творів, “що ганьблять радянський державний і суспільний лад”. Ю. Данієль та А. Синявський були засуджені відповідно до 5 та 7 років позбавлення волі у виправно-трудових колоніях.

¹⁷⁴ Ксения Ермишина, “К вопросу о культурном взаимодействии СССР и Израиля накануне Шестидневной войны,” *Труды по иудаике: история и этнография*, вып. 15 (2019): 313.

¹⁷⁵ Энгель, “Курс лекций,” <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

¹⁷⁶ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 61., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

відмінності від решта жителів СРСР: “насправді я відчуваю себе відчуженим. Країну, яку я абстрактно люблю, насправді – боюсь”¹⁷⁷.

Особливо відчутної дискримінації зазнавали ті євреї, котрі, ідентифікуючи себе з світовим сіонізмом, хотіли відродити свою культурну спадщину. Отож, залежно від посилення чи послаблення переслідування євреїв у межах Радянського Союзу, а також – під впливом міжнародних подій, кількість радянських євреїв-емігрантів у той чи інший період могла коливатися від декількох осіб до декількох тисяч за рік. У свою чергу, Радянська влада також корегувала напрямки політики щодо євреїв, враховуючи не тільки геополітичні фактори, але й свої інтереси: підтримка арабських країн на Близькому Сході; антисемітська внутрішня політика; постійно зростаюче число емігрантів, яке було зовсім небажане для “ідеальної” соціалістичної країни¹⁷⁸.

Ситуація, яка розвивалася навколо еміграційного питання, з одного боку, була доволі розмитою, адже у Радянському Союзі не було затверджено єдиної правової бази, завдяки якій це питання можна було врегулювати, а з іншого, надмірно загострена, оскільки значна кількість людей, зокрема, євреїв хотіли виїхати, але фактично не могли цього зробити. Зрештою, виступ Олексія Косигіна в Парижі у 1966 р., свідчив про: “Тотовність СРСР дозволити воз’єднання сімей”. У 1969 р., ці слова були підкріплені офіційним документом про “квоту на виїзд”¹⁷⁹.

Теоретично “заява на виїзд” не була злочином за радянським законодавством¹⁸⁰, ба більше, Радянський Союз був зобов’язаний перед системою міжнародного права¹⁸¹, яка декларувала “кожній людині право виїхати з будь-якої країни, включаючи свою”¹⁸². Проте, фактично, навіть незважаючи на

¹⁷⁷ Александр Солженицын, “Двести лет вместе. Часть вторая,” *Book online com. ua.* доступ 5 февраль, 2019, <http://book-online.com.ua/read.php?book=4638&page=1>.

¹⁷⁸ “Intelligence Memorandum: Soviet Reactionaries: Hating Jews and Loving Stalin,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1971, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

¹⁷⁹ Suzanne D. Rutland, “Conflicting Visions: Debates Relating to Soviet Jewish Emigration in the Global Arena,” *East European Jewish Affairs* 47 (2017): 225, accessed December 17, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501674.2017.1396861>.

¹⁸⁰ John T. Evrard, “Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation,” *DePaul Law Review* 29, no.3 (1980): 835, accessed November 7, 2018, <http://via.library.depaul.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2439&context=law-review>.

¹⁸¹ у 1968 р. владою Радянського Союзу була підписана Декларація прав людини

¹⁸² Rutland, “Conflicting Visions,” 225.

визначені квоти, партійна номенклатура не допускала загальної еміграції. Територію Радянського Союзу могли залишати представники лише декількох етнічних меншин: євреї, німці, вірмени¹⁸³. Ці національності мали можливість отримати дозвіл на виїзд лише у рамках репатріації, тобто повернення на свою історичну Батьківщину, за умови, що там проживають їхні родичі. Це була своєрідна ширма, якою представники влади часто користувалися: “Соціалістичний лад всіх влаштовує, але деякі сім’ї, які в силу історичних обставин були роз’єднані, хочуть воз’єднатись. Ми не можемо цьому перечити”¹⁸⁴. Керівництво Радянського Союзу вважало, що таким чином, зможе посприяти у появі позитивної оцінки в очах світового товариства, підтвердивши відсутність дискримінаційних процесів. Крім того, частково можна було вирішити проблему внутрішнього характеру, наприклад, випустити частину активістів, які чинять чимало проблем¹⁸⁵. До усіх решти викривлювався, також, пункт, який, до речі, був описаний і у міжнародному законодавстві: про заборону у виїзді з метою захисту “національних секретів”. Використовуючи цей прийом, радянська номенклатура намагалася уникнути світової критики¹⁸⁶.

Здавалося, що усі питання, пов’язані з еміграцією були більш-менш вирішені. Проте, через два місяці після візиту американського президента Р. Ніксона до Москви, Президія Верховної Ради СРСР у 1972 р. видала указ “Про відшкодування громадянами СРСР, що виїжджають на постійне проживання за кордон державних витрат на навчання”, а на його основі Рада Міністрів СРСР розробила таємну інструкцію про їх розміри (див. Додаток 2.). Іншими словами, керівництво шукало будь-які засоби для гальмування еміграційних потоків, тому, зрештою, було затверджено “податок на освіту”¹⁸⁷. Відтепер, усі, хто бажав емігрувати, мали спершу виплатити певну суму грошей за навчання в університеті чи інших навчальних закладах¹⁸⁸. Ціни коливалися у

¹⁸³Gregg A. Beyer, “The Evolving United States response to Soviet Jewish Emigration,” *Journal of Palestine Studies* 21. no. 1 (1991): 142, accessed December 17, 2018, <https://jps.ucpress.edu/content/21/1/139>.

¹⁸⁴Кошаровский, “Мы снова евреи,” <http://kosharovsky.com/>.

¹⁸⁵Энгель, “Курс лекций,” <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.

¹⁸⁶Rutland, “Conflicting Visions,” 225.

¹⁸⁷Йосип Зісельс (1946 р. н.), записано Наталею Данилів, 16 листопада 2017 р.

¹⁸⁸Илья Кукин, “Брежнев и еврейская эмиграция,” *Заметки по еврейской истории*, доступ 23 марта, 2019, <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer15/Kuksin1.htm>.

межах від 1000 до 12 тис. карбованців. У це, обов'язкове стягнення, не враховувалася сума 900 карбованців, яка мала оплачуватися за відмову від громадянства і вихідну візу за кожного дорослого члена сім'ї¹⁸⁹.

Крім того, податок стягувався з осіб, котрі навчалися в аспірантурі, ординатурі, ад'юнктурі (1,7 тис. карбованців за кожен рік навчання) або з тих, хто уже мав вчений ступінь (кандидата наук – 5,4 тис. карбованців; доктора наук – 7,2 тис. карбованців).

Побутує думка, що дане нововведення було прийняте під впливом візитів сирійських та іракських військових делегацій, очолюваних міністрами оборони цих країн¹⁹⁰. Очевидно, що арабська влада не була зацікавлена у чисельному поповненні євреями держави Ізраїлю, особливо під час ведення перманентних арабо-ізраїльських війн.

Інформація про накладання “податку на освіту” швидко долетіла до ізраїльського істеблішменту. У відповідь в Ізраїлі створено “Комітет із захисту радянських учених-євреїв, котрі бажають виїхати в Ізраїль”. Г. Меїр закликала продовжувати боротьбу за виїзд¹⁹¹. Професор Тель-Авівського університету Найман (ім'я – не встановлено) спланував візит до США з метою якомога швидше привернути увагу до цього закону¹⁹².

Ця подія стала настільки резонансною, що її обговорювали усі категорії радянського суспільства. Житель Одеси Столяр (ім'я – не встановлено) вважав, що це: “варварський закон... Я думаю, знову полетять камінці у вікна наших посольств за кордоном”. Ще один одесит, викладач педінституту, Гармізе (ім'я – не встановлено) заявив, що даний закон ніяким чином не вплине на його рішення про виїзд: “гроші візьму в голландському посольстві”. Пенсіонер із Зарпатської області Кауфман (ім'я – не встановлено) висловився найбільш емоційно: “Цей закон нікого від виїзду не утримає. Ті, хто дійсно наважився виїхати, продадуть усе, що можуть, з метою отримання якихось фінансів, а

¹⁸⁹ Кошаровский, “Мы снова евреи,” <http://kosharovsky.com/>.

¹⁹⁰ Там же, <http://kosharovsky.com/>.

¹⁹¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.08.1972–31.08.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1052, арк. 256-9.

¹⁹² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 106.

якщо не вистачатиме, то допоможуть інші євреї”. Мати відомого єврейського націоналіста Григорія Грінберга плачевно зізнавалася, що якщо знадобиться, то буде збирати гроші “з протягнутою рукою”¹⁹³. Досить вдало висловився економіст трикотажної Мукачівської фабрики Й. Вайс : “Закон про виплату грошової компенсації за освіту – ніщо інше як тільки те, що люди повинні викуплятися із рабства”¹⁹⁴.

Були й ті, хто підтримував радянське керівництво, наприклад, жителька Харкова Гальперіна обурювалася, що цей закон варто було прийняти раніше: “але чому ми повинні доставляти Ізраїлю наших спеціалістів безплатно?!”, а Зархін (ім’я – не встановлено) – прораб місцевого будівництва підкреслював, що “не слід випускати із СРСР осіб призовного віку...”¹⁹⁵.

Майже одразу після появи цього закону в СРСР була сформована група, яка збирала підписи під заявою-протестом “Про відшкодування... громадянами СРСР, котрі виїжджають закордон на постійне місце проживання, державних витрат на освіту” до Верховної Ради СРСР та ООН. Борис Орлов, один із ініціаторів збору підписів, повідомив, що в Лондоні 4 серпня 1972 р. це питання буде висвітлюватися на спеціальній Конференції. На думку того ж Б. Орлова причина ухвалення закону “Про відшкодування...” полягає у двох причинах: влада СРСР таким чином хоче скоротити відсоток емігрантів та отримати кошти, необхідні у складній економічній ситуації¹⁹⁶.

З цього приводу мали організувати численні акції протесту (голодування, збір біля синагог, покладання квітів у Бабиному Яру і т.д.), зокрема, напередодні єврейських свят. Зрештою, за усним рішенням Політбюро, починаючи з березня 1973 р., стягування цього податку припинилося, проте офіційно закон скасований не був. В окремих випадках погрожували його застосовувати¹⁹⁷.

¹⁹³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.08.1972—31.08.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1052, арк. 258-9.

¹⁹⁴ Там же, арк. 287.

¹⁹⁵ Там же, арк. 278-9.

¹⁹⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972—16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 180-1.

¹⁹⁷ Солженицын, “Двести лет вместе,” <http://book-online.com.ua/read.php?book=4638&page=1>.

Незважаючи на усі перепони, масова еміграція до Ізраїлю розпочалася у 1971 р., тоді як уже з кінця 1973 р. вона різко втратила свою популярність. Війна “Судного дня”¹⁹⁸ стала поштовхом до певного розчарування. Якщо раніше Ізраїль асоціювали з сильною та розвиненою країною, де кожен відчував себе захищеним та матеріально забезпеченим, то після війни 1973 р. у країні почалася політична криза, зі всіма проявами внутрішнього ослаблення та занепаду¹⁹⁹. Цей факт призвів до появи такого явища як “*нешира*”²⁰⁰. Як правило з Радянського Союзу виїжджали інтелектуально освічені, добре кваліфіковані, забезпечені євреї, котрі, відповідно, не завжди керувалися єдиним бажанням повернутися на свою історичну батьківщину. Вони, насамперед, хотіли забезпечити себе усіма можливими матеріальними благами та реальною свободою слова, тому твердо вірили, що ізраїльська влада усім цим їх має забезпечити.

Якщо враховувати подані заяви від загальної кількості єврейського населення у тій чи іншій країні, то найбільший відсоток єврейської еміграції був характерним для таких республік СРСР, як: Молдавія, Литва, Латвія та Грузія. Друга група, де відсоток еміграції приблизно співпадав з кількістю єврейського населення, знаходилася в Україні, Узбекистані, Естонії, Азербайджані, Таджикистані, Вірменії. Найменша кількість подання заяв на виїзд стосувалася таких республік, як: РСФРР, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Туркменія²⁰¹.

З території УРСР, найбільша кількість подачі заяв на виїзд до Ізраїлю надходили з Закарпатської, Чернівецької, Львівської, Одеської, Київської, Івано-Франківської, Вінницької, Харківської областей. Наприклад, за два роки (1969–1970), відсоток від загального числа по вище перелічених областях досягнув межі 96,9%²⁰².

¹⁹⁸ третя арабо-ізраїльська війна 1973 р., названа за днем нападу арабів на Ізраїль під час святкування Йом-Кіпур (з івр. Судний день).

¹⁹⁹ Артур Кестлер, “Иуда на перепутье,” *Время и мы* 33 (1978): 105.

²⁰⁰ з івр. “ті, що звернули з дороги”.

²⁰¹ “Советский Союз. Этническая демография советского еврейства,” *Электронная еврейская энциклопедия*, 1996, доступ 17 сентебря 2017, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15423/>.

²⁰² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976–02.09.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1108, арк. 163.

Зібрані статистичні дані, серед яких: кількість висланих викликів з боку родичів; число виданих віз з боку радянської влади; чисельність осіб, котрі виїхали фактично (з урахуванням частки, що репатріювалися в Ізраїль та емігрувала до країн Заходу, насамперед, США) надають можливість більш детально охарактеризувати еміграцію радянських євреїв (див. Додаток 3.). Частка осіб, що виїжджала на постійне місце проживання до країн Заходу, а найперше до США, в основному походила з таких українських міст як Одеса, Харків, Київ (див. Додаток 4.). Євреї Буковини виявилися найбільш національно-змотивовані серед євреїв СРСР, адже до США виїжджали поодинокі родини. Скоріше за все, у великих урбанізованих містах євреї були більш асимільовані, ніж у маленьких містечках. Крім того, там працювала серйозна інформаційна пропаганда, з метою створення негативного образу Ізраїлю. На думку Ц. Керема, “євреї з Бессарабії, Буковини, Західної України та Прибалтики залишалися більш свідомим порівняно з євреями Москви, Ленінграду чи Києва”. Цей факт пояснюється тим, що вони були значно менше асимільовані, оскільки перебували під комуністичною владою не більше як одне покоління²⁰³. Для них “ідея єврейства” та єврейської національної держави була органічно пов’язана з традиціями власного дому. Тоді, як у євреїв великих імперських міст склалося упередження про Ізраїль як закриту, консервативну, бідну та небезпечну країну²⁰⁴.

Наступні характеристики співпадають з загальними еміграційними законами за Ернстом Ревенштайном: серед тих, хто подав документи на візу було приблизно однакове число обох статей, з невеликим переважанням жінок. У віковій категорії постійна перевага була серед тих, хто мав від 16 до 30 років, а найменша – серед дітей та осіб старшого віку (понад 60 років). За рівнем освіти, переважали ті, хто мав середню або вищу освіту. Набагато менше заявників було з нижче середнім рівнем або взагалі неграмотних. Коли йдеться про спеціальності, то варто виділити дві категорії осіб, які були найбільш

²⁰³American Jewish Historical Society, Papers of Efrayim Spector (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:9, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

²⁰⁴Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” 32.

зацікавлені у виїзді: т. зв. “робочі” і ті, хто ніс державну службу. Значною була кількість непрацюючих/домогосподарок. Значно менше число можна спостерігати серед студентів та пенсіонерів, і найменше – серед колгоспників²⁰⁵.

Деякі єврейські емігранти, котрі не зуміли адаптуватися до нових реалій, просили повернення до Радянського Союзу. Звісно, що радянська номенклатура уміло користувалася цим явищем, і у світлі пропаганди неабияк гепірболізувала “негативне” життя за кордоном²⁰⁶. Дуже часто використовувалися переслані листи, які публікували у місцевих газетах, зокрема “Радянській Буковині”. Люди, котрі виїхали, скаржилися на труднощі у пошуку роботи, постійну загрозу війни, необхідність служити в армії. Р. Шлеймович у листі до подруги у Чернівцях Б. Шаргородської писала: “Бетя, передай тим, хто готує валізки, нехай одумається... Буковинка Е. Штейнберг наголошувала: Я тут зовсім самотня. 14 місяців проклинаю той час, коли піддалася на сіоністську пропаганду і виїхала в Ізраїль”, – писала²⁰⁷.

У дещо жартівливій формі, про розчарування і поневір'яння на ізраїльській землі розповідає уже згадуваний Е. Севела. Автор бере за приклад осіб, котрі, незважаючи на певну дискримінацію, були добре забезпеченими, працювали на престижній роботі і взагалі володіли певним соціальним статусом у Радянському Союзі: “одному досить відомому письменнику, котрий мав геть усе, на якомусь етапі життя раптом захотілось стати єврейським національним письменником”. Після виїзду в Ізраїль йому було надзвичайно важко адаптуватися до тутешніх умов, врешті він помер у психлікарні²⁰⁸.

Процес інтеграції це складне психологічне явище, яке потребує чималих зусиль з боку емігрантів. Загалом, психологи вирізняють п'ять етапів процесу адаптації: “медовий місяць” – найперший і найменш короткотривалий період, який характеризується ентузіазмом та великими сподіваннями. Ця ознака

²⁰⁵ Grigg, “E. G. Ravenstein and the “laws of migration”,” 43.

²⁰⁶ “The Return of Soviet Emigres to the USSR,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1987, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

²⁰⁷ Тетяна Яворська, *Життя як упошукач раю: Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)* (Чернівці: Технодрук, 2016), 115.

²⁰⁸ Ефраим, “Остановите самолет...”, 71.

викристалізувалася у радянських євреїв одразу ж після утворення держави Ізраїль і значною мірою посилилася після успішної для новоствореної країни Шестиденної війни: сіонізм починав набирати обертів, ідеологія поглинала щоразу більшу кількість прихильників, це стало модно. Другий етап адаптації наставав тоді, коли стан ейфорії минав, проте іммігрант ще не розчарувався, як правило, він добре комунікував зі своїми земляками. Далі наступала третя і найбільш важлива – вирішальна фаза. Процес адаптації відбувався цілком, або він різко припинявся через причину тотального розчарування та повернення іммігранта до країни, з якої він приїхав,. Для того, щоб процес адаптації відбувся успішно, мала проявитися десоціалізація – стирання або розхитування значної частини цінностей та норм, які були притаманні для попереднього життя, та ресоціалізація – вивчення або засвоєння нового стилю та манер життя у новій країні. Для тих, хто зумів адаптуватися – депресія змінювалася оптимізмом і впевненістю, що складають четверту і п'яту стадії²⁰⁹.

Помилка радянських євреїв полягала у їхніх гіперболізованих мріях про ідеальну країну Ізраїль, влада якої, від моменту їхнього виходу з літака і до кінця життя буде усіх “максимально забезпечувати та грубо кажучи балувати”. Проте, слід взяти до уваги, що Ізраїль – це молода держава, яка щойно розпочала своє соціально-економічне становлення. У постійній конфронтації з арабами, новосформована влада сама очікувала допомоги з боку її громадян чи новоприбулих²¹⁰. Через два роки після проголошення незалежності, ізраїльський уряд прийняв Закон про повернення²¹¹. Документ мав забезпечити повернення євреїв на свою історичну батьківщину, незалежно в якому куточку світу він проживав на той момент, хоча найбільше ізраїльський уряд був зацікавлений євреями-ашкеназі – мешканцями країн Європи та Радянського Союзу. Курс еміграційної політики розглядався керівниками єврейської

²⁰⁹Ольга Ровенчак і Вікторія Володько, *Міжнародна міграція: теорія і практика*. (Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2015), 117.

²¹⁰Виктор Перельман, “Оглянься в сомненияи,” *Время и мы* 66 (1982): 152.

²¹¹“Закон о возвращении,” *The Jewish Agency for Israel*, доступ 22 марта, 2018, <http://www.jewishagency.org/ru/zakon-o-vozvrasheniі>.

громади як стратегічний ресурс поповнення новоствореної держави новими силами²¹².

З метою полегшення реабілітації у країні працювали спеціальні абсорбційні центри, які мали протягом певного періоду забезпечувати іммігрантів фінансовою допомогою, робочим місцем чи навчанням мови. На цьому підґрунті виникало найбільше проблем. Не усі прибулі мали родичів в Ізраїлі, адже багато поданих заявок на “возз’єднання сім’ї” були сфальсифіковані, відповідно виникала проблема з житлом, яку не завжди вдавалося вирішувати. Що стосується місця працевлаштування, то зрозуміло, що усі популярні напрямки професій уже були зайняті місцевим населенням. У сфері зайнятості, відповідно, пропонували менш престижні робочі місця, крім того, треба було добре володіти мовою, яка дещо важко вдавалася до вивчення²¹³. “Сусіди Роман (єврей) та Оріся (українка) виїхали до Ізраїлю. Найважче було адаптуватися через невміння вивчити мову: “Оріся за рік вивчила, а я уже другий рік не можу вивчити”, таке враження, що іврит придумали українці – розповідав близький друг М. Сімкіна²¹⁴. “Для своєї першої еміграції я обрав Ізраїль. Я був впевнений, що побачу там соціал-демократичну країну загального добробуту, де “не дадуть пропасти”, на відміну від “хижацького американського капіталізму”²¹⁵. І найкраще підсумовує Е. Севела: “Кожен з нас омріявав собі свій Ізраїль, тоді як реальність виявилася зовсім іншою...”²¹⁶.

Отже, серед євреїв завжди побутовало бажання повернутися до “Богом обіцяної” Ізраїльської землі. Приводом до першої та другої хвилі стали погроми в Російській імперії, де проживала найбільша частина єврейського населення. Тікаючи від жорстоких переслідувань, тисячі єврейських родин переселилися на територію Близького Сходу. Третя хвиля спричинена ажіотажем навколо

²¹² Евгений Тартаковский, “Социально-психологический анализ иммиграционной политики Израиля и ее влияния на абсорбцию последней алии из СНГ,” *Демоскоп*, доступ 16 сентебря 2017, <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0411/analit01.php>.

²¹³ “Центр изучения иврита,” *The Jewish Agency for Israel*, accessed 23 March, 2018, <http://www.jewishagency.org/ru/hebrew-fsu/content/32956>.

²¹⁴ Марко Сімкін (1946 р. н.), записала Наталія Данилів, 11 січня 2018 р.

²¹⁵ Михайло Дорфман, (1954 р. н.), записала Наталія Данилів, 18 квітня 2018 р.

²¹⁶ Ефраим, “Остановите само лет...”, 91.

Декларації Бальфура²¹⁷, де містилися позитивні твердження Великої Британії щодо утворення на Палестинській території Ізраїльської держави. Зрештою, масове повернення на свою історичну батьківщину розпочалося після проголошення держави Ізраїль у 1948 р. Основна частка серед репатрійованих належала радянським євреям, котрі, попри заборони, обмеження і дискримінацію фактично виборювали свій шанс на омріяне життя.

Як виявилось пізніше, частина іммігрантів через неспроможність адаптуватися у абсолютно новому середовищі отримувала “культурний шок”. Місцеве населення, аналогічно не сприймаючи чужаків, і використовуючи кліше “русский або советський єврей”, ще більше загострювало ситуацію. Ті, хто не зміг адаптуватися просили у радянської влади дозвіл на повернення. Партійна номенклатура вдало користувалася такими зверненнями, публікуючи і рекламуючи лише негативні відгуки. Зрештою, це стало однією з причин появи такого явища як “*нешира*”. Внутрішньо-політична криза внаслідок Війни “Судного дня” 1973 р. також вплинула на вибір напрямку еміграції не на користь Ізраїлю. Третя причина стосувалася загальних міграційних законів і полягала у тому, що саме з 1970 – х рр. найпопулярнішою країною для імміграції стали США. Ця тенденція, очевидно, вплинула на радянських євреїв, які почали вбачати реалізацію своїх можливостей та потенціалу саме у цій країні. І даний факт підкріплює тезу теоретика міграційних законів Дж. Равенштайна про те, що міграційні потоки завжди спрямовані до “великих торгових центрів”, де, на думку, емігрантів, є найбільша можливість себе проявити²¹⁸.

За статистичними даними найбільша кількість євреїв, яку відносимо до групи “*ношрім*”²¹⁹, походила з таких міст, як: Одеса, Харків, Київ. За рівнем освіти переважали ті, хто мав вищу або середню. За віковою категорією переважали особи, котрим виповнилося від 16 до 30 років.

²¹⁷ офіційний лист, датований 2 листопада 1917 р., від міністра закордонних справ Великої Британії Артура Бальфура до лорда Уолтера Ротшильда, представника британської єврейської громади щодо того, що “Уряд Його Величності зі схваленням розглядає питання про створення в Палестині національного осередка для єврейського народу і докладе всіх зусиль для сприяння та досягнення цієї мети”.

²¹⁸ David Grigg, “E. G. Ravenstein and the “laws of migration”,” *Journal of Historical Geography*, 3 no.1 (1977): 48, accessed December 19, 2017, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0305748877901438#!>.

²¹⁹ з івр. “відпадаючі”.

Отже, факт утворення держави Ізраїль у 1948 р. став черговим приводом до гуртування однієї з найчисленнішої національної меншини у Радянському Союзі. Місцеві євреї, котрі потерпали від різноманітних антисемітських кампаній, після смерті Й. Сталіна у 1953 р. розпочали рух за надання права на виїзд, який особливо викристалізувався внаслідок переможної для Ізраїлю Шестиденної війни 1967 р. Євреї, котрі отримували право на виїзд до Ізраїлю, здійснювали “*алию*” або “сходження вгору”, реалізуючи давно омріяне бажання про повернення на свою історичну Батьківщину.

2.2. Політика радянської влади щодо єврейської еміграції

Умовно виділяємо три представницькі групи єврейської національності, що проживали у Радянському Союзі. До першої групи входили т. зв. “колишні євреї”, асимільовані більшовицькою ідеологією. Зазвичай зі зміненим прізвищем, із нововизначеною національністю у паспорті: “русский”, працевлаштовані на престижній роботі, вони уже себе не ідентифікували з рештою єврейського народу. Другу групу складала ті, котрих радянська влада називала “націоналістами”, “сіоністами”, “ворожим елементом”. Незважаючи на дискримінацію, вони були зацікавлені у вивченні івриту, поширенні “самвидаву”, популяризації історії та культури єврейського народу. Попри постійну загрозу з боку радянського КДБ, вони зуміли створити основу для майбутньої довготривалої і виснажливої боротьби за виїзд. До третьої, найбільш поширеної категорії, відносимо євреїв, котрі, лояльно ставилися до радянської влади, як і до внутрішньо-політичної ситуації загалом. Вони не зовсім цікавилися діяльністю сіоністів, але, все ж, після проголошення держави Ізраїль були не проти скористатися можливістю повернутися на свою історичну Батьківщину. За висловом однієї з респонденток: “ці люди були не менш свідомі, проте до певного моменту для них зручніше було мовчати, працювати на заводі і жити своїм життям”²²⁰.

²²⁰ Вікторія Сенік, (1969 р. н.) – усі дані змінено, записала Наталія Данилів, 2 січня 2018 р.

Як уже зазначалося вище, радянська влада не була зацікавлена у такій великій кількості заявників на виїзд, тому намагалася зашкодити цьому процесові різними способами. На початках заявника залякували або переслідували через непередбачуваний для особи спосіб. Наприклад, киянина С. Шмурака увечері того дня, коли він подав документи на візу, зупинив біля його будинку невідомий з криками: “Ти це кинь! Я тебе знаю! Я тобі покажу!”. Він почав розмахувати руками перед С. Шмураком, але раптом з’явилися два міліціонери, котрі відвезли потерпілого у відділок, а через два дні його було засуджено на 15 діб за “дрібне хуліганство”, бо, мовляв, “намагався побити громадянина Ямпільського”²²¹. Схожа ситуація трапилася 5 жовтня 1971 р. з Р. Розенблум: жінка піднімалася у ліфті до своєї квартири після подачі заяви на виїзд, але, невідомий, котрий сів до ліфту разом з нею, почав погрожувати ножем, приставленим до горла, зі словами: “Жидівська морда, в Ізраїль захотілося!”²²².

Простий переляк, або “відсиджуванням 15 діб”, це ще далеко не усі види покарання, які застосовували до заявників. Декого запроторювали у в’язницю, позбавляючи волі не на один рік. Для прикладу, 1 грудня 1970 р. в Одесі арештовано Р. Палатник, котра намагалася знайти своїх родичів в Ізраїлі з метою подання візи на виїзд. Після обшуку у квартирі, було знайдено і вилучено доукарську машинку та збірки віршів декількох поетів. Через звинувачення у поширенні вигадок і наклепу на радянський державний і суспільний лад, відбула два роки ув’язнення²²³.

На наступний день, після того як І. Борисов разом зі своєю дружиною відвідали Ленінградський Відділі віз і реєстрації (далі ВВІР)²²⁴, трапилася ще одна підозріла подія. У тому ж вагоні поїзда, яким вони поверталися до свого населеного пункту, сиділи три п’яні пасажири, котрі голосно викрикували, про те як вони “Ненавидить жидів; як би вони усіх били і різали”. Очевидно, що між п’яною компанією та І. Борисовим зав’язалася суперечка. Зрештою, у

²²¹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17., Доступ 7 Февраля, 2019. <http://hts.memo.ru>.

²²² “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²²³ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²²⁴ офіційна структура для подачі документів на виїзд.

грудні 1970 р. у селищі Токсово Ленінградської області відбувся суд, на якому І. Борисова визнали єдиним винуватцем інциденту, засудивши до трьох років ув'язнення²²⁵.

Якщо до одних радянська влада застосовувала інсциновані ситуації з метою провокації і, у подальшому, притягнення до відповідальності, то до інших – вживала практичніші методи, влаштуваючи нестерпні умови на робочому місці, в університеті, у школі. Звільнення з місця роботи – те, що практикувалося найчастіше. Таким чином, у вересні 1970 р. біофізик і завідувач лабораторією в лікарні м. Березівка Одеської обл. – А. Райхман не тільки отримав відмову у виїзді, а й позбувся роботи, що змусило його працювати вантажником. Аналогічна ситуація трапилася у 1971 р. з кандидатом фізичних наук Московського інженерно-будівничого інституту В. Гаухманом. Після подачі ним документів на отримання ізраїльської візи, його колеги засудили за “вчинок, несумісний з високим званням викладача вищого навчального закладу”. Схожі критичні зауваження з місцевого ПТУ було надано ленінградцю О. Гіттельсону у 1970 р.: “лукавий кар’єрист, котрий обманув довіру радянських людей і перекинувся в табір ізраїльських душителів свободи і незалежності арабських народів”²²⁶.

В окремих випадках, декому із заявників таланило отримати візу на виїзд одразу ж після першого звернення. Б. Шайн, для прикладу, у відповідь на засідання факультетської конкурсної комісії про те, що він більше не зможе займати посаду доцента кафедри геометрії Саратовського університету через намір виїхати до Ізраїлю, апелював до Гельсінського акту 1975 р., підписавши який влада Радянського Союзу зобов’язувалася дотримуватися демократичних засад. Зрештою, він таки добився дозволу на виїзд²²⁷.

Отже, працевлаштована особа, від моменту оголошення про подачу на візу, повністю залежала від своїх колег. З усіма тими, хто утримувався або голосував проти резолюції щодо звільнення заявника з роботи, влада квіталася

²²⁵ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²²⁶ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 18., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²²⁷ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 54., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

по-своєму. Наприклад, під час обговорення резолюції про виключення старшого наукового співробітника кафедри електроніки фізичного факультету Московського державного університету В. Годяка з профспілки, з 63 осіб присутніх на зборах, тільки одна людина проголосувала проти і троє утрималися. Останніх викликали в партбюро на “опрацювання”, і одному з них, аспіранту, відклали захист дисертації. А співробітника кафедри, котра проголосувала проти, регулярно викликали до профкому на бесіди, а захист докторської дисертації її чоловіка, котрий також працював на фізичному факультеті, відклали. Довідку з місця роботи В. Годяку видали тільки після багаторазових звернень до ректорату МДУ і Ленінського райкому партії. Схожа ситуація трапилася з Л. Диким, котрий теж працював на цій кафедрі²²⁸.

З роботи, зрештою, звільняли не завжди. В окремих випадках, заявникам вдавалося вберегти місце праці. Проте, через певний період часу вони покидали роботу з власної ініціативи. У зв'язку зі створенням нестерпних умов на роботі, були змушені звільнитися кандидат технічних наук Й. Бегун, провідний інженер Інституту органічної хімії АН СРСР В. Слепак, викладачка Л. Мілявська, інженери І. Коренфельд, В. Польський, перекладач Р. Розенблум та інші²²⁹.

У будь-якому випадку, клопотання про виїзд тягнуло за собою звільнення з попереднього місця праці або перехід на низькооплачувану посаду, інакше особу могли звинуватити в “дармоїдстві”²³⁰. Хтось влаштувався на посаду поштаря або прибиральника, а М. Дорфман, до прикладу, працював одночасно “санітаром в поліклініці, медбратом, масажистом, а у дитячому будинку збирав грудне молоко у донорів”²³¹. Л. Стонов підробляв, пишучи статті у наукових журналах, використовуючи псевдонім: “А мої знайомі, наукові співробітники, віддавали потім за це гроші”²³².

²²⁸ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 54., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²²⁹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²³⁰ Леонід Стонов, (1932 р. н.), записала Наталія Данилів, 3 січня 2018 р.

²³¹ Дорфман, записала Наталія Данилів, 18 квітня 2018 р.

²³² Леонід Стонов, (1932 р. н.), записала Наталія Данилів, 3 січня 2018 р.

Дискримінації піддавалися не тільки працевлаштовані євреї, але й ті молоді люди, котрі навчалися у вищих навчальних закладах. При розгляді характеристики студентки Музично-педагогічного училища ім. Жовтневої революції А. Клеєр на комсомольських зборах курсу, після подачі її батьків документів на виїзд, присутні вигукнули: “Повісити..., вбити треба!”²³³.

У Б. Календарєва проблеми розпочалися одразу ж після подання заяви на виїзд у 1973 р. Спочатку, він був відсторонений від занять на військовій кафедрі, внаслідок цього – позбавлений стипендії у Ленінградському політехнічному інституті ім. Калініна, а згодом взагалі відрахований з інституту²³⁴.

Молодих зявників чоловічої статі, після відрахування з університету, зачисляли в армію. Проте, служба в армії могла стати безпосереднім приводом для відмови у дозволі на виїзд через причину володіння “військовими секретами”. Схожа ситуація трапилася з Л. Кольчинським: 1968 р. його виключили з 9 класу за виступи на захист Синявського і Данієля, а також проти введення військ в ЧСРР²³⁵. Після досягнення повноліття він отримав повістку в армію. З клопотанням про надання Л. Кольчинському можливості виїхати в Ізраїль, вказуючи на незаконність і безглуздість застосування до нього закону про військову повинність, до Президії Верховної Ради СРСР і в Міністерство закордонних справ СРСР звернулися 50 московських і харківських євреїв. Зрештою, після нетривалого періоду служби в армії Л. Кольчинський виїхав до Ізраїлю²³⁶.

Антисемітським нападам піддалася вся сім'я лікаря Ю. Нудельмана. У школі, де навчалася його дочка – Анна, провели збори, на яких її виключили з комсомолу. Опісля, однокласники дівчинки прийшли до їхнього будинку, скандуючи: “Жиди, забирайтеся в Ізраїль!”²³⁷. Л. Варвак хотіли позбавити батьківських прав, через те, що “від’їзд до Ізраїлю суперечить інтересам її

²³³ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²³⁴ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 53., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²³⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971–31.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1013, арк. 317.

²³⁶ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 18., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²³⁷ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

дітей”. Згодом, жінку було взято на облік в районному психдиспансері, за те, що опікунська рада виявила у дитячій кімнаті Біблію²³⁸.

Ніяких винятків радянська влада не робила і для селян. У грудні 1977 р. на зборах колгоспу “Росія” Галовського р-ну Воронежської області було відмовлено чотирьом сім’ям Матвеевих у проханні про вихід з колгоспу і подачу на візу до Ізраїлю. Пояснення було доволі об’єктивне: “Якщо б ви були пенсіонерами, то ми б вас відпустили, а так – хто буде працювати?”²³⁹. Авторитетні діячі Радянського Союзу, також, не мали особливих привілеїв: естрадним співакам, заслуженим артистам УРСР А. Юшпе і С. Рахіму, котрі подали заяву з проханням про виїзд до Ізраїлю, заборонили продовжувати виступати²⁴⁰.

Незважаючи на переслідування, число заявників щоразу збільшувалося. Після закінчення Шестиденної війни у 1967 р. і перемоги Ізраїлю над арабськими країнами, заявники почали застосовувати різного роду маніпуляції. Оскільки дозвіл на виїзд могли отримати тільки ті, у кого в Ізраїлі перебували родичі, то дехто з євреїв їх просто вигадував. Спеціальне запрошення могло прийти від незнайомої людини, котра всього лише вдавала, що вона перебуває у родинних зв’язках із заявником. Як правило, факти шахрайства виявлялися радянською владою, а шанси виїхати прирівнювалися до нуля. Натомість, бувало, що “ізраїльські виклики” не завжди доходили до потенційних заявників. Е. Севела, отримав документ після третьої спроби, а його знайомі – після п’ятої²⁴¹.

Дехто із заявників практикував оформлення фіктивного шлюбу із громадянином тої чи іншої країни, найчастіше з Польської або Угорської Народної Республіки, з метою виїзду на проживання в цю, а згодом і інші країни. Відомо про існування т. зв. “шлюбних бірж” з визначеними на претендентів цінами. Так, житель Мукачева О. Шпігель заплатив за підписання фіктивного шлюбу 30000 тис. форинтів. Таким чином, хтось за ці гроші

²³⁸ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 57., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²³⁹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 51., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁴⁰ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 61., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁴¹ Севела, *Возраст Христа*, 172.

отримав “свободу”, а хтось – “придбав новий холодильник”²⁴². Е. Севела описує цікавий випадок про свого друга, котрий спочатку одружився “по розрахунку”, а згодом, побудувавши успішний шлюб, переїхав до США з тією самою жінкою: “після оформлення шлюбу Михайло повернувся у Москву по решту суми, взяв “наречену” з собою, щоб та подивилася на місто. Там вона завагітніла, а зараз щасливо живуть у США”²⁴³. Траплялися і протилежні випадки, коли чоловіки неєврейського походження одружувалися з дівчатами єврейської національності з метою отримання візи на виїзд. Про це свідчив популярний народний вислів про те, що “єврейська дружина – не розкіш, а засіб для пересування”²⁴⁴.

Після оформлення і подачі усього пакету документів на виїзд, зокрема: запрошення від родичів, довідки та характеристика з місця роботи/навчання, особистої заяви, залишалося очікувати рішення від місцевого ВВІРу. Одразу і без проблем дозвіл на виїзд отримували одиниці. Для когось момент успішного розгляду приходив випадково, а хтось брав ситуацію у власні руки, використовуючи усі можливі способи. Наприклад, у 1970 р. на виїзд до Ізраїлю подалася сім'я Кабакових із Одеси. Позитивна відповідь не забарилася, після того як дружина Я. Кабакова – Бася зчинила крики у місцевому ВВІРі про вчинення самогубства у випадку відмови. Цікаво, що не пробувши в Ізраїлі й року, вони переїхали до Відня, де добивалися повернення до Радянського Союзу²⁴⁵.

Час від часу, справи на виїзд переглядалися. Найчастіше і найшвидше візи на виїзд отримували євреї, котрі взагалі не становили загрози для радянської влади, але під впливом омріяних ідей бажали повернутися на Батьківщину. До другої категорії належать лідери сіоністських груп, від котрих КДБ намагалося позбутися якнайшвидше. Наприклад, 22 липня Б. Кацову, після декількох

²⁴² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 16.03.1973–05.04.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1066, арк. 249.

²⁴³ Эфраим Севела, *Остановите самолет – я слезу*. (Москва: АСТ, Хранитель, 2008), 98.

²⁴⁴ Евгений Сатановский, “Еврей как средство передвижения ВикиЧтения,” доступ 18 октября 2018, <https://biography.wikireading.ru/12222>.

²⁴⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971–13.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1011, арк. 115.

відмов, було надано дозвіл на виїзд, відповідно, погрози щодо початку голодування втратили сенс²⁴⁶.

Євреї, котрі володіли дозволом на виїзд, позбавлялися радянського громадянства (на зміну мали можливість отримати ізраїльський паспорт у голандському посольстві Москви), а натомість, отримували невеликий період часу, в середньому від 5 до 10 діб, щоб зібратися і покинути Радянський Союз²⁴⁷. Такий короткий термін надавався навмисне. Особа, котра виїжджала поспіхом не мала змоги якісно зібрати свої речі, вдало “продати” квартиру (орден на квартиру – документ про власника – просто передавали комусь іншому за якусь винагороду)²⁴⁸, попрощатися з друзями, зібрати провокативну інформацію про реалії життя у Радянському Союзі.

Останнє, що могло роздратувати державні органи безпеки – це проводи особи, котра виїжджала. Спочатку у власній квартирі або подвір’ї: “накритий стіл, діти, котрі бавилися на вулиці і глибоке розуміння, того Ви ніколи більше не побачитеся”²⁴⁹. Пізніше – на контрольному пункті виїзду з СРСР, де, подекуди, збиралося декілька десятків осіб. Наприклад, з ініціативи Е. Співаковського 8–9 березня 1971 р. було організовано поїздки групи харківських відмовників до Москви на проводи Балабанова, що виїжджав до Ізраїлю²⁵⁰. Пізніше, схожі заходи обмежувалися постановою КДБ про участь у проводі не більше 10 осіб. За рішенням МВС УРСР від 1978 р. візу могли анулювати, якщо особа супроводжувалася колективною демонстрацією²⁵¹.

Першочерговим завданням для особи чи сім’ї, котра виїжджала, був збір і пакування усього матеріального добра, нажитого в СРСР. Зрозуміло, що дехто обходився і двома невеликими сумками, а декому з його пакунками, бракувало місця на вантажному візку. Роялі, акордеони, швейні машини, картини,

²⁴⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 29.05.1973—28.06.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1071, арк. 379.

²⁴⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971—31.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1013, арк. 252.

²⁴⁸ Сенік, записала Наталія Данилів, 2 січня 2018 р.

²⁴⁹ Там же, 2 січня 2018 р.

²⁵⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971—13.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1011, арк. 241.

²⁵¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1978—30.12.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1149, арк. 177.

антикваріат – не весь перелік речей, які намагалися вивезти. Прикордонники раз за разом отримували додаткові обмеження щодо кількості, розміру, ваги усього наявного багажу. Звісно, не обходилося без хитрощів та махінацій: ковтання діамантів або перенесення на матраці, набитого дорогими іконами, старої бабусі²⁵². Не гребували застосуванням контрабанди: одеські євреї, попередньо змовившись із місцевими прикордонниками, пробували незаконним шляхом вивезти дорогоцінні матеріали: предмети із золота, дорогоцінні камені, антикваріат на суму близько 20 тис. рублів. Артефакти, вилучені у Я. Мішуріна, насправді належали сім'ї Рейнгачів (чоловік та дружина) і їхньому зятеві Е. Генісу. З п'яти прикордонників, котрі сприяли перевезенню контрабанди, було три українці та два росіянина. Напередодні, при огляді квартири перед виїздом, вони домовилися з власниками за хабар у сумі 7 тисяч рублів посприяти незаконному вчинку²⁵³.

Якщо процес виїзду складав чималих труднощів, то ще більших життєвих викликів очікували ті євреї, котрі після подачі документів на виїзд очікували відповідь. Через те, що у радянському законодавстві не було визначених термінів отримання відповіді, багато представників єврейської національності чекали роками, а то й десятиліттями²⁵⁴. Звільнені зі свого звичного місця роботи, виключені з університету, переслідувані КДБ – життя євреїв перетворювалося у нестерпне існування постійної боротьби до повторної передачі документів до ВВІРу. Спроби вимог щодо надання якогось конкретного терміну очікування візи були безуспішними: Міністр внутрішніх справ Радянського Союзу Б. Шумілін заявляв, що даний запит задовільнити неможливо²⁵⁵.

Схожу долю розділяли і ті євреї, котрим приходила відповідь з коротким словом: “відмова”. Причину відмови повідомляв ВВІР. Серед пояснень були найрізноманітніші варіанти:

²⁵²Ефраим, “Остановите самолет,” 75.

²⁵³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 01.03.1977–19.04.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130, арк. 194-6.

²⁵⁴Леонід Стонов (1932 р. н.), записано Наталею Данилів, 3 січня 2018 р.

²⁵⁵“Хроника Текущих Событий,” Вып. 51., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

- у випадку якщо особа працювала на підприємстві, де використовували секретні технології, виробляли секретні препарати або володіли “секретною інформацією”; так само якщо особа служила у військовій частині, а, отже, була ознайомена з “військовою секретною інформацією”, то їй відмовляли “з режимних міркувань”. У документах КДБ через цю причину тисячі відмов: “Я працював на хімічному заводі над розробкою пестицидів, через що отримав свою першу відмову” – розповідає Л. Стонов²⁵⁶;

- “з оперативних міркувань” відмовляли усім тим євреям, котрі на думку КДБ репрезентували найбільш активну частину єврейського населення²⁵⁷;

- “наявність цінних спеціалістів” у галузі медицини, науки, культури. Їх втрата і пошук на нових, не зовсім була вигідна Радянському Союзу: до уваги бралися не тільки державні затрати на навчання, але й особисті старання і відмінні навички, якими часто володіли представники саме єврейської національності. Високий відсоток євреїв працював у науково-дослідницьких центрах і навчальних закладах різної категорії. Серед 122,7 тис. наукових співробітників було 9354 євреїв, також з науковими ступенями доктора та кандидата наук²⁵⁸. Незначна частка представників єврейської національності працювала також на тій чи іншій посаді у союзних міністерствах²⁵⁹ (див. Додаток 5.);

- аналогічна ситуація була із “наявністю осіб призовного віку та військовозобов’язаних”, котрі за радянськими військовими законом мали обов’язково відслужити “своїй батьківщині”²⁶⁰;

- “необгрунтованість прохань про “возз’єднання сімей”. Радянська влада володіла інформацією про наявність “вигаданих родичів”, а, отже, фіктивних викликів. Візу не завжди надавали і тим заявникам, хто у подальшому не мав наміру забирати усіх інших членів сім’ї з Радянського Союзу, особливо, коли

²⁵⁶ Стонов, записала Наталія Данилів, 3 січня 2018 р.

²⁵⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976–02.09.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1108, арк. 165-6.

²⁵⁸ Там же, арк. 246.

²⁵⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976–02.09.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1108, арк. 165-6.

²⁶⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976–02.09.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1108, арк. 165-6.

йшлося про людей старшого віку. Після 1978 р. організація виїзду батьків заявників, стала обов'язковою умовою²⁶¹. Виїзд окремого представника з сім'ї чи родини радянська влада трактувала, швидше не як “возз'єднання сім'ї”, а як “розз'єднання”²⁶²;

- Гриф “недоцільно” узагалі ніяк не пояснював причину відмови. “З точки зору держави Ваш запит є недоцільним і оскаржити це рішення було неможливо”²⁶³.

Якщо серед радянської термінології зустрічалося поняття “бедние родственники”, то це означало, що хтось із найближчих членів сім'ї не надав дозволу на виїзд: наприклад, батько не дозволив дитині виїзд через те, що вона залишилася з вдруге одруженою мамою²⁶⁴. П. Солодникову, мешканцю Чернівців, відмовили у виїзді через незгоду родичів дружини.

Серед усього, були і непередбачувані випадки відмов. У деяких випадках, особистий настрій працівника ВВІРу теж міг мати вирішальне значення. Наприклад, начальник Ленінградського ВВІРу В. Боков послався на відмову ратифікації Сполученими Штатами Америки договору ОСВ-2 у 1979 р. як на підставу для відмови у видачі візи. Ще один інспектор ВВІРу різко відреагував на чергову заяву 170 відмовників, котрі потребували письмових відповідей на причину їхньої відмови про виїзд: “Ваші писульки вам не допоможуть. Я плюю на ваші заяви. Раджу більше нікуди не ходити, не писати і не скаржитися. Ми будемо вас тримати стільки скільки потрібно”.

Єврея, котрому відмовили у наданні візи, називали “відмовником” (рос. “отказник”, англ. “refusnik”). У більшості випадків бажання виїзду до Ізраїлю перетворювалося на основну ціль життя, а особа, після подачі заяви, не завжди свідомо, але ставала на повноцінний шлях боротьби з радянською владою. Колективні вимоги чи особисті прояви героїзму стали звичним явищем. Наприклад, 17 жовтня 1971 р. кінорежисер М. Калік, котрому відмовили у

²⁶¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976–02.09.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1108, арк., 165-6.

²⁶² Документи КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1979–31.08.1979, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1158, арк. 220.

²⁶³ Стонов, записала Наталія Данилів, 3 січня 2018 р.

²⁶⁴ Стонов, записала Наталія Данилів, 3 січня 2018 р.

наданні візи повернув Президії Верховної Ради СРСР орден “Знак Пошани”, яким він був нагороджений за заслуги у розвитку радянської кінематографії 8 червня 1960 р²⁶⁵.

На кожного “небезпечного” єврея заводилася справа з усіма необхідними деталями: дані про народження, приналежність до партії, місце праці, інформація про колишню та теперішню діяльність з описом “незаконних” дій.

Крім виключення з університету та звільнення з роботи, про які йшлося вище, працівники КДБ, у разі вчинення “неправомірних дій”, користувалися іншими методами покарання, зокрема:

- “профілактична бесіда”. Людину могли зупинити просто на вулиці, відвезти у міліційний відділок з метою проведення т. зв. профілактичної бесіди. Аналогічна розмова була проведена з М. Дейгеном, заввідділом інституту Напівпровідників АН УРСР, котрий начебто “надмірно сприяв особам єврейського походження”: надаючи перевагу при працевлаштуванні, отриманні наукового ступеня, публікації статей в наукових журналах)²⁶⁶.

- шантаж. Шантажувати могли будь-кого і будь-чим, починаючи від звільнення з роботи і до запроторення у в’язницю, як-от, П. Абрамовичу погрожували за викладання іврити²⁶⁷.

- запроторення у психіатричну лікарню. Схожий випадок трапився з Паргаманіком (ім’я не встановлено), котрого помістили у психіатричну лікарню за “тунеядство”²⁶⁸;

- позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років із засланням, або на термін від двох до п’яти років без заслання. За Ст. 70 КК РРФСР (Стаття 190-1 у КК УРСР) “Антирадянська агітація і пропаганда, поширення в тих же цілях наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а заодно поширення, виготовлення або зберігання з тією ж метою в

²⁶⁵ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 22., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁶⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1063, арк. 88.

²⁶⁷ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 61., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁶⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; оперативної діяльності серед представників наукової та творчої інтелігенції..., 18.05.1977–29.12.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1138, арк. 243.

письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту”. Через появу масової матеріальної та фінансової допомоги єреїв з-за кордону, закон підкорегували: з 1 січня 1984 р. “ті самі дії, вчинені з використанням грошових коштів або інших матеріальних цінностей, отриманих від іноземних організацій або осіб, що діють в інтересах цих організацій, караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років і з висиланням або на строк від двох до п’яти років без висилання”²⁶⁹.

Умови перебування у трудових таборах стали окремою темою для висвітлення міжнародними організаціями. Регулярні обговорення відбувалися й серед американсько-єврейських організацій. Критикували “місце проживання” ув’язненого: камеру розміром 1x2 м., в якій крім маленького дерев’яного столика та залізного ліжка, знаходився туалет у вигляді невеличкої ями, заштореної покривалом; місце роботи, де залишався великий ризик отримати поранення; медичні послуги, де лікар не завжди в змозі інтерпретувати звичайні хвороби, а медикаменти обмежуються звичайним аспірином та вазеліном²⁷⁰. Та найбільшої критики у трудових таборах зазнали гігієнічно-санітарні умови. “Ванна кімната пронизана різким запахом через абсолютну відсутність будь-якої дезінфекції. У душовій кабіні можна побачити черв’яків, мертвих миш, бруд та іржу” – звітувала організація Міжнародної Амністії у 1981 р. Під кінець додавши, що щоденне харчування ув’язнених у розмірі 1400 калорій²⁷¹ фактично можна визнати голодуванням та ще й за умов праці сходу і до заходу сонця на важких роботах²⁷².

Окремо варто охарактеризувати групи “відмовників”, котрих звинувачували у хуліганстві і запроторенням у в’язницю до 15 діб. На території РСФРР, арештованих на 15 діб, як правило, відправляли до московської в’язниці “Матроська тишина”, а в УРСР, у Києві – Лук’янівської тюрми. За

²⁶⁹ “Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г. (УК РСФСР),” *Гарант*, доступ 25 декабря 2019, <http://www.garant.ru/>.

²⁷⁰ Labor Camp in the USSR, Papers of Efrayim Spector (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:78, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

²⁷¹ При розрахунку GDAs Конфедерації Харчової Промисловості ЄС (СІАА) рекомендована добова норма споживання поживних речовин в калоріях для чоловіків складає в середньому 2200-2700 ккал.

²⁷² Ibid, 77, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

згадками ув'язнених умови перебування були жахливими, та не підлягали елементарним стандартам: “Камери були в антисанітарному стані: кусючі клопи; свіжа фарба, яка видавала різкий запах; відсутність провітрювання”. Так само, засуджені скаржилися на відсутність предметів особистої гігієни. Режим утримання теж не відповідав усталеним нормам: відсутність прогулянок, постільної білизни, та гарячої їжі. Медична допомога надавалася в крайніх випадках, а медичні препарати часто були протерміновані і викликали алергію після прийому.

У грудні 1972 р. у приймальній Президії Верховної Ради в СРСР було арештовано 11 осіб на 15 днів. З'ясувалося, що серед арештованих була жінка, у котрої вдома залишилася грудна дитина. Р. Браун (рижанка) – на 8-му місяці вагітності 15 діб спала на підлозі. Ще одна жінка, що отримала серцевий напад, була звільнена аж на 10-й день після початку захворювання. У О. Фельдмана – загострилася виразка шлунка, проте до медпункту його не відправили. Мати З. Меламеда в ці дні була при смерті²⁷³.

Варто врахувати і той факт, що представники влади відкрито проявляли свою ненависть до арештованих євреїв. Наприклад, лейтенант КДБ Новіков, супроводжуючи євреїв на шляху з Волоколамська в Москву, сказав, що він “із задоволенням розстріляв би всіх сімох, якби не боявся відповідальності”²⁷⁴.

Для загальної різноманітності КДБ застосовували різні форми залякування. Бували випадки, коли в кінці робочого дня “відмовників”, котрі чекали прийому у тій чи іншій інстанції, заштовхували в автобус і везли за місто, залишаючи усіх за межами населеного пункту: так, наприклад, у 1972 р. групу євреїв відвезли за 60 км від Москви, де, зрештою, залишили посеред лісу. Тієї ж ночі, на квартирі В. Слепака була організована прес-конференція. Наступного дня, газети та радіостанції країн Західної Європи, повідомили про даний інцидент. Фотографії побитих євреїв, розлетілися по всьому світу²⁷⁵.

²⁷³ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 28., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁷⁴ Там же, <http://hts.memo.ru>.

²⁷⁵ Там же, <http://hts.memo.ru>.

Під пильну руку КДБ потрапити міг будь-хто. Цікавий випадок трапився у 1974 р., коли працівники КДБ заарештували музиканта оркестра теплоходу “Дунай” Г. Хенкіна, звинувативши у шпигунстві і грошових махінаціях²⁷⁶.

Часто до представників “злісних сіоністів” приєднувалися ще й євреї-відмовники, котрі уже не могли змиритися зі своїм статусом, розпочавши свій власний шлях боротьби. В одному з листів йшлося про те, що його автор “спочатку мав бажання виїхати мирно і тихо”, проте бездіяльність працівників ВВІРу, котрі протягом двох років так і не надали ніякої відповіді на подані документи, спровокували його до активних дій: “цей випадок фактично нашттовхнув мене на шлях боротьби”²⁷⁷.

Ще одним важливим засобом боротьби із радянськими євреями була пропаганда – форма комунікації, спрямована на поширення в суспільстві якихось певних смислових категорій, починаючи від конкретного факту або теорії і закінчуючи формуванням загальноприйнятої суспільної думки щодо якоїсь ідеології чи світогляду. Влада Радянського Союзу добре розуміла важливість такого явища як пропаганда, постійно застосовуючи в усіх сферах діяльності людського життя.

Щоб сформувавши спеціально розроблений результат суспільної думки, задіювалися різні засоби масової інформації. За матеріалами КДБ у 1971–1972 рр. опубліковано 3 брошури і 298 статей з метою ідеологічної диверсії зарубіжних сіоністських центрів і діяльності місцевих єврейських націоналістів та сіоністів. Продовжувалося видання брошур з антисемітським акцентом: “Розкажи людям правду” В. Канделя, “Юдаїзм: минуле без майбутнього” А. Ельдмана, “Сіонізм без маски” Рувинського та ін²⁷⁸. У 1979 р. вийшла ще одна важлива партія друкованої літератури пропагандистського спрямування: “Сіонізм – зброя проти комунізму”, “В чорній упряжці”, “Крок в прірву”, “Тернистою стежиною” та ін²⁷⁹.

²⁷⁶Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 13.05.1975—03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 123.

²⁷⁷“Хроника Текущих Событий,” Вып. 28., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁷⁸Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972—16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 24.

²⁷⁹Документи КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів...,

Натомість, видатні діячі Радянського Союзу і усі ті, хто був авторитетом для більшості населення: вчені, письменники, журналісти, лікарі, за вказівкою КДБ мали поширювати інформацію про “надуману” дискримінацію євреїв у Радянському Союзі²⁸⁰. Ба більше, з 1979 р. усі інститути історії, філософії, держави і права, економіки зобов’язувалися включити у свої тематичні плани лекції “про боротьбу з сіонізмом як з проблематичним явищем у СРСР”; звільнити чи не допустити до працевлаштування усіх працівників єврейського походження, у котрих є хоча б найменший намір виїзду до Ізраїлю²⁸¹.

Бувало, що головний редактор журналу відмовлявся друкувати яскраво виражену антисемітську літературу. Такий, насправді рідкісний випадок, трапився, наприклад, у 1978 р. з ініціативи Д. Павличка, колишнього редактора журналу “Всесвіт”. З його ініціативи у романі А. Плудека було вилучено гострі висловлювання на адресу єврейських сіоністів²⁸².

5 травня 1971 р. в Ізраїлі прийняли закон про надання громадянства усім репатрійованим євреям без винятку. Це насторожило Радянську владу, котра вважала, що документ тільки “посприяє” збільшенню еміграційних настроїв²⁸³. З метою запобігання зростання числа заявників на виїзд, пропагандистська робота набрала нових обертів, а ізраїльська політика характеризувалася як агресивно-небезпечна. У 1975 р. при КДБ УРСР створено окремий відділ з метою посилення дискредетації спецслужб Ізраїлю і розробки нового плану щодо посилення боротьби “з єврейським екстремізмом всередині країни”²⁸⁴.

Серед засобів масової інформації особливою популярністю користувалися теле або радіопередачі Соціальне шоу, “За фасадом буржуазних свобод” за участі іноземних громадян, висвітлювало усі негаразди у країнах з т. зв.

04.07.1979–31.08.1979, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1158, арк. 216.

²⁸⁰Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; оперативної діяльності серед представників наукової та творчої інтелігенції..., 18.05.1977–29.12.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1138, арк. 168.

²⁸¹Документи КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1979–31.08.1979, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1158, арк. 222.

²⁸²Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1149, арк. 176.

²⁸³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 421.

²⁸⁴Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 13.05.1975–03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 126.

капіталістичним розвитком. Запрошені гості подавали інформацію з дещо негативним, гіперболізованим відтінком. Наприклад, у 1976 р. сім'я Бікел з США розповіла про абсолютно безправне, злиденне становище іммігрантів-євреїв²⁸⁵. Іноземці єврейського походження, які прихильно ставилися до Радянського Союзу, запрошувалися на радіомовлення. Серед них було подружжя Шип із Канади, подружжя Біккел з Бельгії, громадянка США – Ф. Санчіні²⁸⁶.

Не меншою пропагандистською популярністю користувався радянський кінематограф. Особливу увагу привернув фільм “Скупщики душ”, який вийшов у 1977 р. Режисери висвітлили єврейських активістів як “аморальних осіб, підкуплених міжнародним сіонізмом та імперіалізмом”. Серед усіх був згаданий і Н. Щаранський²⁸⁷.

До нового, проте найдієвішого виду пропаганди, належали листи євреїв емігрантів із США та Ізраїлю. Виїхавши із Радянського Союзу, вони так і не змогли адаптуватися до нових умов життя у чужій країні: “Дурні їдуть, вони думають, що в Америці буде падати манна з неба. Поки зарабиш долари, піт виступає і кров заливає...”²⁸⁸. Д. Співак, колишній житель Одеси, скаржить на умови роботи: “Працювати треба багато, але платять мало, особливо дуже важко особам без спеціальності”. Доповнює цю інформацію В. Карцев (колишній киянин): “Ізраїль починає задихатися, оскільки сюди повертаються невимовно багато людей. Усі хочуть залишитися в Єрусалимі, або в Тель-Авіві. Звідси виникають проблеми із житлом та роботою”. Листи жалібно-оскаржувального змісту не тільки публікувалися в місцевих газетах, їх зачитували у синагогах, розвішували на дошках оголошень, обговорювали по телебаченню²⁸⁹.

²⁸⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 21.06.1976–29.07.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 323.

²⁸⁶ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 28., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

²⁸⁷ “Евреи в Советском Союзе в 1967–85 гг.,” <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15420/>.

²⁸⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; оперативної діяльності серед представників наукової та творчої інтелігенції..., 18.05.1977–29.12.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1138, арк. 166.

²⁸⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 185-6.

І, звісно, серед усіх жителів Радянського Союзу, багато хто вівся на цю якісну і добре продуману пропаганду. 22 травня 1972 р. органи КДБ відправили до ЦК КПУ повідомлення “спеціального характеру”, у якому йшлося про те, що лікар-стоматолог Х. Терк, житель с. Луки Житомирської обл., відправив лист депутатові Верховної Ради СРСР, Секретарю ЦК КПРС тов. П. Демичеву з проханням виїзду на постійне проживання до Ізраїлю з метою взяти участь у лавах ізраїльської компартії у боротьбі з сіонізмом: “...прошу Вас довіритися мені, і надати дозвіл мені та моїй сім’ї виїхати до Ізраїлю, де б я здійснив вступ до лав комуністичної партії і продовжив боротьбу з сіонізмом – одному із найотруйніших різновидів антикомунізму, котрі наслідують Гітлера по відношенню і знищенню арабів”. У своєму листі, крім цього, він цитував Л. Брежнєва про засудження війни і обіцяв, що буде діяти ідеологічно!”. Ще один лист зі схожим змістом був відправлений рабином Славутської синагоги, у Хмельницькій області до посла США у Москві: “Дико, що сіоністи збираються брати під “захист” євреїв Радянського Союзу, нам з вами не по дорозі”²⁹⁰.

Пропагандистська робота щодо формування образу “всесильного і впливого американського єврейства” проводилася не тільки серед населення, але й серед партійної номенклатури. У 1975 р. усім вищим високопосадовцям був надісланий екземпляр інформаційного характеру “Американські сіоністи в сучасному житті Сполучених Штатів”. Лейтмотивом стало висвітлення фактів про начебто колосальний вплив єврейських сіоністів на внутрішню та зовнішню політику США. Серед основних напрямків їхньої роботи була “антирадянська пропаганда”, яка проводилася під гаслом: Свобода виїзду для радянських євреїв. Подаються прізвища євреїв, котрі співпрацювали з американськими президентами, або виконували роль т. зв. “зв’язкового”: Д. Найлс при Г. Трумані, М. Рабб – при Д. Ейзенгауері, М. Фельдман – при Дж. Кеннеді та Л. Джонсону, М. Фішер – при Р. Ніксону. Дальше подаються прізвища американських євреїв, котрі, на думку працівників КДБ, повністю або частково контролювали газети “Нью-Йорк Таймс”, “Вашингтон пост”, “Лос-

²⁹⁰Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 321.

Анджелес таймс”, журнали “Ньюсвік”, “Тайм” та ін. Підкреслюється інформація про те, що окремі євреї стали “донорами” для деяких політичних сил, і навіть президентських кампаній. У приклад подається М. Фішер, чиказький мільйонер, котрий вклав більше, ніж 100 тис. доларів у виборчий фонд президента Р. Ніксона. У підсумку йдеться про те, що партія демократів значно більше зацікавлена у підтримці американських євреїв, аніж, наприклад, республіканці. Це пов’язано з політикою, сферою впливу та зацікавлень, зокрема, на Близькому Сході та підтримці Ізраїлю²⁹¹.

Фактично найбільшу загрозу для радянської влади становили не “відмовники”, котрих не завжди цікавили проблеми внутрішньо-політичного характеру. “Вони були активні в сенсі “втечі”, як зазначається в одному з документів КДБ. Справді, ідейні натхненники найперше боролися за надання демократичних прав всередині Радянського Союзу. Серед таких були і дисиденти, котрі нерідко об’єднувалися з українськими представниками дисидентського руху²⁹². Зв’язок пробували налагодити між собою українці та євреї у США. Їх об’єднувала спільна боротьба з радянською пропагандою, клопотання за звільнення засуджених звинувачених у сіоністському та націоналістському русі²⁹³. До того ж, під час розслідування у 1972 р. справи “Блок”, у одного з її членів КДБ вилучили монографію “Євреї в Україні” авторства М. Шестопада за її “антирадянський характер”. Автор праці намагається охарактеризувати історичні умови проживання українців та євреїв на українських землях протягом декількох століть. У підсумку автор намагається пояснити причини усіх супересностей між обома національностями. Зрештою, він закликає забути усі конфліктні моменти та об’єднатися проти справжнього спільного ворога – Радянського Союзу²⁹⁴.

Факти спроби налагодження українсько-єврейських відносин постійно

²⁹¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльність сіоністів..., 18.03.1975—12.05.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105, арк. 62.

²⁹² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976—28.10.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1123, арк. 282.

²⁹³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975—03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 120.

²⁹⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976—28.10.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1123, арк. 139.

насторожували радянську владу. Через це, з метою розпалення ворожнечі між українцями та євреями, що проживали у США, за ініціативою КДБ була видана брошура “Щоб ми не забули” (“*Lets We Forget*”). В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім’я В. Щербицького чітко вказано мету цього видання: “Для розпалювання ворожнечі між українськими націоналістами та сіоністами в США була видана англійською мовою брошура під назвою “Щоб ми не забули”²⁹⁵.

В якості “автора” виступав начебто один із лідерів “Ліги американських українців” М. Ганусяк, котрий спробував легімітизувати причетність оунівців до масових розстрілів євреїв під час нацистської окупації України, подаючи антисемітські заявки українською мовою та посвідчення про службу в німецькій поліції. Ненависть до євреїв обґрунтовувалася тим, що українські націоналісти вбачали у євреях основного історичного ворога української нації. Більшість примірників, ціною в 1\$, мала розповсюдитися на теренах США, решта у Канаді та інших країнах²⁹⁶. Наприкінці 1975 р. органи КДБ “врахували” відгуки читачів: “робота проделана титаническая” вважав одеський письменник І. Гордон ; “якщо б Ви були поряд – я б розцілювала Вас (автора)” – емоційно реагує учителька Одеської області Р. Разумянська²⁹⁷. За статистикою продажів книги в поточному році обсяги друку на наступний рік було збільшено²⁹⁸.

Крім стандартних форм пропаганди радянські органи влади практикували тотальний контроль особистого життя практично над усіма членами суспільства. Навіть серед довірених осіб міг виявитися шпигун завербований КДБ, котрий “зливав” усю інформацію. У документах часто згадується особа “наш сотрудник”, “наш агент” або особа під псевдонімом. Наприклад, у 1976 р. житель Москви В. Альбрехт приїхав до Києва з метою зустрічі з т. зв

²⁹⁵ Володимир В’ятрович, “Історія з грифом “секретно”: кухня антисемітизму від КГБ-2,” *ТСН*, 2010, доступ отримано 18 травня 2018, <https://tsn.ua/analitika/kuhnya-antisemitizmu-vid-kgb-2.html>.

²⁹⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів..., 23.11.1973–30.12.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1083, арк. 271.

²⁹⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 23.04.1976–26.05.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1117, арк. 108.

²⁹⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 26.11.1975–31.12.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1112, арк. 137.

“київськими екстремістами”, серед яких були спеціальні агенти КДБ: “Друг”, “Смілий”, “Лама”²⁹⁹. Уся розмова зустрічі записувалася на диктофон, з метою подальшого детального аналізу співробітниками КДБ. Згодом, у 1978 р. працівники КДБ задіяли чергову кампанію з метою компрометації не тільки Кіслика (ім’я не встановлено), але й наступного претендента на лідерство київських сіоністів – Ельберта (ім’я не встановлено). Зрештою, ця акція була вдало розроблена, бо, згодом обоє вважали одне одного шпигуном КДБ. Кіслик з цього приводу відіслав до Ізраїлю у 1978 р. свою довірену особу, як виявилось фактичного агента КДБ, з метою переконання тутешніх політичних кіл, у тому, що Ельберт – насправді шпигун³⁰⁰. “Одночасно проводиться робота щодо укріплення лідируючої позиції нашого перевіреного оперативного джерела серед “відмовників” з метою “оказання на них вигідного нам воздействия” – йдеться у документах КДБ. Зрештою, Кіслик, сам того не усвідомлюючи, підтримав на лідерську позицію серед “відмовників” особу, підконтрольну КДБ. Натомість, одностумців, таких як: Ельберта, Паргаманника, Герцберга запідозрив у “нечистоплотности”³⁰¹.

Отже, основна більшість заявників, не зважаючи на отриману, як правило, відмову після подання документів на виїзд до Ізраїлю, продовжувала боротися за своє право на виїзд у вже новосформованому статусі “відмовник”. Такі особи, зрозуміло, зазнавали з боку радянської влади різного роду переслідувань, починаючи від прямих погроз і завершуючи реальним ув’язненням або висилкою у трудові табори. Проте, не зважаючи на ці та інші форми покарань, рух радянських євреїв щоразу посилювався, а число бажаючих покинути Радянський Союз – невпинно зростало.

²⁹⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976–28.10.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1123, арк. 284.

³⁰⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 13.02.1978–12.04.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1142, арк. 61.

³⁰¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 13.02.1978–12.04.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1142, арк. 329.

2.3. Боротьба “відмовників” за право на еміграцію: форми і

методи

Внутрішньо-політична ситуація у Радянському Союзі не сприяла проведенню будь-яких форм виступів чи, тим паче, протестних акцій. Проте, найактивніша частина єврейського населення намагалася скористатися нагодою річниці розстрілів у Бабиному Яру, яку відзначали 29 вересня. Як правило, “відмовники” збиралися з метою влаштування демонстрацій, проте, крім покладань квітів до монументу у Бабиному Яру, яке відбувалося під пильним наглядом міліції, організувати щось більше вони просто не мали змоги³⁰².

Єврейська меморіалізація Бабиного Яру значною мірою була пов’язана з особливостями єврейського національного руху, котрий на початку 1970-х рр. набув певних організаційних форм.

1 серпня 1971 р. одинадцять київських “відмовників” планували влаштувати одноденну акцію голодування в районі Бабин Яр. Про такі їхні наміри заздалегідь стало відомо КДБ³⁰³. Обіцянка про надання дозволу на виїзд за умови якщо вони відмовляться від своєї затиї, переконала частину євреїв не брати участь у голодуванні³⁰⁴. До решти співробітники міліції Шевченківського р-ну застосували силу, і примусово відправили у відділок міліції, де наступного дня звинуватили у порушенні громадського порядку: “арештовані ламали квіти і м’яли траву біля пам’ятника”. Голова КДБ детально інформував вище партійне керівництво країни про події 1 серпня та рапортував: “Вжитими заходами замисел сіоністів було зірвано”³⁰⁵. Цікаво, що серед протестуючих виявився Леонід Плющ, котрий неодноразово звертався до представників українського шістдесятництва із закликом підтримати акції сіоністів³⁰⁶.

³⁰² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 02.09.1975–31.10.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1109, арк. 121-2.

³⁰³ Владислав Гриневич, “Бабин Яр після Бабиного Яру,” у *Бабин Яр: історія і пам’ять*, ред. Владислав Гриневич і Павло-Роберт Магочій. (Київ: Дух і література, 2016), 141.

³⁰⁴ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 21., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³⁰⁵ Гриневич, “Бабин Яр після Бабиного Яру,” 141.

³⁰⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 13.07.1971–04.08.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1020, арк. 401-4.

Напруженою була атмосфера й 29 вересня 1971 р., під час відзначення 30-х роковин трагедії Бабиного Яру. “Несанкціонований мітинг” в цей день зібрав близько тисячі учасників. “Люди у цивільному” іще на підході до пам’ятного знака брутально зривали з єврейських активістів усе, що могло трактуватися як “сіоністська символіка”³⁰⁷.

Інцидент, що трапився на Олімпійських іграх в Мюнхені 1972 р.³⁰⁸ спровокував проведення чергової акції в Бабиному Яру. 7 вересня 1972 р. Ю. Сороко (став одним із керівників “руху за виїзд” у м. Києві після виїзду свого попередника В. Барбоя в Ізраїль) та З. Мелемед, вийшовши з таксі, винесли вінок, обвитий стрічкою з надписом “На пам’ять про 11 ізраїльських спортсменів. Їх вбили за те, що вони були євреями”. Завершити покладання вінка їм не вдалося через затримання міліцією³⁰⁹.

Згодом УКГБ Київської області розпочали проведення спецоперації попереджувально-профілактичного характеру з метою “попереднього виявлення і запобігання антигромадських дій” з боку сіоністів в районі Бабиного Яру. Після “таких бесід” частина впливових “відмовників” (Мізрухін, Цітвербліт, Бернштейн та ін.) не з’являлися навіть для покладання квітів, як це сталося, наприклад, у 1975 р., а дехто навіть висловив думку про “недоцільність влаштування такого штибу акцій”³¹⁰. З 1977 р. офіційні мітинги в Бабиному Яру вже не проводилися. А схожі з попередніми акти зборів та покладання квітів з боку осіб єврейської національності розцінювалися як “підозрілі та провокативні”³¹¹.

Для євреїв Радянського Союзу синагоги асоціювалися не тільки з юдейськими молитовними будинками. Тривалий час це було традиційне місце зустрічі для багатьох представників єврейського населення, а також один з найпопулярніших пунктів для “туристичних” відвідин. Згодом, якщо не саму

³⁰⁷ Гриневич, “Бабин Яр після Бабиного Яру,” 143.

³⁰⁸ терористичний акт під час літніх Олімпійських ігор 1972 р. Палестинські терористи вбили 11 ізраїльських спортсменів.

³⁰⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 228-9.

³¹⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 02.09.1975–31.10.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1109, арк. 168.

³¹¹ Гриневич, “Бабин Яр після Бабиного Яру,” 148.

будівлю (головний рабин, як правило, призначався місцевою радянською владою), то територію навколо синагоги почали використовувати для проведення традиційних релігійних свят або акцій протесту. 20 лютого 1972 р. вісім євреїв (серед них С. Фельдман) були арештовані на 15 днів через їхню зустріч напередодні біля київської синагоги³¹². Група жителів звернулася з письмовим протестом до прокурора Подільського району у м. Києві. Вони засуджували застосування фізичного насильства при затриманні та намагалися з'ясувати причини не притягнення до відповідальності “перехожих осіб”, котрі викрикували фрази: “В Бабин Яр їх”, “Щоб їх всіх повішали, бий жидів – обличчям об асфальт”³¹³.

Про цю подію оповістила одна з міжнародних радіостанцій Ізраїлю. У повідомленні йшлося про переслідування євреїв всього лише через звичайний збір біля київської синагоги. Ця інформація зчинила паніку серед радянської партійної номенклатури, через що в інформаційному просторі з'явилася стаття “В путях сіонізму” з метою дискредитації ініціаторів зібрання. “Молодчики”, як їх кваліфікували у статті, “порушували громадський порядок, ображали релігійні почуття віруючих, хуліганили...”. Так пояснювалася причина арешту. Окрема увага приділялася В. Барбою – доктору хімічних наук, професору київського технологічного інституту легкої промисловості, котрого звинувачували у проведенні агітації за виїзд до Ізраїлю у молитовному домі. Автор статті згадує про те, що під час Великої вітчизняної війни молодий В. Барбой замість того, щоб воювати проти фашизму і розстрілу людей в Бабиному Яру, працював на цукровому заводі, що знаходився на окупованій території. Після закінчення війни і 10 років ув'язнення він розпочав кар'єру науковця і досяг значного авторитету, так само як і його син. У кульмінації статті підкреслювалося, що ці та інші представники єврейського народу мають

³¹²Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 98.

³¹³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 100.

усе, чого потребують, а дискримінація, яка начебто панує у Радянському Союзі, всього лише вигадки закордонних шпигунів³¹⁴.

У відповідь, єврейські націоналістичні кола м. Києва запланували 26 лютого провести акцію протесту біля синагоги проти проведених арештів. До того ж, на ім'я Голови Київського міськвиконкому В. Гусева прийшов лист, в якому євреї, повідомили про запланований збір біля синагоги, прохаючи забезпечити їх захистом. Влада відмовилася виконати це прохання. Тому, на другий день, відразу після зібрання близько 40 євреїв біля Київської синагоги, органи міліції затримали найактивніших учасників “антисупільних проявів”, серед них: М. Ямпольського та Д. Шмуклера, котрий нещодавно отримав візу на виїзд³¹⁵.

Ці арешти, навпаки, ще більше мотивували євреїв до активного спротиву. 29 лютого 1972 р., у день релігійного свята “Пурим”, про себе дала знати єврейська молодь. Студенти та школярі домовилася зустрітися біля одеської синагоги. За наказом КДБ, на місце зустрічі прийшли представники навчальних закладів, зокрема викладачі. Запропонований крок видався вдалим, адже більшість молодих людей, не бажаючи мати проблем у навчанні, відправилася додому³¹⁶.

Оскільки радянські євреї не мали правової можливості відкривати офіційні заклади, де б могли влаштовувати зустрічі з метою комунікацій, а територія навколо синагог не завжди була безпечним місцем для їх проведення, хтось із активістів запропонував використовувати для цього приватні помешкання. На спеціальних “квартирних зібраннях” євреї-відмовники не тільки обмінювалися інформацією про загальний стан справ. Доповідачі ділилися новими надбаннями у “самвидаві”, навчали правильного поведження під час слідства (наприклад, за системою “ПЛОД”)³¹⁷, неодноразово нагадували про значущість

³¹⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.03.1972–03.04.1972, 18.03.1975–12.05.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1038, арк. 160-4.

³¹⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 131-2.

³¹⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 177-8.

³¹⁷ Система “ПЛОД” – спеціально розроблена система, якою мали користуватися затримані під час ведення слідства. Відповідно до системи ПЛОД свідок може НЕ відповідати на питання в чотирьох випадках:

доказової документації (“Ви повинні поважати папери”): постійне написання скарг, заяв, листів до тих чи інших інстанцій. Підкреслювалася важливість иноземних туристів і загалом країн “демократичного світу”, які допомагають реалізувати законне право євреїв на виїзд³¹⁸.

Кожного разу місце зустрічі для обговорення актуального питання, а, відповідно, і адреса змінювалися. У 1971 р. на квартирі в Балабанова (Москва) відбулися збори щодо розроблення подальших дій на захист засуджених єврейських активістів³¹⁹. На квартирі у В. Альбрехта (Москва), зазвичай, формували групи активістів, котрі, роз’їжджаючи великими українськими містами, при зустрічах з “відмовниками” повинні були навчати нових форм і методів правильного відстоювання своїх прав³²⁰.

Бувало, що чиясь квартира ставала своєрідним символом не тільки політичного, але й духовного життя. Житло Г. Розенштейна, незважаючи на постійні погрози у бік власника, стало традиційним місцем для святкування єврейських релігійних свят. Тут відбувалися важливі зустрічі, проходив симпозіум з єврейської культури³²¹.

Працівники КДБ часто вривалися у квартири, де без будь-яких попереджень, здійснювали обшук, конфісковували “небезпечний” (матеріали “самвидаву”, релігійна атрибутика – Н. Д.) матеріал. Жителів квартири допитували, інколи, одразу ж відправляли до слідчого ізолятора. Наприклад, В. Кислика (Київ), котрий відмовився виходити з помешкання, доставили до Управління у спідній білизні³²². Так само халатно розправилися з Ідою Нудель, котру теж було арештовано у 1978 р. Винуватцем став плакат прикріплений до

Коли його немає в протоколі – принцип “П” (ПРОТОКОЛ); Коли питання фактично перетворює свідка в підозрюваного – принцип “Л” (ЛИЧНО); Коли питання не має абсолютно ніякого відношення до справи або “занадто стосується справи” – принцип “О” (ОТНОШЕНИЯ); Коли запитання неприпустиме з міркувань совісті та моралі – принцип “Д” (ДОПУСТИМОСТЬ).

³¹⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976–28.10.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1123, арк. 287.

³¹⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971–31.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1013, арк. 127.

³²⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976–28.10.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1123, арк. 281.

³²¹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 35., Доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

³²² “Хроника Текущих Событий,” Вып. 54., доступ 7 Февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

балконних дверей, на якому містився лаконічний підпис: “КДБ – віддай візу в Ізраїль”³²³.

З метою проникнення у помешкання, радянська влада, крім застосування сили, використовувала і хитріші способи. Одного разу на київській квартирі у В. Кислика знаходився гість з Москви. Під час відсутності господаря квартири гість відповів на телефонний дзвінок: у розмові радянський агент під виглядом американського туриста попросився відвідати квартиру В. Кислика з метою передачі секретних матеріалів. Через декілька хвилин подзвонили у двері. Як тільки гість їх відчинив, люди у міліцейській формі виштовхали його і першим рейсом відправили до Москви, а квартиру обшукали³²⁴.

Особливий ажітаж серед радянських євреїв назрівав ще задовго до початку візиту в СРСР когось із авторитетних осіб країн Заходу. Неважливо у якій сфері діяльності ця людина працювала: політик, іноземний журналіст чи провідний культурний діяч, увесь вектор уваги перелаштовувався на цю постать. Схожі відвідини завдавали чималого клопоту і для радянської влади. У ці періоди увага КДБ до представників радянського єврейства кардинально посилювалася. Особливого резонансу надав приїзд американського президента Р. Ніксона. Євреї Радянського Союзу з нетерпінням чекали цієї зустрічі, плануючи скористатися вагомою роллю цього діяча.

Радянська влада цілковито усвідомлювала увесь той ризик та небезпеку, який міг принести візит Р. Ніксона. Відповідно, у документі від 24 травня 1972 р. вказувалося на необхідність вжити певні заходи “у боротьбі з сіоністськими елементами” перед приїздом президента США Р. Ніксона³²⁵. З цієї причини декільком особам: Л. Уманській, В. Етліну, В. Зєвіну та іншим активним діячам, котрі підтримували В. Барбоя (радянська влада хотіла позбавити його звання, ученого степеня кандидата технічних наук, доктора хімічних наук) дали дозвіл на виїзд до Ізраїлю ще до відвідин президента США.

³²³ “Ида Нудель,” *Узники Сиона*, доступ 7 Октября 2018, http://www.soviet-jews-exodus.com/POZ_s/POZ-78.shtml.

³²⁴ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 53., доступ 7 Февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

³²⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 386.

Таким чином, партійна номенклатура замітала сліди діяльності єврейських активістів, плануючи відвернути акції протестів і небажаної уваги³²⁶. Решта “підозрюваних” та самого В. Барбоя викликали до райвідділку “з метою запобігання можливих провокативних дій під час перебування в СРСР Р. Ніксона”. Через два дні деякі з тих, хто побував у відділку, підготували звернення до Генерального прокурора СРСР про те, що “25 травня працівники міліції та КДБ під загрозою арешту примусили нас підписати документ про невиїзд. З. Меламед і О. Фельдман, після відмови підписати схожий документ, були арештовані”³²⁷.

Свого часу значна увага працівників КДБ була прикута і до відвідин Румунії ізраїльського прем’єр-міністра Г. Меїр. Партійна номенклатура побоювалася можливої активізації серед єврейських мешканців Буковини й збирала інформацію про такі настрої. М. Шапіро спостерігав за візитом по телебаченню: “Приїзд Голди Меїр викликав у мене національну гордість за державу Ізраїль”³²⁸. Інженер М. Кеніс звертає увагу на дипломатичну мету візиту: “Румуни молодці, адже вони зберегли дипломатичні відносини з Ізраїлем, не наслідуювши СРСР”³²⁹. Хтось вважав, що Ізраїль, таким чином, розпочав укріплення свого впливу у Європі, через використання налагоджених дипломатичних відносин з Румунією, або те, що Н. Чаушеску мав бажання зіграти роль миротворця в арабо-ізраїльському конфлікті, звісно, не без впливу Радянського Союзу. Були й ті, хто пов’язав даний візит з еміграційним питанням: “Г. Меїр приїздила просити владу Румунію вплинути на президента Югославії Б. Тіто, щоб той, у свою чергу, посприяв у політиці виїзду євреїв з СРСР”³³⁰, а М. Шнайдер припустився думки, що Г. Меїр приїздила домовлятися

³²⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 386.

³²⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 387.

³²⁸ Там же, 318.

³²⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 319.

³³⁰ Там же, 320.

про “пропускний пункт для єврейських репатріантів не через Австрію, а через Румунію”³³¹.

Факти про переслідування радянських євреїв вільно ширилися інформаційним простором у таборі демократичних країн, що, у подальшому, спричинили утворення у таких країнах, як Ізраїль, Канада, а передусім США, політичних ініціативних груп або організацій некомерційного спрямування. Найперше, закордонна єврейська діаспора разом з радянськими євреями намагалася віднайти усі можливі способи комунікації, і, зрозуміло, що найшвидшим і зручнішим виявився саме телефонний зв'язок. Однак, через те, що працівники телефонних мереж діяли за вказівками КДБ, спроби зв'язку з заокеанськими побратимами часто зривалися, а міжнародний телефонний зв'язок з Ізраїлем періодами був неможливий узагалі³³². Якщо контакт таки вдавалося налагодити, то розмови були короткими, як правило інформаційно-підбадьорливого характеру. Так, у 1973 р. американський рабин Тейц (ім'я не встановлено) зателефонував до єврея з Києва (як виявилось пізніше – радянського агента), з повідомленням про заплановану акцію під час візиту Л. Брежнєва до Нью-Йорка³³³.

Доволі часто траплялися випадки відключення домашнього телефону. Наприклад, у 1975 р. у киянина Злобинського (ім'я не встановлено) телефон відключили одразу ж після завершення розмови з Мірной і Абрахамою з Нью-Йорка, котрі цікавилися можливістю еміграції з Києва, обставинами арешту у Москві О. Фельдмана та долею М. Тартаковського, котрий на початку 1975 р. виїхав до Ізраїлю³³⁴.

Несправність домашнього телефону, у свою чергу, провокувала єврейських активістів користуватися стаціонарними автоматами, де теж не обходилося без курйозів. Харків'янин О. Парицький на переговорному пункті відділення з'язку

³³¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1044, арк. 320.

³³² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 13.07.1971–04.08.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1020, арк. 336-8.

³³³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 29.05.1973–28.06.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1071, арк. 180.

³³⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів..., 21.02.1975–18.03.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1104, арк. 359.

№ 91 одразу ж після налагодження контакту з Нью-Йорком, був змушений припинити розмову через крики невідомих: “Парицький – шпигун і зрадник, котрий передає таємну інформацію до США”. У грудні 1977 р. його звинуватили у передачі брехливих відомостей засобами листування і телефонних переговорів³³⁵.

Цей та подібні факти спровокували жваве обговорення серед лідерів єврейських організацій. У листі виконавчого директора Женевської філії “Джойнт” Аківа Когане до виконавчого директора Нью-Йоркської “Джойнт” Сема Габера зазначалося, що: “не усі люди, котрі зв’язуються телефонним зв’язком з радянськими євреями усвідомлюють небезпечність ситуації”. “Частина осіб взагалі не володіє інформацією про реальний стан речей в Радянському Союзі, відповідно, говорить про такі речі, про які не мали б говорити, натомість наражаючи на небезпеку тих, хто виходить з ними на зв’язок” – доповнює адресант.³³⁶

Крім налагодження комунікації, іноземні організації ініціювали надання допомоги у вигляді фінансового (гроші), матеріального (одяг, релігійна атрибутика), духовного (листівки, брошури, література) характеру. Таким чином, радянські євреї отримували з-за кордону вітальні листівки, буклети, календарі. Попри привітання з річницею якогось свята, автор, вдаючись до збірного образу, завжди намагався не тільки підбадьорити, але й мотивувати адресата: “тут в Ізраїлі, євреїв з СРСР пам’ятають і не забувають”, “ми, євреї Америки, не будемо мовчати...Ви побачите нашу допомогу...”, “до скорої зустрічі в Ізраїлі”³³⁷.

Ті, кому вдавалося виїхати з СРСР також практикували надсилання листів до знайомих і родичів, які, аналогічно з листівками, перехоплювали представники КДБ. Влада, як правило, не була задоволена змістом листів, де

³³⁵ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 53., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³³⁶ “Letter from Samuel L. Haber to Dr. Akiva Kohane, Re: Russian,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed December 19, 2018, <http://search.archives.jdc.org>.

³³⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції..., 01.01.1971–10.02.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1008, арк. 247.

автори не тільки вітали адресанта з черговим єврейським святом³³⁸, але й закликали відстоювати своє право на виїзд: “моя порада: продовжуйте боротися, не зупиняючись ні перед чим”; “візьміть долю у свої руки, і добивайтеся свого”, подавали приклади осіб, котрі їдуть з різних куточків Східної Європи: “Сюди приїжджають євреї із Риги, Вільнюса, Москви і Ленінграда...”, описували місцевий добробут: “у нас збудовано велику кількість житлових площ, усіх однаково добре приймають...”³³⁹; “тут будують квартири не менше 3-х або 4-х кімнат, нас одразу ж, після зустрічі в аеропорту, відвезли у новий житловий комплекс”³⁴⁰. Колишня жителька Івано-Франківської обл. Л. Горова, описує широкий асортимент товару: “тут, Ти (звернення до своєї приятельки – Н. Д.) зможеш купити все що завгодно, наприклад, оцю футболку, що Тобі дарую...”. Колишній житель Москви Ю. Нульдмен використовував більш поетичні вислови: “Земля по якій ходив Бог, наші предки, Мойсей... настільки прекрасна, що її не просто описати звичними словами...”³⁴¹.

Цікаво, що у деяких листівках заохочували до виїзду не тільки в Ізраїль. Так, з 1972 р. з ініціативи “Американсько-єврейських альтернатив сіонізму” в УРСР відправлено сотні запрошень-листівок на виїзд до США. Флір (ім’я не встановлено) – один із засновників подібної організації, відвідавши УРСР у 1972 р., заохочував євреїв із Закарпаття їхати до Сполучених Штатів, запевняючи, що Конгрес виділив для цього 80 млн. доларів³⁴².

З 1976 р. у листівках, із специфічною ізраїльською символікою (Стіна Плачу, храм у Єрусалимі, менора, шестикутна зірка), усе частіше звучали заклики про об’єднання світового єврейства: “Від євреїв США до євреїв СРСР”, “Ми про вас не забули”, “Цей гіркий хліб їли Ваші предки, тікаючи від рабства

³³⁸ Postcard, Papers of Efray Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:17-8, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

³³⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971–31.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1013, арк. 413-4.

³⁴⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 185.

³⁴¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 184.

³⁴² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1149, арк. 296.

до свободи” і т.д.³⁴³. Враховуючи, що особиста кореспонденція не завжди потрапляла до рук адресата, відправники розпочали користуватися засобами “рекомендованого листування”, вимагаючи офіційного підтвердження про його вручення³⁴⁴. За даними радянської розвідки із загального числа єврейського населення близько 60 тис. осіб підтримували переписку зі своїми родичами та знайомими і близько 20 тис. – хоча б раз за своє життя отримували посилку³⁴⁵.

В них, крім матеріальних речей, можна було знайти заборонену в СРСР єврейську літературу та брошури на різноманітну тематику. Це, очевидно, ще більше тривожило радянську владу, особливо після отримання звіту КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ від 1 березня 1972 р., де йшлося про те, що за попередні два роки органами КДБ конфісковано 8412 документів з “ідеологічно шкідливим матеріалом з метою розпалення серед єврейського населення націоналістичних і еміграційних настроїв”, а це близько 18% до усієї конфіскованої документації³⁴⁶.

Найпопулярнішим видом допомоги потребуючим євреям Радянського Союзу, а найчастіше “відмовникам” та їхнім сім’ям, стали посилки. Якщо до 1971 р. лише дві поштові фірми доправляли посилки для євреїв Радянського Союзу (Британська “Dinerman & Co.” та швейцарська “Mella”), то з 1972 р., через збільшення кількості посилок, сіоністські організації Ізраїлю та США почали користуватися послугами бельгійської (Thomas & Ellis) та данської (Helge Soh Trading) поштових фірм і французького комерційного експорту “Sikomeks”³⁴⁷. В період 1971–1972 рр. через ці фірми відправлено тисячі посилок: жителі Чернівецької області отримали 4492, Одеської – 2000, Київської – 900, Вінницької – 295³⁴⁸. У період 1974–1976 рр. євреї Києва та Київської області отримали 7786 посилок на суму 3,5 мільйонів рублів. За

³⁴³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; оперативної діяльності серед представників наукової та творчої інтелігенції..., 18.05.1977–29.12.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1138, арк. 164.

³⁴⁴ Там же, арк. 164.

³⁴⁵Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971–13.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1011, арк. 237.

³⁴⁶Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 181.

³⁴⁷Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 11.

³⁴⁸ Там же, арк. 12.

трактуванням КДБ посилки з цінним товаром узалежнювали отримувача від адресанта, наприклад, для збору та передачі інформації³⁴⁹.

Зрозуміло, що радянська влада, таким чином, побоювалася активізації еміграційних настроїв серед єврейського населення. Адже, якісний товар першої необхідності, який, часто, дуже важко було знайти в СРСР, грошові посилки на значні суми та листівки з підбадьорливою риторикою, фактично ілюстрували комфортне, обнадійливе життя за кордоном.

Згодом, у країнах Заходу почали формуватися групи волонтерів, котрі через причину вилучення більшості посилок при попередньому огляді радянськими митниками, хотіли доправити їх особисто. Заодно отримати об'єктивну інформацію про реальне становище національних меншин у Радянському Союзі. Відтоді у місцевої радянської влади з'явилися нові причини для хвилювання. В одному з документів надається перелік вказівок щодо боротьби з “туризмом із ворожою метою”³⁵⁰:

- посилити контроль на кордоні при в'їзді та виїзді іноземців;
- заборонити в'їзд тим особам, хто у попередні роки здійснював поїздки до СРСР з метою “проведення ворожої роботи”;
- зобов'язати органи КДБ посилити роботу з виявлення і обмеження “ворожої діяльності іноземців”;
- слідкувати, щоб члени груп туристів дотримувалися запланованих маршрутів і не здійснювали самовільних поїздок у ті чи інші райони населеного пункту;
- створювати умови ідеологічного сприйняття переваг соціалістичного устрою життя над капіталістичним;
- особи, котрі відхиляються від маршруту, задають провокативні запитання, зустрічаються з невідомими особами чи просто ведуть себе підозріло – мають бути “видворені за межі СРСР”³⁵¹.

³⁴⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 08.10.1973–02.11.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1080, арк. 27.

³⁵⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції..., 01.01.1971–10.02.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1008, арк. 111-3.

³⁵¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи

Отже, одразу ж після перетину кордону “туристи” потрапляли під “пильне око” КДБ, котрі слідкували за кожним їхнім кроком. Спеціальне 7-е управління, яке складалося із шести відділів, виконувало функції контролю за: туристами зі США, Канади і Великої Британії; іншими іноземними туристами; готелями; радянськими турагентствами “Супутник” і “Інтурист”. Відділ з організації і спостереження та Відділ зі спостереження і комунікацій стежили за контактами радянських громадян з іноземцями.

В інформаційному звіті управління, зокрема, описуються факти виявлення брошур російською мовою (“Руководство для Оле 1972”) та англійською мовах³⁵². Особливе зацікавлення викликала випадково виявлена у 1976 р. на борту літака Сімферополь-Київ брошура “*How to Find and Meet Russian Jews*” (укр. – “Як знайти і порозумітися з російськими євреями”), датована 1972 р. За висновками КДБ, у брошурі містилася інструкція для іноземних туристів, основною ціллю для котрих було не так “милування” красотами Радянського Союзу як розвідування інформації: “інструкція направлена на розпалення націоналістичних та еміграційних настроїв”³⁵³. Автори брошури Ф. Баум та З. Фурст, з ініціативи Американсько-єврейського Конгресу у США, вважали, що перед поїздкою варто ознайомитися з відомими працями з історії радянських євреїв. Окремо виділений пункт вказує на необхідність підготовки для перевезення іудейських предметів культу: Старий Завіт, набори для випікання пасхи, календарі, шестикутні зірки, менори, літературу єврейських авторів. Тут варто відзначити, що більшість представників ортодоксального юдаїзму вважали доречнішим не так боротися за надання дозволу своїм побратимам права на виїзд, як забезпечити їх усіма найнеобхіднішими ритуальними об’єктами. До еміграції як такої вони ставилися помірковано і без надлишкового ентузіазму, вважаючи, що людина зобов’язана проживати там, де народилася за Божею волею. Обмеження та заборони не мають стати фактором

у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 13.07.1971–04.08.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1020, арк. 171.

³⁵² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 20.

³⁵³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–03.12.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1124, арк. 41.

для нівелювання проведення тих чи інших обрядів. Радянські євреї, найперше, мають боротися за свої культурні та національні права.

Також, віталася купівля декількох пар джинсів, пластинок з музикою, верхнього одягу та інших речей з метою передачі їх для євреїв Радянського Союзу. Прикордонники не мали права їх конфіскувати, позаяк вони формально вважалися особистими речами туриста. Кожен турист отримував клаптик паперу, на якому вказувалися прізвища “відмовників”, адреси синагог, єврейських цвинтарів та університетів – усі ті місця, де можна якнайшвидше віднайти євреїв. У випадку непередбачуваних ситуацій подавалася адреса американських та голландських посольств. Як правило, гід “Інтуристу” постійно супроводжував групу туристів, тому важливо було мати навик “непомітного вислизання з групи” і повернення до неї. У розмові з місцевими євреями “турист” найперше мав викликати довіру, а згодом розпитати найнеобхіднішу інформацію про: “загальну ситуацію євреїв у Радянському Союзі”; можливість навчання івриту або їдишу, влаштування на бажану роботу, вступу до університетів; труднощі, які виникають у євреїв, котрі хочуть виїхати з СРСР на постійне місце проживання в іншу країну; присутність відчуття небезпеки при поданні на візу; змогу читати зарубіжну пресу, слухати радіо, контактувати через засоби телефонного зв’язку з іншими країнами та ін. Врешті надавалися інструкції про те, як себе поводити у випадку, якщо “туриста спіймали на гарячому”³⁵⁴.

Незважаючи на посилення контролю на КПП виїзду і в’їзду іноземців, слідування спеціально розробленими маршрутами і заборону самовільних прогулянок та поїздок, “підготовлені туристи” вміло порушували обмежуючі накази КДБ³⁵⁵. Для того, щоб зустрітися з місцевим єврейським населенням, іноземці не завжди дотримувалися програми “Інтуриста” і їхніх “спеціальних маршрутів”, уникали деяких екскурсій. Крім передачі посилок (одного разу це був чемодан з презервативами) “туристи” цікавилися їхнім повсякденним

³⁵⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–03.12.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1124, арк. 40-6.

³⁵⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 01.03.1977–19.04.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130, арк. 336-8.

життям, фактами обмеження прав на виїзд до Ізраїлю, справами “відмовників” та засуджених³⁵⁶. Наприклад, у 1977 р. рабин Великої Британії відвідав М. Кременя на його ж квартирі у Москві, де розпитував про культурний стан справ євреїв міста³⁵⁷.

Органи КДБ стежили і за потенційними представниками осіб єврейської національності, для котрих призначалися схожі зустрічі. Лейбензон і Загорнова (ім’я не встановлено), котрі їхали на заплановану зустріч з американськими туристами у Москві, так і не добралися до пункту призначення, через перехоплення їх на ст. Ніжин. Киянин С. Ротштайн, активіст-відмовник, відсидів 30 діб адміністративного арешту через виявлення у нього на квартирі туристів зі США³⁵⁸.

Між екскурсоводами та їхніми перекладачами з одного боку і “туристами” – з іншого, часто розпалювалися суперечки. Для прикладу, через відмову екскурсовода відвідати запропоновані туристами місця, В. Гарольд – один з членів туристичної групи, сам організував поїздку цієї ж групи до Бабиного Яру. Конгресмен Ед Межвинський після відмови органами КДБ у візиті до с. Мостового Житомирської області “з режимних міркувань”, закритися у готельному номері і вимагав пояснення. Так само чинили й інші закордонні гості, проте не отримавши позитивної відповіді, були змушені повертатися до США першим чартерним рейсом³⁵⁹.

Крім основної роботи, завдання екскурсовода полягало у розхваленні соціалістичного укладу і демократичної політики в межах СРСР. Не усі “туристи” погоджувалися зі схожими твердженнями, що призводило до дискусій. Ш. Пундик, наприклад, на одній з екскурсій перебив організатора туристичної групи, котрий розхвалював ідеальний стиль життя у Радянському Союзі словами: “У Радянському Союзі не заведено розповідати про те, що тут

³⁵⁶ “Эмиссары. 40 лет спустя,” *Хадашот*, 2016, доступ 7 Феврала, 2019, <http://www.hadashot.kiev.ua/>.

³⁵⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 03.01.1977–28.02.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1128, арк. 382.

³⁵⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 29.05.1973–28.06.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1071, арк. 182.

³⁵⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975–03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 140.

коїться насправді... А фактично, ситуація набагато гірша, ніж можна собі уявити у найжахливішому сні”³⁶⁰.

З 1975 р. у звітах КДБ йдеться про усе частіші випадки використання портативних звукозаписувачів, фотоапаратів та інших засобів для проведення “ворожої роботи”³⁶¹. В одному із повідомлень вказується, що іноземець ховав на собі магнітофонні стрічки з записами та три рекомендаційні листи про те, що він надійний і йому можна довіряти. Одразу ж після виявлення цих та інших підозрілих речей, туриста відправили першим рейсом до Відня. Схожий факт трапився у 1971 р. з подружжями Сільверман і Шустер, котрих “першим рейсом” відправили із Москви. У 1975 р. у групі іноземців-євреїв було вилучено близько 30 екземлярів книг сіоністського спрямування, 40 екземплярів іншого виду “пропагандистської літератури” списки авторитетних “відмовників”, фотографії, зашифровані бесіди. Усім їм заборонили повторний в’їзд до Радянського Союзу³⁶².

За офіційними документами КДБ усіх підозрілих осіб мали притягати до кримінальної відповідальності. Проте, фактично практикувалися дещо інші методи контролю над “туристами”: “попередження”, “видворення за межі СРСР”, “заборона повторного в’їзду”³⁶³. Наприклад, за 1976 р. попереджено 28 іноземців у їхній неправомірній діяльності, 21 – заборонено повторний в’їзд у межі Радянського Союзу. У 1978 р. місто Київ відвідало близько 40 туристичних груп, здебільшого, із США, сформованих в основному з осіб єврейської національності³⁶⁴. У цьому ж році з УРСР і загальної кількості осіб туристичних груп було видворено 6 емісарів, офіційно попереджено – 28, заборонено повторний в’їзд – 45-м³⁶⁵. Кількість підозрілих “туристів”

³⁶⁰Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1979–16.02.1979, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1151, арк. 19.

³⁶¹Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975—03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 121.

³⁶²Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975—03.07.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 124.

³⁶³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімною кореспонденції..., 01.01.1971–10.02.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1008, арк. 112.

³⁶⁴Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1979–16.02.1979, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1151, арк. 17.

³⁶⁵Там же, арк. 20.

збільшувалася з нагоди річниць, зокрема, розстрілу у Бабиному Яру і святкування знаменних дат³⁶⁶. У грудні 1978 р. у м. Києві відбулася зустріч емісара сіоністських організацій Канади В. Литвака з В. Кісликом, В. Фрідманом, Л. Ельбертом та іншими. У приватній розмові В. Литвак повідомив про початок кампанії бойкоту “Олімпіади-80”, пропонував розгорнути схожу діяльність у межах Радянського Союзу³⁶⁷.

З 1978 р. “євреї-туристи” розпочали поширювати нові чутки з мотиваційним для еміграції підтекстом: про початок війни Радянського Союзу з Китаєм, неминучість краху економіки СРСР і у подальшому звинувачення у цьому єврейського сіоністського руху³⁶⁸. Все ж найбільше радянська влада була спантеличена інформацією про те, що у США, після проведення “Національної Конференції на захист радянських євреїв” у 1976 р., було зніційовано практику “опіки” деяких заможних американських родин над “відмовниками” у Радянському Союзі. У відповідь, члени ЦК КПРС час від часу організовували групи спеціально підібраних євреїв для подорожей за кордон з політичною метою антисіоністської пропаганди та розхвалення соціалістичного укладу життя.

Ще одним засобом комунікації і зв'язком із зовнішнім світом були радіоприймачі. Радіомовлення західних країн, фактично непідконтрольне радянській цензурі, виступало як альтернативне джерело до радянської тоталітарної державної “інформації”, яка офіційно контролювалася Відділом пропаганди і агітації ЦК КПРС та Ідеологічним відділом ЦК КПРС. Радіостанції, у списку яких були: “Голос Америки”, “Радіо Свобода”, “Німецька хвиля”, “Бі-Бі-Сі”, “Голос Ватикану”, “Голос Ізраїлю”, “Голос Сіона”, визначалися як “ворожі до СРСР”³⁶⁹. Незважаючи на низьку якість сигналу через глушіння, населення знайшло спосіб переналаштовувати

³⁶⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 02.09.1975–31.10.1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1109, арк. 148-9.

³⁶⁷ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1149, арк. 190.

³⁶⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1149, арк. 171.

³⁶⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–03.12.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1124, арк. 159.

радіостанції на радіохвилі іноземних мовників, які пропонували значно більше інформації, ніж офіційна радянська пропаганда³⁷⁰. Часто серед передач можна було почути спеціальні включення, де зачитували листи радянських євреїв з проханням допомогти їм виїхати з Радянського Союзу до Ізраїлю. Радіостанція Ізраїлю повідомляла про “судові процеси над євреями в Радянському Союзі”, а, також, транслювала обговорення цієї проблематики на загальних зібраннях у кнесеті. Спецпрацівники КДБ, контролюючи за змістом інформації, вважали, що ці передачі спрямовані на посилення “націоналістичних й еміграційних настроїв”³⁷¹.

Крім цього, єврейські активісти практикували написання листів, заяв та звернень до високопоставлених осіб, усвідомлюючи, що це найважливіша і найдієвіша частина їхніх протестних акцій. Паперовий документ ніс у собі не тільки усі риси сміливості адресанта, але й характеристики цінного правового документу, який потім можна було використати як факт підтвердження радянської дискримінаційної політики перед міжнародним товариством.

Документи, які відправлялися до органів влади умовно поділялися на декілька типів. Першим, і найпоширенішим видом була заява колективного характеру. У ній клопотали про зустріч з владним представником, вимагали звільнення раніше засуджених активістів, просили переглянути рішення про відмову на виїзд. Так, наприклад, 26 квітня 1971 р. із Центрального телеграфа м. Москви група євреїв із Риги скерувала заяву Генеральному Секретарю ЦК КПРС, про те, що їм відмовили у зустрічі з Міністром внутрішніх справ тов. М. Щелоковим. На знак протесту, вони разом з групою євреїв із Закарпаття (котрі теж опинилися в аналогічному становищі), оголосили про початок голодування. До основного тексту прикріплювався ще окремий листок з переліком прізвищ осіб, котрі взяли участь у голодуванні (10 – ЛРСР (Рига), 5 – УРСР)³⁷².

³⁷⁰ Леонід Стонов (1932 р. н.), записано Наталею Данилів, 3 січня 2018 р.

³⁷¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1063, арк. 248.

³⁷² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 26.04.1971–07.06.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016, арк. 40-3.

У лютому 1972 р. 12 євреїв – жителів Одеси, відправили ще один лист-заяву, до Голови Верховної Ради і Генерального прокурора СРСР: “Ми, євреї жителі міста Одеси, занепокоєні долею московського інженера В. Сліпака – котрого можуть засудити фактично через те, що він добивається виїзду в Ізраїль”³⁷³.

2 грудня 1972 р. 10 євреїв із Києва надіслали телеграму Генеральному Секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву, в якій висловлювали протест проти порушення Конституції СРСР на право євреїв, виїхати в Ізраїль. Крім того, автори скаржилися на затримання процесу у наданні відповіді: “Ми та наші сім’ї перетворені в людей без теперішнього та майбутнього”, звинувачуючи в цьому КДБ та їхню “бюрократичну гру”³⁷⁴. 5 липня 1977 р. на черговому зібранні “відмовників” в одній із квартир було вирішено відправити колективний лист до Президії Верховної Ради УРСР з заявою про відмову від радянського громадянства і участі у виборах³⁷⁵.

Сміливіші єврейські активісти вважали телеграфний спосіб зв’язку даремною тратою часу. Вони наважувалися прибути у пункт призначення особисто, вимагаючи негайної зустрічі з владним представником. Така акція вважалася доволі небезпечною, оскільки, як тоді часто говорили, назад можна було і не повернутися. 26 липня 1972 р. ініціатором схожої затії став О. Фельдман, котрий разом із вісьмома іншими представниками “відмовників” відвідали будівлю ЦК КПРС України, де особисто вручили заяву-прохання переглянути рішення про відмову на виїзд. Так само, вчинили 12 євреїв-“відмовників”, котрі, не отримавши відповіді на своє вересневе звернення, вирішили 19 жовтня 1972 р. відвідати Президію Верховної Ради СРСР особисто, з вимогою пояснення про причини затримки³⁷⁶.

Активісти, котрих ніхто із працівників не хотів приймати, оголошували голодування. Наприклад, група євреїв з Грузії після подачі у 1971 р.

³⁷³Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 174.

³⁷⁴Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1063, арк. 79-80.

³⁷⁵Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 24.05.1977–30.06.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1133, арк. 196-7.

³⁷⁶“Хроника Текущих Событий,” Вып. 43., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

колективної заяви, до приймальної Президії Верховної ради СРСР, з вимогою видати візи на виїзд до Ізраїлю, так і не отримавши жодної відповіді протягом всього дня, оголосили про початок “голодного страйку”, з обіцянкою його припинення не швидше, ніж після отримання дозволу на виїзд³⁷⁷.

Успішні наслідки мало захоплення 24 лютого 1971 р. активістами єврейського правозахисного руху приміщення приймальної Президії Верховної Ради СРСР на знак протесту проти заборони на виїзд. Двадцять чотири представники радянських євреїв відмовилися йти до тих пір, поки їм не дадуть дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Уже під вечір, до них вийшов помічник голови Верховної Ради СРСР і повідомив, що документи на виїзд вже на стадії оформлення³⁷⁸. Згодом, 10 березня 1971 р. до приймальної Президії Верховної Ради СРСР візит здійснили 56 громадян м. Риги, яким раніше відмовили у виїзді до Ізраїлю. До 13 години в приймальні зібралось уже 149 осіб: євреї Вільнюса, Каунаса, Львова, Бердичева, Кисловодська, Талліна, Одеси приєдналися до рижан. Попри погрози Міністра М. Щелокова: “Вам не слід забувати, того, що ми зробили з татарами”, до кінця березня 1971 р. більшість учасників голодної демонстрації в Москві отримали дозвіл на виїзд до Ізраїлю³⁷⁹.

Перша наймасовіша колективна скарга київських “відмовників” була вручена ЦК КПРС і МВС СРСР 7 лютого 1980 р. Її підписали 97 осіб. До слова, Київ – єдине місто тогочасного СРСР, жителі якого на масові відмови у виїзді відповіли чисельними колективними протестами³⁸⁰.

До ще одного типу документації відносимо особисті звернення “відправника”: наприклад, телеграма відіслана Клейнером (ім’я не встановлено) у 1971 р. на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР містила в собі його особисті прохання: “прошу проявити гуманність і звернути увагу на діяльність працівників київського ВВІРу, котрі порушують мої конституційні права як

³⁷⁷ Людмила Алексеева, *История инакомыслия в СССР*. (Москва: Московская Хельсинская группа, 2012), accessed December 1, 2019, <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-98440-063-3/978-5-98440-063-3.pdf>.

³⁷⁸ “Пятая графа. Эмиграция. СССР-Израиль: Видео,” YouTube, 2013, доступ 13 августа 2018, https://www.youtube.com/watch?v=_y3bYRLeLJM.

³⁷⁹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 19., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³⁸⁰ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 57., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

громадянина СРСР”³⁸¹. У лютому 1972 р. жителька Сімферополя звернулася до Заступника Голови Ради Міністрів СРСР заявивши, що у січні того ж року вона отримала лист шістьох колишніх громадян СРСР, котрі попередньо виїхали до Ізраїлю, а зараз просять повернутися назад до СРСР. Серед них – троє жителів Києва, і по одному представнику з Москви, Одеси, Чернівців³⁸². 29 серпня 1972 р. серед усієї кореспонденції було знайдено лист на ім’я Рубиновича (ім’я не встановлено) без зворотної адреси, в якому невідомий автор у дещо нестандартній формі: “Мысли вслух. Быть может фантазия. Хотя бы человек сто, под звуки гимна Израиля...” закликав прийти на мітинг напередодні Судного дня (17 вересня)³⁸³.

Третій формат документів у вигляді коротких повідомлень майже ніколи не потрапляв до рук адресанта. Працівники КДБ відстежували усю кореспонденцію і якщо серед такої знаходили лист до міжнародних політичних діячів, то її одразу ж знищували як інформацію “наклепницьку і несправедливу”³⁸⁴.

У 1971 р. у перехопленому органами КДБ листі, євреї з Одеси вітали президента Ізраїлю З. Шазара з нагоди святкування Пурим³⁸⁵. Так само невдало 30 січня 1973 р. декілька єврейських націоналістів пробували надіслати телеграму до Генерального Секретаря ООН К. Вальдхайма, з повідомленням про те, що місцева влада абсолютно ніяк не реагує на заяви про виїзд: “Наші скарги до всіх місцевих органів залишаються без відповіді”³⁸⁶. Трохи пізніше, у 1977 р., заява тридцяти трьох євреїв таки зуміла дійти до рук світових єврейських організацій. Адресанти зверталися до світової спільноти посприяти у звільненню Анатолія Щаранського, котрого ув’язнено напередодні:

³⁸¹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 99.

³⁸² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 25.01.1972–17.02.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1034, арк. 233-4.

³⁸³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1053, арк. 215-6.

³⁸⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1063, арк. 248.

³⁸⁵ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1036, арк. 188.

³⁸⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1063, арк. 247-8.

“радянська влада вважає, що якщо вона спромоглася засудити відомого активіста А. Щаранського, то це спровокує глибоку тишу і пасивність”³⁸⁷.

Дружини євреїв-“відмовників” відігравали не менш важливу роль у протестних акціях. Перше офіційне звернення відбулося 25 березня 1971 р. Матері і дружини євреїв, заарештованих в Кишиневі і Ленінграді, звернулися до Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва з проханням звільнити їхніх синів і чоловіків: “Усі вони перебувають в ув’язненні від 4 до 9 місяців, а їх єдиною “провиною” було бажання вивчати єврейську мову, єврейську культуру і повернутися на свою історичну батьківщину”³⁸⁸.

У 1977 р. жінки з родин євреїв-відмовників написали ще одну заяву на ім’я Л. Брежнєва. Активістки розповіли про важке фінансове становище своїх сімей, через неспроможність працевлаштування. Крім цього, вони просили про особисту зустріч з Генеральним секретарем. Під листом підписалися Х. Елінсон, Д. Бейлін, І. Нудель, Н. Розенштайн та інші. Схоже звернення було надіслано через рік. З огляду на відсутність відповіді, жінки ініціювали збір перед будівлею МЗС СРСР з плакатами “Віза в Ізраїль!”. Перехожі, у відповідь, вигукували: “Жиди прокляті!”, “Гітлер вас не добив!” і т. п. Практично одразу після початку демонстрації, активісток схопили і відвезли до 5-ого відділення міліції. Декогих відпустили майже одразу, інші отримали штраф у вигляді від 10 до 20 рублів³⁸⁹.

Згодом, група “жінок-відмовниць” підтримала киянку О. Олійник і її чоловіка Івана після проголошення ними початку голодування у зв’язку з ув’язненням на 15 діб: “У вересні київські “відмовники” О. Олійник та її чоловік відпочивали в Ялті. При поверненні з пляжу до готельного номера, до них підбігла незнайома жінка, котра з криками про допомогу, кинула під ноги банку з томатним соусом. Усіх трьох на міліцейській машині забрані до відділку. Наступного дня подружжя засудили”³⁹⁰. У відповідь на несправдливе

³⁸⁷ American Jewish Historical Society, Papers of Efry Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:72, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

³⁸⁸ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 19., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³⁸⁹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 47., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³⁹⁰ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 53., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

покарання, єврейські активістки звернулися до жіночих єврейських організацій на Заході із закликом приєднатися до їх протесту і солідарності з О. Олійник³⁹¹.

Серед усієї діяльності активних членів єврейської громади варто виділити окремі колективні клопотання до органів місцевої влади про відкриття культурно-просвітницьких заходів. У 1971 р. ініціативна група, у складі О. Воїна та Д. Черна, намагаючись достукатися до владних структур, написала листа в редакцію газети “Правда”, в якому клопотала про створення єврейського культурного центру в столиці України. Працівники КДБ проведену затію кваліфікували як “ворожими діями”³⁹². Проте, це не зупинило схожих акцій і у 1972 р. міський голова Києва отримав офіційний лист-петицію про надання приміщення для організації єврейського клубу: “Ми, євреї міста Києва звертаємося до Вас з проханням надати нам приміщення для організації єврейського клубу”. Автор листа дорікає, що в СРСР існує багато різних національних клубів, але тільки не у євреїв: “Але у нас також є своя мова, своя література та історія”³⁹³. У 1972 р. ще одна ініціативна група, котра складалася з Діаманта, Кагаловського, Радомисльського, Чорного, Воїна та ін. звернулася до різних київських інстанцій з колективним проханням про створення у цьому ж місті єврейського художнього колективного гуртка³⁹⁴. У січні 1977 р. після зборів на квартирі у Зелєнкова усі учасники, а це близько 20 осіб (у тім числі Кіслик, Гольдберг, Герцберг та ін.), відправили заяву до Міністерства культури УРСР з клопотанням про створення київського “клубу любителів єврейської мови”. У партзвіті йшлося про те, що дане клопотання ні я в якому разі не повинно бути реалізоване, так само як і утворення нових “ульпанів”³⁹⁵, про що обговорювалося на тих же зборах³⁹⁶. У тому ж році до органів партійної

³⁹¹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 54., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

³⁹² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 418.

³⁹³ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1976—20.02.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1115, арк. 214.

³⁹⁴ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–03.12.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1124, арк. 129.

³⁹⁵ навчальний заклад або школа для вивчення івриту.

³⁹⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 03.01.1977–28.02.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1128, арк. 202-4.

номенклатури надійшов заклик про те, щоб на святкування Дня перемоги 9 травня запросити ветеранів Великої Вітчизняної війни з Ізраїлю³⁹⁷.

Попри заборони та переслідування, євреї, як і решта національностей, котрі проживали у Радянському Союзі, намагалися не тільки зберегти але й примножити усі найважливіші риси своєї самобутності.

Найпершою і найважливішою ознакою кожного народу є його мова. В Радянському Союзі вивчення івриту, так само як і друк книжок на цій мові, був заборонений. Останнє художнє видання на івриті – книга Б. Фрадкіна “Алею Асор” (“На десятиструнній лірі”) – було опубліковано у 1927 р. Після чого зрідка видавалися хіба матеріали релігійного змісту: календарі або молитовники. Після завершення арабо-ізраїльської Шестиденної війни у 1967 р. і розірвання усіх дипломатичних відносин між Ізраїлем та Радянським Союзом, за вивчення або навчання івриту можна було отримати чималий термін ув’язнення. Проте, це не впливало на тих ентузіастів, котрі продовжували давати приватні уроки, використовуючи для цього свої квартири. Схожа діяльність була виявлена працівниками КДБ у 1980 р. у Кримській області, де зібралася група єврейських сіоністів на чолі з Ю. Кошаровським, начебто під приводом відпочинку, а фактично – з метою вивчення івриту. У членів групи, яка складалася більше, ніж з 20-ти осіб було вилучено чималу кількість друкованих брошур, магнітофонних стрічок, радіоприймачів, налаштованих на станцію “Голос Ізраїлю”. Це стало причиною арешту Ю. Кошаровського за звинуваченням у хуліганстві³⁹⁸.

Євреї, так само як і інші національні групи в Радянському Союзі, видавали “самвидав”. Читати було заборонено усе, що не пройшло цензури: художню літературу зарубіжних письменників, єврейських поетів, журнали інформаційно-правового характеру. Прикладом може стати арешт і звинувачення у кримінальній відповідальності Семена Глузмана, за

³⁹⁷Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 03.01.1977–28.02.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1128, арк. 380.

³⁹⁸Журнал № 12 з обліку заяв, листів, скарг та рапортів, що надійшли до секретаріату КДБ УРСР (том 1), 02.01.1980–16.07.1980, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1170, арк. 135-7.

виготовлення і поширення “антирадянських та інших наклепницьких документів”: “Хроніки поточних подій”, “Що Ти хочеш”, “Промова під час отримання Нобелівської премії” А. Камю, “Світ несвободи” німецького письменника Г. Бьоля та ін³⁹⁹. Середняк (ім’я не встановлено), котра поширювала схожого роду літературу, теж була звинувачена за схожою статтю. У доповідній записці підкреслювалося, що ця особа, ще під час навчання, потрапила під вплив учителя історії В. Ювченко, котрий “залучав учнів” знайомитися з матеріалами “самвидаву”, слухати закордонні радіостанції, спілкуватися з однодумцями⁴⁰⁰.

З жовтня 1972 р. на теренах УРСР почав виходити неофіційний збірник матеріалів, присвячений історії, культурі та проблемам євреїв Радянського Союзу за назвою “Євреї в СРСР”. 21 грудня 1978 р. була проведена серія обшуків у справі про це видання. Значних неприємностей було завдано москвичам В. Браїловському та Л. Віленській. Після обшуків у їхніх квартирах, слідчі конфіскували значну частину статей та книг з єврейської історії та філософії, машинописні літературні матеріали, магнітофонні плівки. У Москві, Ризі, Ленінграді проведено серію допитів.

З початку “еміграційної гарячки” у 1970–х рр. у багатьох містах Радянського Союзу свою діяльність розпочали неофіційні єврейські семінари, на яких вивчали економіку і культуру Ізраїлю, єврейську історію. Партійна влада постійно підкреслювала незаконність цього явища: “це ніщо інше як нахабна націоналістична пропаганда”. Поплатилися за свою діяльність студенти 5 курсу Ленінградського електротехнічного інституту: С. Рінчель (з Чернівців), Е. Рубинштейн і Н. Фрідман (з Кишинева), котрих відрахували з інституту за те, що вони “вивчали єврейську мову і цікавилися історією держави Ізраїль”⁴⁰¹.

³⁹⁹ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 31.08.1972–16.10.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1054, арк. 197-8.

⁴⁰⁰ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 31.08.1972–16.10.1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1054, арк. 199.

⁴⁰¹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

Неабиякий ажіотаж викликав запланований на 19–21 грудня “Міжнародний Московський симпозіум з питань розвитку та перспектив єврейської культури в СРСР”. З метою не допущення цього заходу співробітники КДБ розробили спеціальний план: Луцкеру і Воїну, одним із ініціаторів затії, планували надати візи для виїзду до Ізраїлю ще до початку Симпозіуму. У Кислика, планували, перехопити доповідь і розповсюдити її серед євреїв-сіоністів з метою компрометації останнього, як “таємного співробітника органів держбезпеки”. Для більшої впевненості, лікар хворого батька Кислика мав “підлаштувати ситуацію”, з метою перешкоження виїзду Кислика за межі Києва у зазначений період⁴⁰².

Академік А. Сахаров зробив заяву на підтримку симпозіуму: “Влада СРСР намагається зірвати проведення симпозіуму, але ми не повинні цього допустити”. Зрештою, запланований захід, з огляду на відсутність значної частини доповідачів, тривав один день, замість пердабачуваних трьох днів. У відповідь, Прокуратура Литовської РСР порушила проти доктора фізико-математичних наук професора Н. Саланського кримінальну справу, як ініціатора цього та багатьох інших заходів.

Отже, використовуючи різні форми та методи впливу, радянські євреї намагалися відстоювати свої культурні, релігійні та мовні права. Найсміливіші вчинки були пов’язані, зокрема, із вимогою права на виїзд під час захоплення приймальні Президії Верховної Ради СРСР. Партійна номенклатура, за винятком декількох випадків, негативно реагувала на подібні прояви з боку однієї з найчисленніших національних меншин, продовжуючи проведення попередньої антисемітської політики.

⁴⁰²Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–03.12.1976, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1124, арк. 158.

Висновки до Розділу:

Отже, у рік заснування Ізраїлю населення країни складало 806 тис. осіб, тоді як сьогодні нараховується більше 7 мільйонів. Дев'ятеро із десяти ізраїльтян-євреїв є або іммігрантами, або нащадками іммігрантів у першому або другому поколінні. Як бачимо, ізраїльська влада добре попрацювала над тим, щоб репатріювати значну частку розсіяних по всій Землі євреїв, котрих так потребувала молода країна.

З Радянського Союзу, де євреї становили значну частку суспільства, очікувався найбільший приріст. Проте, постійні переслідування, зокрема в період перебування при владі Й. Сталіна, не давали можливості єврейським представникам вільно покинути терени СРСР. Знову ж таки, соціалістичні перетворення в післясталінський період мали дещо суперечливий характер. З одного боку, викриваючи антинародну політику Сталіна на XX з'їзді КПРС, М. Хрущов не згадував про одну із її складових: антисемітську політику. З іншого боку, незважаючи на повномасштабну антирелігійну кампанію та певну дискримінацію університетських установ щодо прийняття на навчання осіб єврейської національності, політика десталінізації спричинила для євреїв ряд позитивних моментів: зникла загроза фізичного знищення або переслідувань євреїв, як, наприклад, в період гонінь на “космополітів”; було реабілітовано і повернуто із заслання багатьох представників єврейської культури.

У т. зв. “брежнєвський період”, коли за політичним гаслом антисемітизм засуджувався як “роздування расової ненависті та національної ворожнечі”, а фактично – євреї продовжували відчувати у своєму житті певну дискримінацію, розпочинається тотальна боротьба за виїзд. На той час у всіх “відмовників” була єдина мета – виїхати з СРСР, проте в ідейному плані цей рух розділявся на “культурників”, котрі ще й працювали над відродженням єврейської культури у Радянському Союзі, та “політиків”, на думку яких відновлювати єврейську основу в межах Радянського Союзу уже не було сенсу, тому єдиним варіантом залишалося виїхати поза межі “червоної імперії” і неважливо в якому напрямку.

Звісно, що партійна номенклатура будь-якими способами намагалася

уникати як і початку, так і, згодом, стрімкого розвитку цього незворотного процесу. Починаючи від впровадження законодавчих актів, які так чи інакше гальмували лихоманку еміграційного процесу, і завершуючи – прямими погромами та переслідуваннями, серед яких заборонення у в'язницю або трудові табори.

РОЗДІЛ 3.

ІНІЦІАТИВИ АМЕРИКАНСЬКИХ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО НАДАННЯ ПРАВА ВИЇЗДУ ЄВРЕЇВ З СРСР

3.1. Створення та діяльність єврейських організацій у США

До кінця 1960-х рр. американські євреї, як і американці взагалі, залишалися мало обізнані щодо становища радянського єврейства, зокрема, через ту причину, що більшість єврейських організацій та релігійних установ не приділяли цьому питанню належної уваги⁴⁰³. Винятком хіба-що стала акція 1956 р., організована 37 американськими письменниками, які опублікували протест проти “нелюдського поводження радянської влади з євреями”. У відповідь Рада рабинів США відправила до Радянського Союзу дві делегації для вивчення реального стану релігійного життя євреїв. Проаналізувавши записані спостереження, комісія визнала наявність серйозної загрози для вільного сповідання юдаїзму в СРСР. Проте серед усіх єврейських організацій на цю заяву відреагував лише Нью-Йоркський Єврейський комітет праці (*Jewish Labor Committee*), створений ще у 1934 р., який щороку ініціював заходи, присвячені “стражданням та переслідуванням радянських євреїв”, проте такі акції не зовсім були популярні серед населення і збирали не більше сотні людей⁴⁰⁴.

В Ізраїлі на той момент відбувалося пожвавлене обговорення можливих ініціатив, покликаних посприяти вільній еміграції євреїв з СРСР та переміщення їх на свою “історичну Батьківщину”. Особливо гостро це питання постало перед ізраїльською владою тоді, коли розпочалася масова імміграція до новоствореної держави Ізраїль єврейського населення з арабських територій. Проте молода і, відповідно, слабка держава потребувала, насамперед, поповнення з боку т. зв. “ашкеназі” – нащадків євреїв із східноєвропейських

⁴⁰³ Fred A. Lazin, ““We Are Not One”: American Jews, Israel, and the Struggle for Soviet Jewry,” *The Jean and Samuel Frankel Center for Judaic Studies*, Vol. 16 (2009), accessed July 7, 2017, <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

⁴⁰⁴ Юлий Кошаровский, *Мы снова евреи. Очерки по истоии сионистского движения в Советском Союзе*. (Израиль: Иерусалим, 2007), доступ 14 июля 2017, <http://kosharovsky.com/>.

країн та Німеччини, як правило, більш освічених та висококваліфікованих, ніж “сефарди” чи “мізрахи” – бідні вихідці з арабських країн⁴⁰⁵.

Ще до утворення Держави Ізраїль на території Палестини діяла секретна служба, створена 1937 р., під назвою “Мосад ле-Алія Бет” (Служба нелегальної репатріації). Її основна мета полягала у розробці та реалізації плану нелегальної доставки репатріантів з Великої Британії⁴⁰⁶ в обхід “Білій книзі”⁴⁰⁷ – звіту про накладення британською владою спеціальних обмежувальних квот щодо повернення британських євреїв до Палестини⁴⁰⁸. Ще одна організація, яка у співпраці з вище згаданою, займалася вивезенням та розселенням ізраїльської спільноти йменувалася Єврейським агентством для Ізраїлю (раніше – Єврейське агентство для Палестини)⁴⁰⁹. Заснована ще у 1908 р., підконтрольній Османській імперії, ця організація теж використовувала не зовсім легальні методи, по перевезенню до Ізраїлю британських євреїв. У 1968 р. новосформоване Міністерство абсорбції перебрало на себе частину повноважень Єврейського агентства, зокрема, в діяльності пов’язаній з інтеграцією репатріантів⁴¹⁰.

Отже, якщо раніше Єврейське агентство (або Сохнут) фактично посприяло заснуванню та будівництву Держави Ізраїль, особливо в контексті поповнення людськими ресурсами, то зараз – продовжують слугувати головною сполучною ланкою між єврейською державою з одного боку та єврейськими громадами в цілому світі – з іншого⁴¹¹.

Молода країна, перебуваючи у перманентному стані війни, постійно потребувала нових іммігрантів. Власне через те, під час передвиборчих кампаній, кандидати на посаду прем’єр-міністра часто обіцяли, що отримавши

⁴⁰⁵ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

⁴⁰⁶ Дмитрий Прохоров, *Спецслужбы Израиля*. (Москва: Олма-Пресс, 2002), 10.

⁴⁰⁷ “British White Paper of 1939,” *Yale Law School*, 1939, accessed December 15, 2019, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp.

⁴⁰⁸ Ден Сенор і Сол Сингер. *Країна стартанів: історія ізраїльського економічного дива*. (Київ: Yakaboo publishing, 2018), 149.

⁴⁰⁹ “The Jewish Agency for Israel: about us,” *The Jewish Agency for Israel*, accessed February 14, 2018, <https://www.jewishagency.org/>.

⁴¹⁰ “Zionism: World Zionism Organization,” *Jewish Virtual Library*, accessed February 24, 2018, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/world-zionist-organization-wzo>.

⁴¹¹ “The Jewish Agency for Israel,” <https://www.jewishagency.org/>.

дану посаду вони “приведуть до країни ще один мільйон жителів”. Цей факт підтверджується проведенням неодноразових місій по перевезенню до Ізраїлю ефіопських (операції “Мойсей”, “Соломон”), єменських (операція “Червоний килим”) та румунських євреїв⁴¹².

Незабаром, після уточнення певної специфіки розвитку країн Східного блоку, а, також, враховуючи антисемітську кампанію проти “безрідних космополітів” у Радянському Союзі, Д. Бен-Гуріон запропонував створити окрему розвідувальну службу⁴¹³. Таким чином, у 1951 р. в Ізраїлі було створено Бюро зв’язків, метою якої стало сприяння імміграції власне радянських євреїв. Фактично дана організація стала наступницею і легальною версією “Мосад ле-Алія Бет”⁴¹⁴. Дотримуючись максимальної тактовності та обережності у критичних висловлюваннях, вони закликали владу Радянського Союзу дозволити усім бажаючим євреям покинути межі цієї імперії. Через небажання загострювати конфлікт з непоступливою радянською номенклатурою, у планах новоствореної організації, не передбачалося виступати проти комуністичної влади чи, тим паче, змінювати режим у СРСР. Серед найважливіших завдань, йшлося передусім про реалізацію репатріації радянських євреїв⁴¹⁵.

Зважаючи на вище описані обставини, ізраїльська влада у закликах до радянських єврейських активістів, особливо тих, які прагнуть виїхати до Ізраїлю, просила не асоціювати себе з радянським дисидентським рухом. Натомість, лідери організації прагнули вплинути на західні уряди та, найперше, на американський політикум, щоб ті почали клопотати від імені радянського єврейства⁴¹⁶.

Таким чином, у США розпочала діяти галузева спілка “Бар” на чолі зі щойно прибулим ізраїльським юристом-дипломатом Меїром Розеном. Він та Єгуда Геллмен – директор “Конференції президентів основних єврейських організацій” (*Conference of Presidents of Major American Jewish Organization*)

⁴¹² Сенор і Сингер, *Країна стартанів*, 181-2.

⁴¹³ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴¹⁴ Александр Непомнящий, “Долгий путь к цели,” *Еврейская панорама: независимая ежесемесечная газета*, 2018, доступ 3 янвря 2017, <https://old.evrejskaja-panorama.de/dolgij-put-k-celi-135852349/>.

⁴¹⁵ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴¹⁶ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

розпочали розробляти стратегію щодо мобілізації для протестних акцій американської єврейської спільноти. Варто наголосити, що роль ізраїльського чинника в організації “Бар” залишалася конфіденційною⁴¹⁷.

Перший значний вибух протестів, який охопив країни Заходу та США, розпочався у 1961 р. після поширення розголосу про судові процеси з приводу боротьби з економічними злочинами у Радянському Союзі⁴¹⁸, зокрема, йшлося про резонансну справу “трикотажників”⁴¹⁹. Як виявилось, більшість засуджених були єврейського походження. До того ж, значну частину звинувачених засудили до смертної кари, інші отримали максимальний термін покарання, який фактично призначався лише за зраду батьківщини, тероризм, бандитизм та умисне вбивство⁴²⁰. Того року до Кримінального Кодексу СРСР було додано статтю №88 (в народі “метелик”), яка передбачала кримінальне покарання за операції з іноземною валютою⁴²¹.

Ще одним черговим заклик до дій стало видання київського публіциста Трохима Кичко “Юдаїзм без прикрас” (Додаток 6.). Автор, відомий своїми численними брошурами і статтями, спрямованих проти юдаїзму, використав глумливі фрази: зокрема, про “жидівських почесних арійців”, саркастичні вислови, на кшталт: “жидівський капітал проклав Гітлеру дорогу до влади” та образливі карикатури, на яких євреїв змальовано як осіб з надмірною вагою, великими зубами, короною на голові і т.д.⁴²². Ця праця, яка набула скандальної слави по всьому світу, потрапила у 1963 р. до США і спровокувала перший з’їзд “Національної конференції з питань радянських євреїв” (*National Conference on Soviet Jewry*) уже наступного року. Двадцять чотири національні єврейські організації Сполучених Штатів Америки зібралися з метою

⁴¹⁷ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴¹⁸ Геннадий Костырченко, “Были ли Хрущовские “экономические процессы” антиеврейскими,” *ЛЕХАИМ*, (2012), доступ 18 ноября 2019, <https://lechaim.ru/ARHIV/244/kostyrchenko.htm>.

⁴¹⁹ звинувачення З. Газенфранца, І. Зінгера та їхніх працівників у підпільному використанні швацького трикотажного цеху в позаробочий час: виготовлення та нелегальний продаж додаткової продукції

⁴²⁰ “Soviet Background Notes: Unevaluated Comments from Recent Emigrants,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1984, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁴²¹ “Торговцы Родиной: как ходила валюта в СССР,” *Stepcredit: главные финансовые новости*, 2019, доступ 17 октября 2019, <https://stepcredit.ru/torgovtsy-rodinoy-kak-hodila-valyuta-v-sssr/>.

⁴²² Трохим Кичко, *Юдаїзм без прикрас*. (Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 1963), 160.

обговорення проблеми радянських євреїв⁴²³. Моше Дектер – один із організаторів форуму репрезентував публікацію про “Статус євреїв у Радянському Союзі”, де, крім загального опису антирелігійної пропаганди, культурної дискримінації, етнічних обмежень, детально охарактеризував негативну позицію радянської влади до культурної спадщини єврейського населення⁴²⁴. Це ґрунтовне дослідження, зрештою, використали на слуханнях Конгресу у 1963 р. під час обговорень порушення прав національних меншин у Радянському Союзі⁴²⁵.

Однак, ця перша Конференція стала швидше символічним жестом, ніж дієвою зустріччю для вирішення конкретних проблем. На думку президента “Об’єднаної ради на підтримку радянських євреїв” (*Union of Councils for Soviet Jews*) Луїса Розенблюма, на Конференції зібралось багато делегатів, які взагалі нічого не знали про радянських євреїв, а сам голова – М. Дектер на початках категорично відмовлявся від запропонованої ним ідеї створення постійно діючої Конференції. “Можливо Ви, Луїсе, маєте рацію, але безупинна робота Конференції може спровокувати багато проблем,” – згадував Л. Розенблюм⁴²⁶.

Усе таки, незважаючи на тривалі дискусії, у 1964 р. було сформовано “Американську єврейську Конференцію з прав радянських євреїв” (*American Jewish Conference on Soviet Jewry*), метою якої стало встановлення контактів з американським урядом для сприяння припиненню культурної дескримінації радянських євреїв⁴²⁷. До слова, “Бар” зіграв важливу роль у створенні цього Комітету⁴²⁸, що, до певної міри, дозволило Ізраїлю координувати складний механізм взаємодії численних організацій. Більше того, уся важлива чи секретна інформація про стан радянських євреїв отримувалася і зберігалася,

⁴²³ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>

⁴²⁴ “Power of Protest,” *National Museum of American Jewish History*, accessed February 12, 2017, <https://info.nmajh.org/uploadedFiles/Education/Power%20of%20Protest%20High%20School%20Lesson%20Plans.pdf>.

⁴²⁵ “Soviet Persecution of Jews and other Persons: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1963, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁴²⁶ Louis Rosenblum, “Involvement in the Soviet Jewry Movement,” *Jewish Agency*, accessed February 12, 2017, <http://www.jewishagency.org>.

⁴²⁷ “National Conference for Soviet Jewry: about us,” *National Conference for Soviet Jewry*, accessed February 2, 2017, <http://ncsej.org/history1>.

⁴²⁸ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

власне, у руках лідерів “Бюро зв’язків” (“Бар”, “Натив”, “Лішка”) і це надавало їм ще більшого впливу.

Варто наголосити, що з перших днів свого існування організація страждала через недофінансування та брак професіоналів. Проте, зуміла розпочати свою працю з пошуку достовірних даних про євреїв, що проживають в СРСР. Зрештою, працівники зуміли зібрати, дослідити та верифікувати найважливішу інформацію, яка стосувалася: загальної кількості жителів в цілій імперії та окремо по республіках; короткого опису історії з 1917 р. (після приходу до влади більшовиків); опису культурної ситуації; різновидів дискримінації⁴²⁹.

Помічником для Національної Конференції у зборі якісної інформації став також адвокат Льюїс Вейнштайн (Lewis H. Weinstein), котрий ще у 1963 р. звернувся до Дж. Кеннеді з наперед підготовленим меморандумом про переслідування євреїв у СРСР. “Тоді ми вирішили, що немає іншої альтернативи як просто тиснути” – згадує Л. Вейнштайн⁴³⁰. Не без його порад, організація влаштовувала нічні маніфестації Вічного вогню, оголошувала протести проти радянських заборон на випікання маці та інших антисемітських заходів. Демонстрації вражали своїми мирними акціями, витримкою та спокоєм. Не зважаючи на те, що на початках мета та цілі діяльності Комітету не були чітко сформованими, все ж таки, усі попередньо влаштовані акції змогли стати початком зародження руху у боротьбі за радянське єврейство⁴³¹.

Деякі з локальних організацій пробували залучитися допомогою з боку Конгресу. Чисельні резолюції, у котрих містилися прохання про перегляд фактів щодо дискримінації радянських євреїв, впевнено знаходили підтримку серед конгресменів. Це питання усе частіше почало підніматися і на державному рівні⁴³².

⁴²⁹ “National Conference for Soviet Jewry,” <http://ncsej.org/history1>.

⁴³⁰ Lewis H. Weinstein, “Weinstein L. Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987,” *American Jewish History*, Vol. 77, No. 4 (1988): 600, accessed November 17, 2019, <https://www.jstor.org/stable/i23883201>.

⁴³¹ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴³² “Persecution of Jews Soviet in the Soviet Union – Resolution of Vermont Jewish Youth Council: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1964, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

Проте, фактично, це була лише незначна група інтелігенції та молодих людей. Більшість американських євреїв сприймали з скептицизмом їхню діяльність, не вірячи у те, що вони зможуть якимось чином вплинути на найпотужнішу тоталітарну імперію у світі. Втім, серед протестувальників перебував Яків Бірнбаум – власне засновник опозиційної ліги “Студентська боротьба за радянських євреїв” (*Student struggle for Soviet Jewry*), котрий наголосив: “Нам не Конференція потрібна, а боротьба”. Крім фінансування організації, він став ще й стратегом та ідеологом молодіжного руху, який повільно трансформувався з перефронтального рівня на всеохоплюючу політичну силу (Додаток 7.). На його думку, найперше та найважливіше завдання організації – це надихнути молодь до дій. Далі варто залучити усі вже існуючі єврейські установи до фінансування цієї та майбутніх протестних асоціацій. Завершитися усе мало отриманням підтримки американського політикуму, а у подальшому – створення та затвердження з їх ініціатив сприятливих для радянських євреїв законодавчих актів⁴³³.

Водночас, серед американського населення почалася хвиля протестів проти війни у В’єтнамі (1959–1975 рр.), ініціаторами та ключовою ланкою якої стали студенти. Серед молоді можна було побачити і євреїв, котрі набиралися досвіду для продовження уже власної боротьби. На думку Я. Бірнбаума, лише євреї Сполучених Штатів Америки мали усі необхідні ресурси для боротьби з “духовним геноцидом” радянських євреїв⁴³⁴.

В той період, також, діяв Американський Єврейський Комітет (*American Jewish Committee*) – ще одна єврейська організація, яка працювала відокремлено від решти товариств, позиціонуючи себе як “відокремлений американський єврейський голос”⁴³⁵. У тому ж 1964 р. за їхньою ініціативою проведено дводенну зустріч багатьох єврейських організацій, куди також були запрошені ключові сенатори і конгресмени, лідери інших національностей, зокрема

⁴³³ Yossi Klein Halevi, “Lessons of Struggle for Soviet Jewry Remain Relevant,” *Shalom Hartman Institute*, 2010, accessed June 18, 2017, <https://hartman.org>.

⁴³⁴ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovskiy.com/>.

⁴³⁵ Weinstein, “Weinstein L. Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987,” 602.

Мартін Лютер Кінг⁴³⁶. Учасники дійшли консенсусу з приводу організації та проведення переговорів з Діном Растом – сенатором штату Вашингтон, Майком Фельдманом – працівником з команди президента і зрештою, з самим президентом – Л. Джонсоном⁴³⁷. Єдине, що спочатку здивувало, а, згодом, обурило членів команди – це відмова у запрошенні та подальша критика зібрання послом Ізраїлю у США – Авраамом Гарманом (Avraham Harman). На його думку, ця зустріч могла нашкодити у налагодженні ізраїльсько-радянських відносин, які, власне почали активно відновлюватися⁴³⁸. Два роки по тому, з ініціативи цієї організації видано книжку: “Євреї у сприйнятті американців”, в якій йшлося про ключові моменти в історії єврейського народу, ознаки антисемітизму, актуальні виклики сьогодення. Мета публікації полягала у нівелюванні стереотипів щодо єврейського населення, яке проживало на території США⁴³⁹.

Після заяви 1966 р. Голови Ради Міністрів Олексія Косигіна про можливість еміграції під приводом “воз’єднання сім’ї”, діяльність організацій активізувалася, отримавши законні підстави⁴⁴⁰. “День молитви за радянських євреїв”, вийшовши за межі району Клівленда, став показовим для американських євреїв⁴⁴¹. “Ми підготували промову, ілюстративні та інформаційні матеріали, усе виглядало дуже організаційно,” – згадує Луїс Розенблюм⁴⁴².

На початку 1960–х рр. гасло “Дозвольте їм жити, або дозвольте їм виїхати” власне і визначало напрямок тодішньої політики, в основному сконцентроване на загальній дискримінації євреїв у Радянському Союзі, і, значно менше, – на їхній еміграції⁴⁴³. “Переважаюча поміркованість серед більшості лідерів

⁴³⁶ Weinstein, “Weinstein L. Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987,” 603.

⁴³⁷ Ibid, 604.

⁴³⁸ Ibid, 603.

⁴³⁹ “Jews in the Mind of America,” *The American Jewish Committee*, 1966, accessed December 18, 2017, <https://www.ajc.org/>.

⁴⁴⁰ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

⁴⁴¹ “The Soviet Jewry Movement in America,” *My Jewish Learning*, accessed September 19, 2017, <http://www.myjewishlearning.com/article/the-soviet-jewry-movement-in-america/>.

⁴⁴² Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁴³ Arlena Lazarowitz, “Senator Jacob K. Javits and Soviet Jewish Emigration,” *Shofar*, Vol. 21, No. 4 (2003): 22, accessed November 27, 2019, <https://www.jstor.org/stable/42943594?seq=1>.

американських євреїв пояснюється кількісною перевагою еліти старого покоління, або як їх називали “*sha-shtil*” – “тихіше води, ніжче трави”. Проте, “у нас були уже інші погляди,” – стверджував Я. Бірнбаум, котрого згодом назвали “батьком руху за радянських євреїв”⁴⁴⁴.

Ситуація кардинально змінилася після Другої світової війни, коли нова генерація євреїв, народженої у США, користувалася значно більшими перевагами, ніж попереднє покоління. Вони добре володіли англійською мовою, мали навик роботи з засобами масової інформації, знали як правильно лобіювати власні інтереси у Вашингтоні. До того ж, попереднє покоління було бідним та менш освіченим. Тоді як після війни у громаді з’явилися науковці, адвокати, бізнесмени і загалом певні представники, котрі мали доступ до ЗМІ та влади⁴⁴⁵. Переможна для Ізраїлю Шестиденна війна 1967 р. спровокувала появу неабиякого азарту не тільки серед радянського, але й американського єврейства. Подія викликала почуття гордості і безпеки, а поява гасла “Ніколи більше” (*the post Holocaust mantra “Never again”*) ознаменувала різницю між старим та новим поколінням. Молоді євреї не хотіли повторити помилку своїх батьків, котрі обрали позицію лояльності чи малоактивності у боротьбі проти Голокосту⁴⁴⁶.

Проте й тут визрів важливий нюанс: “Американська єврейська громада ставала щоразу більш асимільованою, залишалось хіба що її “розбудити””, – зазначає у своїх працях Л. Розенблюм⁴⁴⁷. І, швидше, за все, цією ключовою рушійною силою стала “ера протестів”, яка охопила США у 1960–ті рр. Рух за громадянські права афроамериканців та протести молоді проти війни у В’єтнамі змотивували єврейську молодь до дії. Тим паче, коли мова йшла про їхній власний, обмежений у правах, народ⁴⁴⁸. На думку відомого американського журналіста Джефрі Голдберга, період другої половини ХХ ст.

⁴⁴⁴ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁴⁵ Там же, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁴⁶ Марко Сімкін (1946 р. н.), записано Наталею Данилів, 11 січня 2018 р.

⁴⁴⁷ Rosenblum, “Involvement in the Soviet Jewry Movement,” <http://www.jewishagency.org>.

⁴⁴⁸ Benjamin Nathans, “The Wild Desire to Leave: on Soviet Jewry,” *The Nation*, 2010, accessed November 19, 2017, <https://www.thenation.com/article/wild-desire-leave-soviet-jewry/>.

став знаковим серед усіх відомих попередніх кампаній за боротьбу прав людини⁴⁴⁹.

Важлива, проте суперечлива подія відбулася у 1968 р. Тоді з ініціативи Меїра Кагана виникла ще одна єврейська організація “Ліга захисту євреїв”(Jewish Defense League’s), більш відома як американсько-єврейська терористична організація. На початках засновники цього товариства мали захищати єврейських жителів американських містечок, котрі потерпали від психологічно тиску з боку темношкірих та пуерто-ріканців. Однак, після розмови з ізраїльською журналісткою Геулою Коген, котра наголосила: “У Тебе є неабиякий талант, Чому Ти витрачаєш його на боротьбу з чорними. Росіяни – ось, хто справді загрожує нашому народові”, М. Каган різко змінив вектор своїх попередніх зусиль та цілей⁴⁵⁰. Відтепер головною метою організації стало сигнальне тероризування радянських установ у США, з метою впливу на Комуністичну партію у Радянському Союзі з її антисемітськими настроями⁴⁵¹.

Учасники Ліги часто організовували несамовиті вчинки: від розпису стін гаслами на кшталт “Відпусти мій народ” на офісі інформаційного агенства ТАРС, до приковування себе ланцюгами до коліс літака, поки інші – розмальовували його корпус написами на івриті. У 1984 р. на автостоянку м. Бронкс, де були розміщені машини радянських дипломатів, було кинута саморобну бомбу; 1986 р. у зал, де відбувався перфоменс радянської танцювальної групи, запущено сльозогінну гранату⁴⁵². Втім найбільшого розголосу отримали декілька влаштованих вибухів організованих у приміщеннях, які орендували радянські представництва, зокрема в Інтуристі та Аерофлоті⁴⁵³. І, не зважаючи на те, що організація ініціювала певні заходи, серед яких: патрулювання єврейських кварталів, відкриття літнього табору, де єврейських дітей навчали прийомам самооборони та прищеплювали основи

⁴⁴⁹“Power of Protest,”

<https://info.nmajh.org/uploadedFiles/Education/Power%20of%20Protest%20High%20School%20Lesson%20Plans.pdf>.

⁴⁵⁰ Robert I. Friedman, “Kahane: The Plan Behind the Fury,” *Washington Post*, 1990, accessed June 17, 2019, <https://www.washingtonpost.com/>.

⁴⁵¹ Rosenblum, “Involvement in the Soviet Jewry Movement,” <http://www.jewishagency.org>.

⁴⁵² Howard Kurtz, “Ex-Jewish League Leaders Plead Guilty in Bombings,” *The Washington Post*, 1987, accessed June 17, 2019, <https://www.washingtonpost.com/>.

⁴⁵³ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

національної самосвідомості, жодна з великих єврейських організацій не погодилася допомогти у фінансуванні цих заходів⁴⁵⁴.

Без сумніву, реакція на ці події була різко негативною і в президентській адміністрації, а сам президент Річард Ніксон почав побоюватися, що діяльність цієї організації може зашкодити переговорам щодо обмеження стратегічних озброєнь з Радянським Союзом. Критично оцінили діяльність Ліги як представницькі кола ізраїльського істеблішменту, так і “в’язні Сіону” у Радянському Союзі⁴⁵⁵. Однак, в кулуарних розмовах активісти сіоністського руху визнавали, що М. Каган звертався до радянської влади на мові, яку ті добре розуміли. “Фактично, завдяки своїм діям, Ліга захисту привернула значну увагу до проблеми, загостривши її до провокаційної точки,” – вважав голова організації “Натів” Яків Кедмі⁴⁵⁶. У тій ситуації кожен шукав свої особливі методи вирішення проблеми, а М. Каган зумів на свій розсуд зацікавити значну частку видатних американських лідерів, політиків, філантропів.

Зрештою, у 1987 р. відбувся резонансний судовий процес над трьома активними членами Єврейської Захисної Ліги. У державному обвинуваченні йшлося про заподіяння терористичних актів, у тім числі: бомбардування, підпали, вимагання, шахрайство. Усім учасникам судового процесу загрожували великі штрафи та позбавлення волі від 3 до 25 років. Утім, після прослуховування їхніх вибачень та виправдань: “цей шлях обрано безпосередньо після усвідомлення, що життя 3 мільйонів радянських євреїв просто ігноруються”, вирок вирішили пом’якшити⁴⁵⁷.

Звісно, що новини про появу недемократичних засобів боротьби збурили і світову громадськість, проте не вплинули на розвиток загальних політичних та організаційних процесів. Усі світові представники оптимістично запевнили, що будуть працювати лише задля зміцнення пропагандистського руху⁴⁵⁸, а

⁴⁵⁴ “Ліга Захисту євреїв,” *Хроніки Ієрусалима*, доступ 6 сентября 2017, <http://gazeta.rjews.net/stresh15.shtml>.

⁴⁵⁵ “Jewish Defense League,” *Southern Poverty Law Center*, доступ 13 августа 2017, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/jewish-defense-league>.

⁴⁵⁶ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁵⁷ Kurtz, “Ex-Jewish League Leaders Plead Guilty in Bombings,” <https://www.washingtonpost.com/>.

⁴⁵⁸ “Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union,” *Project for the Study of Dissidence and Samizdat*, accessed September 5, 2017, <https://samizdatcollections.library>.

початкове гасло “Нехай вони живуть або дозвольте їм піти” замінили на менш поступливе: “Дозвольте моїм людям піти”⁴⁵⁹.

У 1970 р. у Радянському Союзі більше десятка євреїв, звинувачені у захопленні літака (т. зв. *Ленинградское самолетное дело*) та спроби втечі, були засуджені на довгострокове ув’язнення. Особливо гостро світовий політиком відреагував на рішення суду про смертний вирок М. Демшицу і Е. Кузнєцову – організаторам інциденту⁴⁶⁰. Нью-Йоркська Конференція щодо радянських євреїв (*New York Conference on Soviet Jewry*) та Конференція президентів головної Американсько-єврейської організації (*Conference of Presidents of Major American Jewish Organization*) швидко відреагували, влаштувавши мітинг солідарності на підтримку викрадачів літака. Протестне зібрання нараховувало від 6 000 до 10 000 тис. осіб різних національностей, котрі підсумувавши ціль зібрання, вимагали “відкрити залізну завісу”⁴⁶¹. Роком пізніше, під впливом вище описаної події, а також через розірвання дипломатичних відносин СРСР з Ізраїлем, у США на основі “Американської єврейської Конференції щодо радянських євреїв” (*American Jewish Conference on Soviet Jewry*) було сформовано більш масштабну і більш упорядковану “Національну Конференцію на підтримку радянських євреїв” (*National Conference in Support of Soviet Jews*). Крім назви, змінилися цілі та платформа, за якою вони діяли напередодні⁴⁶².

Відтоді асоціація налічувала 38 організацій-членів (зокрема, Американський Єврейський Комітет, Американська Сіоністська Організація, Американський Єврейський Конгрес, Жіноча Сіоністська Організація та низка інших), місцевих комітетів, рад колегій синагог. З окремим бюджетом, великим штатом працівників та власним офісом, комітет на початках свого існування все ж зіткнувся з внутрішніми негараздами, зокрема, нестачею

⁴⁵⁹ Halevi, “Lessons of Struggle for Soviet Jewry Remain Relevant,” <https://hartman.org>.

⁴⁶⁰ Инна Аролович, “Самолетное дело”: 45 лет назад,” *Ассоциация еврейских организаций и общин Украины*, доступ 16 октября 2017, <http://vaadua.org/news/samoletnoe-delo-45-let-nazad>.

⁴⁶¹ “6 000–10 000 Jews, Non Jews, Whites, Blacks, Hold Demonstration in Foley Square,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1970, accessed June 7, 2018, <https://www.jta.org/>.

⁴⁶² “Guide to the Records of National Conference on Soviet Jewry,” *Center for Jewish History*, accessed July 8, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=338009>.

коштів⁴⁶³. “Мені дали одинадцять тисяч доларів і офіс. На початках ми не мали змоги виплачувати зарплату працівникам, тому впродовж чотирьох місяців я витрачав кошти зі своєї кишені. Визнаючи це, я не маю на увазі, що я був кращий, ніж інші. Таке було моє особисте бажання, мій особистий вклад у розвиток справи,” – згадував виконавчий директор, один з лідерів американського єврейського руху Джеррі Гудман⁴⁶⁴.

Якщо до 1971 р. організація ставила перед собою мету боротьби за зрівняння прав євреїв з іншими громадянами СРСР, то після – фокус їхньої діяльності дещо змінився. Найперше, члени організації мали працювати над збором та аналізом інформації про реальний стан речей в Радянському Союзі. В цей список також мали входити дані про “відмовників” та ув’язнених. Наступний крок полягав у висвітленні цієї інформації ЗМІ та стимулювання різних верств суспільства до виявлення зацікавлення проблемою радянських євреїв. І на завершення, організація мала привернути увагу американського парламенту, який би міг посприяти у законодавчій сфері⁴⁶⁵.

Попри плідну і якісну внутрішню роботу, члени організації продуктивно працювали і на міжнародній арені, зокрема, з 1975 р. вони брали безпосередню участь у Гельсінських нарадах. Крім того, цей комітет залишався єдиною єврейською організацією, який був учасником ОБСЄ⁴⁶⁶.

До речі, на даний момент колишня організація працює під назвою “Національної Конференції у сприянні євразійських євреїв” (*National Conference Supporting Eurasian Jewry*). Незважаючи на те, що метою організації є збільшення нової пост-комуністичної єврейської більшості, вона працює і у декількох інших напрямках: налагодження зв’язків з сусідніми регіонами; кооперування з організаціями, які допомагають матеріально; моніторинг за

⁴⁶³ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

⁴⁶⁴ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁶⁵ “Guide to the Records of National Conference on Soviet Jewry,” <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=338009>.

⁴⁶⁶ Dante B. Fascell, “The Helsinki Accord: A Case Study,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 442, no. 1 (1979): 74, accessed January 8, 2018, https://www.researchgate.net/publication/237967753_The_Helsinki_Accord_a_Case_Study.

політичною та культурною сферою серед євреїв, котрі і надалі проживають у країнах колишнього Радянського Союзу⁴⁶⁷.

Як бачимо, діяльність організацій щоразу ставала активнішою, і уже з 1970-х рр., крім щорічних недільних походів (“Солідарність з радянськими євреями”), почали з’являтися т. зв. “протести щодо *soviet visitors*”. Майже щоразу, як тільки до США навідувалася радянська танцювальна група, співочий хор чи група науковців, на їхніх виступах була присутня група євреїв, котра найчастіше пікетувала з плакатами, рідше – зривала усе дійство. Усі ці сплановані акції були направлені, перш за все, на спецагентів та кадебістів, котрі, як правило, супроводжували радянську делегацію, і після повернення до СРСР звітували перед вищою номенклатурою⁴⁶⁸.

Впливові єврейські спікери постійно закликали американське суспільство, та, зокрема, американських євреїв, не бути “*sha-shtil*” – пасивними спостерігачами порушення прав людини, а навпаки стати активними творцями історичної дійсності. Таким чином, схожі зустрічі-привітання, більш відомі як “*greeting*”, почали застосовувати і при приїздах партійних лідерів. Зрозуміло, що такого роду заходи справляли неприємне враження на радянських можновладців. Через це, делегати не завжди наважувалися брати участь у тих чи інших заходах, уникали додаткових запрошень щодо відвідин театру, опери, чи цирку. Наприклад, Генеральний консул СРСР тов. Зінчик не з’явився на прем’єрному показі голлівудської стрічки “Війна і мир”⁴⁶⁹.

І, натомість, організації усіляко популяризували приїзди відомих єврейських активістів та осіб, котрі добилися отримання візи на постійний виїзд. “Союз Рад з питань радянських євреїв” (*Union of Councils for Soviet Jews*), створений 1970 р. у Вашингтоні профінансував, наприклад, довготривалі гастролі, колишнього “відмовника” Кирила Хенкіна, по всій території США. Особливого розголосу набув приїзд Н. Щаранського, котрий, крім відвідування

⁴⁶⁷ “Guide to the Records of National Conference on Soviet Jewry,” <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=338009>.

⁴⁶⁸ Yossi Klein Halevi, “Jacob Birnbaum and the Struggle for Soviet Jewry,” *Azure*, 2004, accessed October 8, 2017, <http://azure.org.il/include/print.php?id=221>.

⁴⁶⁹ Halevi, “Jacob Birnbaum,” <http://azure.org.il/include/print.php?id=221>.

значної кількості місцевих єврейських спільнот, зустрівся з багатьма впливовими американськими політиками, серед яких був і президент⁴⁷⁰.

Ще один вагомий вплив на формування нового рівня розвитку міжособистісних організаційних відносин мала поправка Джексона-Веніка. Декількарічна і виснажлива дискусія з приводу доцільності прийняття цієї законодавчої поправки посприяла не тільки зближенню, але й тіснішій співпраці між американськими організаціями. Незважаючи на різницю у поглядах щодо методів боротьби, усі комітети та ліги виступили за підтримку цієї суперечливої пропозиції з боку конгресменів. У квітні 1973 р. понад сто “відмовників” підписали звернення до американських єврейських лідерів, щоби ті настоювали на прийнятті поправки Джексона-Ваніка. Своєрідний альянс між “в’язнями Сіону” та американськими єврейськими активістами став новою віхою у співпраці американських та радянських євреїв. Після підписання президентом нової поправки реалізація запланованого значною мірою була досягнута спільними зусиллями⁴⁷¹.

У 1975 р. трапився ще один факт, який американські євреї взяли на озброєння з метою чергового наступу у боротьбі з радянською владою. Тоді, представницька делегація з Радянського Союзу підписала Гельсінський акт, у якому йшлося про широкий набір зобов’язань щодо прав людини. Заодно, приблизно в цей період часу американсько-ізраїльські взаємовідносини стали менш узалежені одне від одного. І якщо спочатку Ізраїль мав безпосередній вплив на американсько-єврейські організації, то з середини 1970-х рр. вони діяли з наголосом на реалізацію своїх власних інтересів⁴⁷².

У зазначений період, натомість, світові єврейські організації зіткнулися з проблемами іншого характеру, пов’язаними, насамперед, з вибором майбутнього місця проживання єврейських мігрантів з Радянського Союзу. Усі радянські євреї, котрі потрапляли до Відня, отримували широкомасштабну

⁴⁷⁰ “Southern California Council for Soviet Jews. Notes to members,” *JTA: Archives*, 1974, accessed October 25, 2018, <http://search.archives.jdc.org>.

⁴⁷¹ Halevi, “Jacob Birnbaum and the Struggle for Soviet Jewry,” <http://azure.org.il/include/print.php?id=221>.

⁴⁷² Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

допомогу, вміло організовану комітетом “Джойнт” (*American Jewish Joint Distribution Committee (JDC)*). Дана організація займалася реєстрацією, розселенням та наданням необхідної грошової допомоги до часу переправлення в Ізраїль⁴⁷³, і була створена ще 1914 р. у Нью-Йорку для допомоги євреям, що постраждали від війни. Пізніше, як тільки виникла потреба підтримувати єврейських біженців з СРСР, її діяльність дещо переформатували⁴⁷⁴.

Отож, приблизно у 30 км. на південь від Відня розташовувався замок XII ст. та мисливський будиночок XIX ст. З 1965 р. Єврейська агенція орендувала ці будівлі як транзитний табір для мігрантів до Ізраїлю. Агентство витратило понад 700 000 доларів на модернізацію Шенау, встановлення ванних кімнат, обігріву, великої кошерної кухні, 250 ліжок та синагоги. На вході в мисливський будиночок, поруч із важкими дерев’яними дверима, висіла вивіска “Шалом”. Цікаво, що садиба, яка знаходилася відокремлено, навіть до довколишніх сіл, цілодобово охоронялася австрійськими прикордонними військами, озброєними ізраїльськими автоматами⁴⁷⁵.

Така, незвичайно пильна увага до безпеки, не завадила у 1973 р. двом сирійським терористам із організації Ас-Сайка (з араб. – “Блискавка”) захопити місцевий експрес-поїзд з 70-ма пасажирами, у тім числі 39-ма радянськими євреями. Скориставшись проміжною зупинкою, терористи вибігли з потяга, захопивши із собою шість заручників. Добравшись на викраденій машині до аеропорту, вони вимагали закриття табору Шенау, інакше позбавлять життя шести викрадених осіб, а сама Австрія ще неодноразово постраждає від спланованих цією організацією акцій⁴⁷⁶. Зрештою, австрійський канцлер Бруно Крайський погодився виконати ультиматум терористів, які на приватному літаку добралися до Лівії. Незважаючи на особисті прохання Г. Меїр, табір

⁴⁷³ Прагер Фрюлинг, “Доклад президента Центрального Британского Фонда о помощи и содействия евреям о положении чехословацких евреев в Австрии,” *Пражская весна и международный кризис 1968 года*, ред. Стефан Карнер. (Келн: Верлаг Келн, 2008): Документ № 184.

⁴⁷⁴ Fred A. Lazin, “Refugee Resettlement and “Freedom of Choice”: The Case of Soviet Jewry,” *Center for Immigration Studies*, 2005, accessed December 9, 2018, <http://cis.org/RefugeeResettlement-SovietJewry>.

⁴⁷⁵ Terence Smith, “For Jews From Soviet, Fear and joy in Vienn,” *The New York Times*, 1973, accessed October 17, 2018, <https://www.nytimes.com>.

⁴⁷⁶ Константин Жаринов, “Тероризм и террористы,” у *Исторический справочник*, ред. Анатолий Тарас. (Минск: Гарвест, 1999): 284.

вдруге так і не був відкритий, проте Австрія продовжувала виконувати свою роль транзитного пункту під час репатріації радянських євреїв до Ізраїлю⁴⁷⁷.

Радянські євреї, прибувши до табору передислокації, отримували тимчасову допомогу фінансового та організаційного характеру від “Джойнт”, розраховану від трьох до 10 днів. Більшість осіб завдячувала наданій допомозі, вказуючи на непоборне відчуття свободи та щастя. Хоча дехто зазначав, що впадав в стан обструкції, внаслідок якого практично нічого не пам’ятав і не відчував: “Здавалося, ми опинилися в часовій капсулі, місці, де не було сьогодення, лише пригнічене минуле та невідоме майбутнє,” – пригадував один з емігрантів⁴⁷⁸ (Додаток 8.).

Усіх тих, хто не мав наміру повертатися в Ізраїль, передавали організації ХІАС (*Hebrew Immigrant Aid Society*)⁴⁷⁹. Це представництво заснували ще 1881 р. у Нью-Йорку, для допомоги євреям, котрі виїжджали з царської Росії. У наступні роки ХІАС продовжував діяти як міжнародне агентство у наданні допомоги усім єврейським емігрантам⁴⁸⁰. Починаючи з 1881 р., ХІАС⁴⁸¹ допоміг понад 4,5 мільйонам людей емігрувати до Сполучених Штатів або інших країн по всьому світу. Зокрема, близько 400 тис. євреям з Радянського Союзу⁴⁸².

Оскільки місцеве Американське посольство у Австрії не було пристосоване для реалізації еміграційних цілей, групи осіб, які їхали до США або інших країн направлялися з Відня до Риму, де їх приймала Служба з питань імміграції та натуралізації США – представники американської імміграційної влади. Так історично склалося, що ще з часів Другої світової війни в Італії локалізувався транзитний пункт для євреїв зі східної Європи. Після війни еміграція євреїв відбувалася через використання морських шляхів.

⁴⁷⁷ Александр Непомнящий, “Забытый теракт,” *Jewish.ru*, 2015, доступ 17 января 2017, <https://jewish.ru/ru/stories/chronicles/5168/>.

⁴⁷⁸ Svetlana Boym, “Soviet Drop-Out’s Journey to Freedom,” *Tablet*, 2014, accessed October 17, 2018, <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/books/176945/camp-tale>.

⁴⁷⁹ Василий Бетакі, *Мемуары: Снова Казанова*. (München: ImWerdenVerlag, 2011), доступ 15 октября 2019, https://imwerden.de/pdf/betaki_snova_kazanova_memuary_2011.pdf.

⁴⁸⁰ “History,” *HIAS*, accessed November 25, 2017, <http://www.hias.org/>.

⁴⁸¹ На даний момент, окрім головної штаб-квартири, що знаходиться у Нью-Йорку, ХІАС має дочірні організації, що локалізуються в Буенос-Айресі, Чаді, Києві, Москві, Найробі, Кіто, Екваторі, Тель-Авіві, Відні, Вашингтоні та ін.

⁴⁸² “Hebrew Immigrant Aid Society,” *Jewish Virtual Library*, accessed November 26, 2017, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hebrew-immigrant-aid-society>.

Італія з давніх давен славилася своїми якісними морськими портами, через що ідеально підходила для виконання транзитних функцій. Крім того, в Італії була добре розвинена представницька мережа уже згадуваних організацій ХІАСу та “Джойнта”⁴⁸³.

Тимчасове місце проживання для євреїв, котрі хотіли податися до тої чи іншої країни, крім Ізраїлю, розташовувалося на півночі або на північному заході від Риму, курортних містечках: Ладісполі, Остія⁴⁸⁴. Там вони проживали значно довший період часу порівняно з Австрією. Пояснюється цей факт тим, що тривалість оформлення віз змінювалася від консульства до консульства. Австралійські посольства були найповільнішими (період очікування близько 7–9 місяців)⁴⁸⁵, тоді як канадські (3–5 місяці), і особливо американські – справлялися зі своїми обов’язками найшвидше (до 3-х місяців). Періодичні відставання від встановленого терміну, як правило, траплялися у моменти, коли приплив мігрантів із Радянського Союзу перевищував загально статистичні можливості західних консульств⁴⁸⁶.

Протягом часу, коли євреї очікували в’їзних віз у західні країни, організації “Джойнт” та ХІАС піклувалися про їх щоденне обслуговування (Додаток 9.). “Джойнт”, зокрема, займався питаннями виплат фінансової допомоги, надання тимчасового житла, безкоштовної медичної допомоги, а також організував ряд культурних та освітніх заходів для усіх мігрантів під час їхнього тимчасового проживання (Додаток 10.). З метою поповнення своїх доходів, новоприбулі євреї часто продавали свої речі на місцевих базарах або шукали тимчасової роботи в якості помічників з продажу, механіків, офіціантів тощо⁴⁸⁷. Декому вдалося потрапити на перекладацьку роботу до організації ХІАС або “Джойнт”. Зрозуміло, що особа повинна була володіти англійською мовою, хоча перекладач та поет В. Бетакі жартував у мемуарах про свою

⁴⁸³ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁴⁸⁴ William D. Montalbano, “Italian Resort Finds Itself Swamped by Flood of Soviet Emigres,” *Los Angeles Times*, 1989, accessed October 15, 2019, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-02-19-mn-420-story.html>.

⁴⁸⁵ Suzanne D. Rutland, “Debates Relating to Soviet Jewish Emigration in the Global Arena,” *East European Jewish Affairs Conflicting visions*, Vol. 47 (2017): 227, accessed June 18, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501674.2017.1396861>.

⁴⁸⁶ Denis Kozlov, “A Historian Reflects on His Research about Soviet Jewish Transmigrants,” *Joint Distribution Committee: Archives*, accessed 17 November, 2019, <https://archives.jdc.org/>.

⁴⁸⁷ Kozlov, “A Historian Reflects on His Research about Soviet Jewish Transmigrants,” <https://archives.jdc.org/>.

“жахливу англійську”: “Працював я чотири дні в тиждень, а серед основних моїх обов’язків було пояснення усім новоприбулим найрізноманітніші побутові дрібниці”⁴⁸⁸.

Після отримання візи на руки, єврейських переселенців транспортували до Риму, де власне і знаходився американський імміграційний центр (*Immigration and Naturalization Service*)⁴⁸⁹. Цей весь процес: щорічні багаточисельні приїзди радянських євреїв, викликав негативні відгуки з боку місцевих жителів. Останні жалілися на постійно переповнені вулиці, неприбрані від сміття околиці, та втрату сезонних прибутків. “Росіяни, повертайтеся додому,” – закликав один з плакатів під час проведення невеличкого мітингу у 1989 р.⁴⁹⁰

Отже, особи, котрі роками, а той десятиліттями, спочатку очікували у Радянському Союзі, а згодом – місяцями на італійській території – врешті-решт отримували “квиток на свободу” у країну мрій під назвою США.

Подія, що, фактично, спровокувала передумови до появи явища “нешира”, трапилася 1973 р. Після війни “Судного дня” Ізраїль став менш привабливим місцем для проживання. Тому, кількість бажаючих виїхати до країни, де перебувала ймовірність виникнення війни в будь-який момент, зменшувалася⁴⁹¹. Крім того, між радянськими євреями та євреями, котрі проживали на території США чи Ізраїлю існував тісний телекомунікаційний зв’язок. Повідомлення з Ізраїлю в основному мали песимістичний характер, тоді як з США – відчувалося віянням нових можливостей і грандіозних перспектив⁴⁹². Заявника також приваблювали і інші, не менш важливі моменти: США могли гарантувати високий рівень національної безпеки; відсутність обов’язкової військової служби; значно ширші економічні можливості⁴⁹³. Більшість респондентів відповідали, що вони звикли бути частиною великої

⁴⁸⁸ Бетаки, *Мемуари: Снова Казанова*, https://imwerden.de/pdf/betaki_snova_kazanova_memuary_2011.pdf

⁴⁸⁹ Clyde Haberman, “Very Crowded Vestibule of the Western World,” *New York Times*, 1989, accessed October 17, 2019, <https://www.nytimes.com>.

⁴⁹⁰ Montalbano, “Italian Resort Finds Itself Swamped by Flood of Soviet Emigres,” <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-02-19-mn-420-story.html>.

⁴⁹¹ Steven J. Gold, “Soviet Jews in the United States,” *American Jewish Year Book*, Vol. 94 (1994): 11, accessed 15 March, 2017, <https://www.jstor.org/stable/23605643?seq=1>.

⁴⁹² Lazin, “Refugee Resettlement and “Freedom of Choice,” <http://cis.org/RefugeeResettlement-SovietJewry>.

⁴⁹³ Мейлах Шейхет (1965 р. н.), записано Наталею Данилів, 5 грудня 2017 р.

нації, тому процес адаптації швидше за все відбувся б у світському і плюралістичному світі, тобто у США, ніж – в ортодоксальному Ізраїлі⁴⁹⁴.

З одного боку, через постійну загрозу з боку арабських країн, лідери держави Ізраїль наполягали на необхідності отримання нових груп потенційних іммігрантів: добре освічених та висококваліфікованих у багатьох сферах. Проте, з іншого боку визнавали, що на даному етапі вони не мали змоги конкурувати зі Сполученими Штатами Америки, навіть незважаючи на те, що на американську Службу громадянства та імміграції накладено обов'язок про скрупульозний відбір поданих заявок іммігрантів, тоді як ізраїльське Міністерство імміграції та абсорбції цілковито зосереджене на тому, щоб надавати допомогу з приїздом і ще довготривалий час – після приїзду⁴⁹⁵. Загалом серед світових єврейських громад виникло двояке бачення до цієї суперечливої обставини. Стівен Віндмуллер з Івритського союзу коледжів (*Hebrew Union College*) описав цю дискусію у системі відображення двох поглядів або перспектив щодо майбутнього єврейського народу. “Сіоністи зосереджені на відродженні єврейської держави, стверджували, що усі євреї, особливо ті, котрі покинули Радянський Союз з візами до Ізраїлю, були зобов'язані переселитися в Ізраїль. З іншого боку, це ті представники, котрі переслідували принципи свободи слова/вибору, за якими кожен може сам визначати напрямок свого майбутнього життя”⁴⁹⁶.

Дискусія щодо явища “нешири” вийшла за межі США та Ізраїлю. Як правило, лідери усіх світових єврейських діаспорних груп підтримували “проізраїльську лінію”, зокрема, варто зазначити австралійські єврейські сили, котрі відстоювали найкатегоричнішу позицію.

Функціонування організації ХІАС теж неодноразово зазнавало критики з боку ізраїльської влади. Останні намагалися чинити тиск і всілякими методами перешкоджати їх діяльності. Проте, головуючий Едвін Шапіро, зазначив, що ХІАС повернеться до своєї традиційної політики допомоги емігрантам,

⁴⁹⁴ Gold, “Soviet Jews in the United States,” <https://www.jstor.org/stable/23605643?seq=1>.

⁴⁹⁵ Ден і Сол, *Країна стартанів*, 181.

⁴⁹⁶ Lazin, “We Are Not One,” <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.

незважаючи на обрану країну: “ХІАС не практикував і, тим паче, не ініціював жодної політичної кампанії щодо вказівок “кому, як і куди їхати,”” – доповнив Е. Шапіро після чергової словесної перепалки з ізраїльським керівництвом⁴⁹⁷.

Зрештою, частина активістів, серед яких були і лідери алії, погодилися з тим, що така позиція нагадує тактику булінгу, що за усіма моральними принципами не є правильною: “свобода вибору має стояти вище сіоністської ідеології”⁴⁹⁸. “Потрібно дивитися правді у вічі: у будь-якому випадку поряд з алією буде відбуватися і “єріда”⁴⁹⁹, тому у цій не простій ситуації ми просто зобов’язані знайти “modus vivendi” (з лат. згода сторін) – зазначав виконавчий директора Нью-Йоркської філії “Джойнт” Сем Габер⁵⁰⁰. Були і ті, хто стверджував, про те, що користь країні можна приносити, і не проживаючи в ній. Достатньо того, щоб за кордоном регулярно брати участь у благодійних акціях на користь Ізраїлю, вкладати гроші у промисловість, відвідувати країну як турист⁵⁰¹.

Отже, починаючи з 1960-х рр. у США розпочали свою діяльність новостворені єврейські комітети, які сконсолідувавшись із раніше існуючими організаціями, організували добре спланований протестний рух з метою реалізації їх вимог щодо надання прав радянським євреям.

3.2. Правозахисні акції американських євреїв

Починаючи з 1980-х рр. єврейський рух у Сполучених Штатах переформатувався у більш цілеспрямований. Крім загального виявлення своїх поглядів щодо символічної підтримки своїх побратимів за океаном у формі щорічних недільних походів “Солідарність з радянськими євреями”, “Запалювання семисвічника” та інших заходів, на яких збиралися не більше тисячі учасників, єврейські організації почали працювати і в інших напрямках.

⁴⁹⁷ William G. Blair, “HIAS Quits Israeli Plan for Settling Soviet Jews,” *The New York Times*, 1982, accessed October 17, 2019, <https://www.nytimes.com/>.

⁴⁹⁸ Rutland, “Debates Relating to Soviet Jewish Emigration,” 223–224.

⁴⁹⁹ “спуск”, “сходження до низу” – з іврит. Еміграція євреїв до інших ераїн.

⁵⁰⁰ “Letter from Zvi to Mr. Samuel Haber,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed December 7, 2019, <http://search.archives.jdc.org/>.

⁵⁰¹ Fred A. Lazin, “Jewish influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968 – 1989,” *The Lawyer Quarterly*, 2011, accessed May 18, 2018, <http://www.ilaw.cas.cz/tlq/index.php/tlq/article/view/14>.

Комітети, зокрема, наполегливо налагоджували відносини з американськими політиками, а ті під впливом систематичного, проте обґрунтованого тиску, ухвалювали імміграційні закони чи інші законодавчі акти, які полегшували умови життя американським євреям та сприяли еміграції радянським євреям⁵⁰².

На пленарних засіданнях, які організовували єврейські місцеві комітети, часто обговорювали найактуальніші питання, серед яких:

– аналіз поточної ситуації у Радянському Союзі щодо кількості ув'язнених та “відмовників”. Зокрема, аргументація причин зменшення або збільшення числа виїзних віз, при цьому врахувалися усі супроводжуючі факти внутрішньополітичного життя у Радянському союзі та світові геополітичні процеси, які або прискорювали або, навпаки, гальмували еміграційний процес. У випадку якщо число емігрантів збільшувалося, або радянська влада відпускала когось із раніше засуджених, усі організації миттєво підхоплювали дану інформацію, висвітлюючи це у всіх можливих ЗМІ. Це додавало ще більшого ентузіазму до продовження боротьби⁵⁰³. Роздрук та розпоширення плакатів із зображенням та короткою інформацією про ув'язнених (Додаток 11.); Заохочення до написання заяв-звернень до радянської влади з вимогою звільнення політичних в'язнів або до дружин зі словами підтримки⁵⁰⁴. “Недотримання основних прав людини суперечить не тільки статтям радянської Конституції та Декларації прав людини, але й усім загальним моральним принципам,” – прямим текстом йшлося в одному із звернень⁵⁰⁵.

– характеристика виникнення труднощів з “самвидавом”;

– оцінка відношення до євреїв у культурному та духовному аспекті (подання статистичних даних, наприклад, про кількість студентів Москви у

⁵⁰² Rosenblum, “Involvement in the Soviet Jewry Movement,” <http://www.jewishagency.org>.

⁵⁰³ Free “Refusniks”, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:160, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁰⁴ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:3, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁰⁵ To the Government of the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:37, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

відсотковому порівнянні до загальної кількості студентів-євреїв)⁵⁰⁶;

– опис перепитій внутрішньо-політичного життя у Радянському Союзі загалом. Враховувалися, також, особливості кожного із історичних періодів. Політика “Брежнєвського застою” асоціювалася з закостенілістю усієї політичної системи, через що єврейські організації сприймали це як “неоднозначний виклик” для вирішення якого потребувалося певних зусиль. Нові виклики та нові проблеми виникли під час “політики гласності” або, як тоді називали, “політики максимальної відкритості”. Особливо суперечливою вона стала тоді, коли єврейський активіст Леонід Юзефович вийшов на вулицю із плакатом, на якому був вміщений підпис зі словами: “відпусти мене в Ізраїль”. Проте, рівно за 7 хвилин чоловіка схопила поліція. Цей факт дав підстави для виникнення жарту про “7 хвилин гласності”⁵⁰⁷. З іншого боку, кількість виданих віз зростала, тому організації поставили собі нову ціль: зробити усе, щоб цієї політики радянська влада дотримувалася і надалі⁵⁰⁸.

– знайти консенсус з приводу явища “ношрим”⁵⁰⁹, враховуючи при цьому об’єктивні обставини, зокрема, пропаганду та звичайну людську психологію, за якою відбувається пошук “легшого життя”⁵¹⁰;

– пошук нових важелів впливу на сенаторів та інших ключових фігур;

– відправлення делегацій на Конференції місцевого чи міжнародного штибу⁵¹¹;

– розгляд різноманітних статистичних даних (показники смертності та народжуваності; дані про укладання шлюбу з представниками інших національностей; статистика к-сті осіб, котрі входили до КПРС, або хто мав

⁵⁰⁶ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:30, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁰⁷ Glasnost for Seven Minutes, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:135, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁰⁸ National Conference on Soviet Jewry, 1989, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:149, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁰⁹ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:7, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵¹⁰ “Neshira,” Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials., processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:174, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵¹¹ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:36, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

посаду “кандидата чи доктора”⁵¹². Часто розмірковували про нюанси особистої ідентифікації тих євреїв, що проживали у Радянському Союзі. “Які внутрішні переконання спонукали Вас ототожнювати себе з єврейською національністю, незважаючи на те, що Ви проживали у Радянському Союзі з численними обмеженнями” – запитували члени організацій у новоприбулих емігрантів⁵¹³.

Серед обговорень важливе місце посідали роздуми про рівень асимільованості євреїв у Радянському Союзі. Було зрозуміло, що євреї у четвертому або п'ятому поколінні були більш інтегровані у радянську історичну дійсність, ніж ті, хто проживав значно коротший період. Зокрема, йдеться про литовських та грузинських євреїв, погляди котрих були консервативніші, ніж у решти місцевого єврейського населення⁵¹⁴. У 1977 р. на одній із доповідей йшлося про ще одну класифікацію євреїв у СРСР. Професор Мічиганського та Тель-Авівського університетів – Жві Гітельман (Zvi Gitelman) згадував про т. зв. “западників” (території приєднанні до Радянського Союзу після Другої світової війни), “корінних” (євреї, що проживали на білоруських, українських, російських територіях) та “азійських євреїв” – що проживали на Закавказзі. На думку цього науковця: “спочатку необхідно зрозуміти усі особливості локального проживання тих чи інших євреїв, а вже тоді – допомагати їм у виїзді”⁵¹⁵.

До завдань окремих працівників входив також і моніторинг видавничих публікацій у Радянському Союзі. У звітах зазначалося, що основна маса літератури була просякнута брехливою пропагандою, стандартними кліше та стереотипними для Радянського Союзу інформаційними вкрапленнями. Популярний журнал “Знамя”, наприклад, регулярно друкував уривки із книжки

⁵¹² Jews in the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:53, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵¹³ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:14, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵¹⁴ Jews in the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:53, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵¹⁵ Report National Jewish Conference Center: Jews in the USSR: prospects and policies, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:52, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

“Секретний фронт”, у якій автори працювали над “виявленням реальних ворогів Радянського Союзу чи соціалістичної системи загалом”⁵¹⁶. У 1974 р. у тому ж журналі “Знамя” з’явилася чергова стаття, в якій, крім усього вище переліченого, подавалося абсолютно неправильне розшифрування назви “Джойнт”: “Об’єднаний комітет допомоги американським євреям” (*United Assistance Committee of the American Jews*). “Як нам на це відреагувати?” – повідомлялося до вищого керівництва організації в одному із звітних документів⁵¹⁷.

Увесь вище описаний комплекс інформації дозволяв єврейським організаціям діяти впевненіше і розгалужено, залучаючи щоразу більше число прихильників. Особливо вартісний результат їхньої діяльності припав на 1987 р. і став, на думку історика Генрі Фейнголда, найсимволічнішою подією в історії американсько-єврейського руху. Цього року у Вашингтоні відбувся безпрецедентний прояв солідарності з радянськими євреями. На протестну акцію, напередодні історичного саміту між Р. Рейганом та М. Горбачовим, зібралося 250 тис. осіб. Організаторами виступили провідні єврейські організації. Протестуючі вимагали від Генерального Секретаря ЦК КПРС розширити політику гласності, та, зрештою, покінчити з столітньою асиміляцією (Додаток 12.)⁵¹⁸. На підготовку цього дійства пішло близько 5 тижнів. Одним із тих, хто активно працював над консолідацією американських євреїв, був Н. Щаранський. Він відвідав більше 30 міст, закликаючи: “якщо Ви не відгукнетесь, то будете відкинуті історією”. Зрештою, цей гігантський мітинг показав, що методи зв’язків з громадськістю з метою зосередження уваги на важкому становищі радянських євреїв стали грізною силою, розробленою американським єврейством⁵¹⁹. Вражений був навіть президент Р. Рейган: “Ви собі можете уявити, що на моєму задньому подвір’ї зібралося

⁵¹⁶ “Letter from Zvi Nezer to Sam Haber,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 16, 2018, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵¹⁷ “Letter from Samuel L. Haber to Mr. Zvi Nezer,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 16, 2018, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵¹⁸ “25 Years Ago March on Washington 1987,” *NCSJ*, accessed June 17, 2018, <http://www.sovietjewry.org/index.php>.

⁵¹⁹ Henry Feingold. *Silent No More: The American Jewish Effort, 1967–1989*. (New York: Syracuse University Press, 2007), accessed June 17, 2018, <https://www.researchgate.net/publication/>.

250 тис. осіб. Це було зворушливо!”. Такої самої думки був і лідер “Студентської боротьби за радянських євреїв” Яків Бірнбаум: “Це зібрання стало найбільшою моральною перемогою євреїв”⁵²⁰.

Світове єврейське товариство не залишалося осторонь поза складними геополітичними процесами. І повною мірою намагалося посприяти у боротьбі за надання політичних прав та свобод євреям, що проживали в СРСР. Комунікуючи з американськими та ізраїльськими представниками, вони на теренах Європи теж влаштовували різноманітні акції, з’їзди, конференції, де усі світові лідери мали можливість зустрітися і обговорити майбутні кроки у розвитку ефективної співпраці.

Одна з перших важливих зустрічей відбулася у 1970 р. у Парижі. “Європейська конференція щодо радянських євреїв” (European Conference on Soviet Jews) зібралася з метою зближення євреїв США та Європи⁵²¹. Оголосити вітальний виступ повинен був Д. Бен-Гуріон, проте, через неочікувану звістку про раптову смерть дружини, публічно виступити він зміг лише під кінець⁵²². Величезна кількість учасників аплодували йому стоячи, реагуючи на щирі слова: “Присвятить свої сердечні овації молодим дівчатам та юнакам, котрі щойно вирвалися з радянського простору”⁵²³. На з’їзді виступали також науковці, філософи, письменники, промова котрих провокувала то сльози, то щирі посмішки. До предметної розмови був запрошений відомий тогочасний американський діяч Артур Голдберг. Він проаналізував широкий спектр проблем, вдаючись до використання фактів з історії та сьогодення⁵²⁴. Ще однією важливою подією, що мала місце на конференції, стало обрання 6-ти виборних представників, серед них був Л. Вайнштайн, котрі зобов’язувалися репрезентувати американську комісію з прав людини на організованій ООН зустрічі у Женеві. Більше того, завдяки їхнім зусиллям, дату відкриття

⁵²⁰ Gary Rosenblatt, “30 Years Later, “The Big Rally” is Little Remembered,” *The NY Jewish Week*, 2017, accessed February 25, 2018, <https://jewishweek.timesofisrael.com/>.

⁵²¹ Weinstein, “*Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987*,” 605.

⁵²² Ibid, 606.

⁵²³ Ibid, 608.

⁵²⁴ Ibid, 605.

Генеральної асамблеї ООН – 20 вересня 1970 р. оголосили днем всесвітньої солідарності з євреями Радянського Союзу⁵²⁵.

Ця перша їхня зустріч, згодом, надихнула делегатів до розширення Конференції у світових рамках⁵²⁶. На засіданні секретаріату з підготовки світової конференції було висловлено чимало сумнівів щодо реального впливу та ефективності такого форуму. Проте, події пов'язані з т. зв. “самолетним делом” консолідували об'єднані ініціативні групи працювати більш впевнено і результативно⁵²⁷.

Перша світова Конференція відбулася у 1971 р. у м. Брюсселі. Представники єврейських громад 38 країн урочисто заявили про свою солідарність із братами-євреями у Радянському Союзі. На той момент вони ототожнювали себе з радянськими євреями, котрі героїчно боролися за збереження своєї національної ідентичності та за природне право повернутися до країни Ізраїль. Французький Нобелівський лауреат Рене Кассін закликав радянську владу виконувати Декларацію прав людини – найважливіший документ ХХ ст. “ Десятки тисяч євреїв зверталися з клопотаннями до радянської влади, проте у відповідь чули, що немає такого поняття як “єврейська проблема”, а явище антисемітизму – не більше як вигадки”, – виголосив він у своїй промові⁵²⁸. Проте, шокуючий для світу судовий процес у Ленінграді став не лише одним із прикладів такого переслідування, а й підштовхнув світове товариство до дії.

Підсумком конференції стала обіцянка делегатів невпинної праці в парламенах та урядах, міжнародних організаціях, органах громадської думки для актуалізації єврейського питання: “Ми не будемо відпочивати, поки радянські євреї вільно не обиратимуть власні напрямки”⁵²⁹. В одному із інтерв'ю делегат із Радянського Союзу Віталій Свечинський щиро зізнається про сплеск надії після закінчення цього масштабного заходу: “ми вірили в ідеї

⁵²⁵ Weinstein, “Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987,” 609.

⁵²⁶ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁵²⁷ Там же, <http://kosharovsky.com/>.

⁵²⁸ “World Conference of Jewish Communities on Soviet Jewry Brussels, Belgium,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1971, accessed October 15, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵²⁹ “Brussels Declaration on Soviet Jews,” *The New York Times*, 1971, accessed October 12, 2019, <https://www.nytimes.com>.

Західного світу і знали, як чуйно реагували радянська влада на те, що говорять на Заході”⁵³⁰.

Друга світова Конференція з питань радянських євреїв, що відбувалася протягом 17–19 лютого 1976 р. у м. Брюссель, розпочалася із заклику Моріса Брафмана – відомого американського промисловця і активного борця за права радянських євреїв – створити постійно діючий “світовий секретаріат”, який би моніторив ситуацію у Радянському Союзі. У повідомленні, також, йшлося про те, що підтримка у формі захисту, переселення та розселення кожного радянського єврея, котрий бажає скористатись властивим йому правом на повернення в Ізраїль має бути не тільки словесною, але й фактичною⁵³¹. Делегати, кількістю 1200 осіб, дискутували на теми, котрі стосувалися: зв’язків із світовим єврейством; боротьби з антисемітизмом у Радянському Союзі; роботи Гельсінської та інших міжнародних платформ; “відмовників” та ув’язнених; публічних зв’язків⁵³². Серед особливо шанованих гостей була Голда Меєр, а лідера Єврейської Захисної Ліги М. Кагана поліцейські не допустили до конференції, випровадивши за межі конференцбудівлі⁵³³. У декларації, головному документі Конференції, йшлося, найперше, про способи підтримки євреїв СРСР: “Ми є з Вами. Ми поділяємо Вашу віру. Ми пишаємося Вашою сміливістю”⁵³⁴. Окремий додаток містив заяву “Заклик до совісті християн”, в якому католики, протестанти та євангелісти звернулися до влади Радянського Союзу з вимогою дотримуватися прав людини згідно Декларації ООН. “Ми, також, закликаємо, не тільки уможливити вільно сповідувати свою релігію, але й надати можливість проводити релігійні обряди”, – додали представники різних релігійних груп⁵³⁵. Зустріч завершилася закликом до

⁵³⁰ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁵³¹ “Delegates to Second Brussels Conference on Soviet Jewry Urged to Set Up a World Actions Committee,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1976, accessed January 13, 2018, <https://www.jta.org/>.

⁵³² David Geller, “Second World Conference on Soviet Jewry,” *The American Jewish Year Book*, Vol. 77 (1977): 153, accessed April 1, 2018, <https://www.jstor.org/stable/23605355?seq=1>.

⁵³³ Bernard Weinraub, “Meeting Appeals to Soviet on Jews,” *The New York Times*, 1976, accessed February 16, 2019, <https://www.nytimes.com>.

⁵³⁴ “Declaration of the Second World Conference of Jewish Communities on Soviet Jewry,” *Soviet Jewish Affairs*, Vol. 6 (1976): 71, accessed January 17, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501677608577233>.

⁵³⁵ Geller, “Second World Conference on Soviet Jewry,” 155-6.

Москви: “покласти край антисемітизму”⁵³⁶.

Після смерті Л. Брежнєва у 1982 р. усі знову покладали надії на позитивні зрушення по відношенню до євреїв, але тривожні звіти про чергові прояви антисемітизму в Радянському Союзі, зініціювали проведення Третьої світової Конференції, що відбулася у 1983 р. у м. Єрусалим⁵³⁷. Перед безпосереднім початком Конференції проводилися спеціальні засідання комісій, які включали в себе делегатів за професійним чи конфесійним спрямуванням⁵³⁸. Особливо цікавим був виступ Джеремі Граус – єврея-іммігранта з Англії. Він закликав використовувати усі можливі способи з метою створення перешкод будь-якому радянському представництву на Заході, включаючи концерти та спортивні змагання. Інший оратор, однак, побоювався що ці заклики могли б спровокувати когось “застрелити радянського посла”⁵³⁹.

Окрема увага була прикута до постаті Н. Щаранського. Усі погодилися з тим, що на Заході не може бути жодного радянського представництва у той час як цей чоловік помирає в радянській в’язниці. Молодий та амбіційний юнак, з перфектним володінням англійської мови став символом боротьби радянського єврейства⁵⁴⁰. Над тим, щоб його врешті через дев’ять років ув’язнення було визволено, добре попрацювали власне американсько-єврейські організації⁵⁴¹.

Особливо резонансну заяву виголосила особистий емісар Рональда Рейгана – Джин Кірпатрік. Вона зачитала лист президента, котрий давав обіянку про те, що Сполученим Штатам таки вдасться зупинити і переломити тенденції скорочувальної еміграції: “знайте, ми їх не забудемо”⁵⁴².

Головуюча Сімон Вейл із Франції, колишній президент парламенту Європи та член французького кабінету, у підсумку закликала до солідарності усіх

⁵³⁶ Weinraub, “Meeting Appeals to Soviet on Jews,” <https://www.nytimes.com>.

⁵³⁷ “At the World Conference on Soviet Jewry: Alarming New Manifestations of Anti-semitism in the Soviet,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1983, accessed September 19, 2019, <http://www.jta.org/>.

⁵³⁸ June Jacobs, “The Third World Conference on Soviet Jews,” *East European Jewish Affairs*, Vol. 13 (1983): 71, accessed November 17, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501678308577422?journalCode=feej19>.

⁵³⁹ David K. Shipler, “Protests Backed at Conference on Soviet Jews,” *The New York Times*, 1983, accessed March 10, 2018, <https://www.nytimes.com>.

⁵⁴⁰ Леонід Стонов, (1932 р. н.), записано Наталею Данилів, 3 січня 2018 р.

⁵⁴¹ “Natan Sharansky,” *The Jewish for Israel*, accessed November 12, 2017, <http://www.jewishagency.org/executive-members/natan-sharansky-0>.

⁵⁴² “At the World Conference on Soviet Jewry: Reagan Pledges That the U.S. Will Lead Efforts...,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1984, accessed September 19, 2019, <https://www.jta.org/>.

небайдужих: “Я звертаюся до всіх, включаючи міжнародні організації, профспілки, євреїв та осіб іншої національності, проявити свою солідарність для захисту людської гідності”⁵⁴³.

Отже, на перший погляд складається враження, що ці з'їзди не мали ніякого практичного значення, а делегати, окрім як використання красномовних слів у своїх промовах, нічого, більш дієвого, не пропонували. Проте, як бачимо, усі учасники Конференцій чітко усвідомлювали наявність такої проблематики як заборона права на еміграцію радянським євреям. Використовуючи ті чи інші способи, а серед них скликання трьох Конференцій, світові лідери намагалися, так чи інакше, вирішувати ту ситуацію, що склалася на теренах Радянського Союзу. У подальшому налагодження контактів між країнами та організаціями в чергове посприяло їх консолідації, а для радянських євреїв, котрі потребували моральної підтримки, схожі акції стали ще одним мотивуючим фактом до продовження їхньої боротьби.

3.3. Надання матеріальної допомоги радянським євреям

Варто наголосити, що матеріальна допомога для радянських євреїв почала надаватися ще з 1950-х рр. Найважливішу роль у цьому питанні відігравала Організація “Джойнт”, яка власне і організувала діяльність таємної програми “транзитна допомога” для радянських єврейських активістів в боротьбі за еміграцію, сіоністського руху, культурної діяльності⁵⁴⁴. Серед найважливіших завдань цієї та інших єврейських організацій був постійний пошук додаткових резервів для забезпечення регулярної фінансової допомоги на підтримку радянських євреїв. Перелік джерел надходження коштів був значно розширений з початку 1970-х рр. через факт прогресуючого зростання кількості єврейських мігрантів з Радянського Союзу. Лідери деяких організацій просили враховувати це і при складанні щорічного кошторису, наприклад,

⁵⁴³ “At the World Conference on Soviet Jewry: Reagan Pledges That the U.S. Will Lead Efforts...,” <https://www.jta.org/>.

⁵⁴⁴ Michael Beizer, “American Jewish Joint Distribution Committee,” *Jews in Eastern Europe*, accessed October 19, 2017, <http://www.yivoencyclopedia.org/>.

Нью-Йоркського бюджету, у якому невелика частка грошей призначалася і для врегулювання діаспорних питань.

Як правило, основна частина фінансів надходила з Об'єднаного Єврейського Звернення (*"United Jewish Appeal"*), заснованого з ініціативи "Джойнту" та Нью-Йоркської "Федерації єврейських філантропів" (*"Federation of Jewish Philanthropies"*)⁵⁴⁵. Одним із найвідоміших приватних інвесторів був Самуель Бромфман, котрий входив у число найбагатших канадських фінансистів та інвесторів, президент "Банку Монреальської канадсько-ізраїльської корпорації". У списку впливових єврейських благодійників були Яків Блауштейн – засновник фірми "Американської нафтової компанії", яка, згодом, зрослася з іншою гігантською бензиною компанією: "Панамериканською компанією з нафтоперевезень та нафти" (*"The Pan-American Petroleum and Transport Company"*) та Тібор Пінчас Розенбаум – президент "Bank dy Credits International Gelvis F.A."⁵⁴⁶.

Крім основних вкладників-філантропів, ще були родичі, друзі або особи-патронажі, котрі також допомагали єврейським сім'ям, що проживали у Радянському Союзі⁵⁴⁷. Крім того, вдало діяла реклама, організована представниками тої чи іншої організації. На "заохочувальній листівці" для пожертвування грошей, могли вказуватися приблизні суми внесків для кожної категорії. Наприклад, чек 1979–1980 рр. "Детройтського Комітету щодо радянських євреїв" виглядав приблизно ось так⁵⁴⁸:

- Студенти _____ 5\$.
- Члени організації _____ 15\$.
- Родинні внески членів організації _____ 25\$.
- Внески організаторів _____ 35\$.
- Внески підтримуючих членів _____ 50\$.

⁵⁴⁵ "Background Memorandum Greater New York and National Conference on Soviet Jewry," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed December 20, 2017, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁴⁶ "The Gangsters and "Philanthropists" of Zionism," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1971, accessed December 20, 2017, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁴⁷ "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1971, accessed December 7, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁴⁸ American Jewish Historical Society, Papers of Efry Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:2, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

- Патронські внески _____ 100\$.

Бувало й так, що та чи інша організація викупляла сторінки у газетах та журналах з метою подачі інформації для ширшого кола читачів. Спеціальний чек потрібно було вирізати з газети та надіслати разом з грошовою допомогою на вказану адресу⁵⁴⁹. Цей хід був досить вдалим, тому на адресу тої чи іншої організації часто приходили листівки або звертали небайдужі особи, котрі також бажали долучитися до надання матеріальної або грошової допомоги⁵⁵⁰. Варто врахувати і те, що дехто із вище зазначених осіб\сімей робили не тільки одно- або декількаразові пожертви, а й вкладали добровільні внески протягом довготривалого періоду, або й усього життя⁵⁵¹.

Зібрану фінансову допомогу використовували у найрізноманітніших цілях: пересилка до Радянського Союзу у грошовому еквіваленті; купівля релігійної атрибутики та необхідних матеріальних речей і відправка їх поштою або ж через “туристичні групи”; розробка спеціальних заходів, на яких велося обговорювання щодо наступних кроків допомоги у підтримці своїх побратимів за кордоном; внутрішні потреби тої чи іншої організації; публікація досліджень про історію євреїв у Радянському Союзі, висвітлення тематики переслідувань на журнальних та газетних сторінках; популяризація книг на єврейську тематику по обраних категоріях, наприклад: “Книги для молоді”, “Американці та євреї”, “Єврейська кухня”, “Кібуци”, “Ксенет”⁵⁵². Особливої популярності отримала книга “Євреї мовчання” авторства Елі Візеля (*Elie Wiesel*)⁵⁵³. Згодом, основний перелік був доповнений позиціями, що стосувалися арабської тематики⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ The Philadelphia Sunday Morning, 1970, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:35, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁵⁰ “Letter from Samuel L. Haber to Charles H. Jordan, Re: Aid to Jews in the Soviet,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed December 7, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵¹ Kozlov, “A Historian Reflects,” <https://archives.jdc.org/>.

⁵⁵² Recommended Books on Soviet Jewry, Jews in the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:20, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁵⁵³ “Letter from Max M. Fisher to Mr. Louis Broido,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, accessed November 16, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵⁴ Main Line Recommended Books on Soviet Jewry, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:15, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

Як уже зазначалося значна частина роботи, особливо організації “Джойнт” полягала власне у наданні матеріальної допомоги. Певну частину коштів ця організація виділяла на розвиток нових чи підтримку старих організацій, зокрема, у 1972 р. було виділено 240 тис. дол. для Національної Конференції щодо радянських євреїв⁵⁵⁵. Інша, дещо більша частка виділялася для радянських євреїв, котрі, як зазначалося у внутрішній документації “відчували постійний дефіцит товарів і далеко не завжди могли дозволити собі купити продукцію першої необхідності”. За імпортними, якісними речама люди могли стояти у черзі годинами, і, зрештою, купляли товар перевищений у ціні від початкової собівартості у 5–6 разів⁵⁵⁶.

Кожного місяця працівники “Джойнту” спочатку робили загальні закупи, а вже потім скуплений товар розподіляли у посилки. Наприклад, у січні 1968 р. було куплено 2100 одиниць одягу: 300 жіночих костюмів; 300 нейлонових та мережових спальних жіночих сорочок; 300 чоловічих светрів; 300 шерстяних жіночих светрів; 300 жіночих халатів; 200 чоловічих светрів виготовлених в Ізраїлі; 200 чоловічих сорочок та 200 чоловічих штанів⁵⁵⁷ (Додаток 13.). Перерахований товар розподіляли у посилки, які залежно від вмісту називали відповідно “жіночими”, “чоловічими”, або “змішаними”⁵⁵⁸.

Усі організації дотримувалися чіткої регламентації про витрати коштів. Після чергових покупок, усі чеки зберігалися, а у кінці кожного кварталу фінансисти розробляли загальний кошторис витрат. Зокрема, у звітному чеку 1965 р. йшлося про пакунок, загальна ціна якого складала 75–80 доларів. У даній посилці містилися 4 шерстяні светри, та декілька видів тканин⁵⁵⁹. У звітній документації “Джойнту”, крім чіткого прописування датування, фіксували номер пакунку та його склад: №13, наприклад, вміщав по одному

⁵⁵⁵ “Memorandum from Ingram Bander to Mr. Samuel Haber, Subject: Greater New York Conference on Soviet Jewry,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵⁶ “Letter from Moses Levine to Samuel L. Haber et al.,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1968, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵⁷ “Delivery Schedule of S. S. E. Order Placed on Nov. 30th, 1967,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵⁸ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Herbert Katzki, Re: Parcels to the Ukraine,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1969, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁵⁹ “American Joint Distribution Committee: Aid Jews in the Soviet Union,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1965, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

екземпляру чоловічих штанів, сорочки та джемпера; № 14 – одну штучну жіночу шубу⁵⁶⁰. Серед іншого, у звітах можна знайти повідомлення про скидки або занижені ціни на ту чи іншу продукцію, у зв'язку з розпродажем або – купівлю значної кількості одиниць. З торговою маркою “Mark & Spencer” був укладений торговий договір про надання знижок при купівлі певного числа їхнього товару⁵⁶¹.

З 1970-х рр., у зв'язку із збільшенням внутрішнього бюджету, “Джойнт” виділяв значно більше витрат на посилки до Радянського Союзу: з 1 000 000 млн. дол. у 1971 р. (11 573 посилок, 865 подарункових ваучерів⁵⁶², 10 980 пакетів мацо^{563, 564}) до 1 850 000 тис. дол. – у 1972 р⁵⁶⁵ та 3 705 320.65 дол. – 1973 р.⁵⁶⁶. (34 960 посилок, 429 подарункових ваучерів на різні суми, та 8300 пакунків з мацою). Якщо у 1963 р., загальне число посилок не перевищувала 1000, тоді як у 1970-х рр. їх кількість зросла до декілька десятків тисяч⁵⁶⁷ (Додаток 14.).

Окремі посилки відправляли і в інші, крім РСФРР, радянські республіки: у 1969 р., наприклад, організація “Джойнт” відіслала більшість посилок до України⁵⁶⁸. Проте, не існувало якихось спеціальних територіальних розрахунків, тому кожне місто чи республіка щорічно отримували різну кількість пакунків. Зокрема, місто Чернівці у 1978 р. отримало 2867 посилок, тоді як Москва – 1948, а Ленінград – 1857⁵⁶⁹.

⁵⁶⁰ “Composition of Packages,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶¹ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Herbert Katzki, Re: Parcels to the Ukraine,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1969, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶² “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: RIT Budget for Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶³ Ibid, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶⁴ “Matsoth,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1968, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶⁵ “Letter from Jerry Goodman, to Interested Parties,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶⁶ “Letter from Samuel L. Haber to Alvin Bronstein, Re: Your Letter,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶⁷ Михаэль Бейзер, “Помогая в нужде и в борьбе. Посылочная программа “Джойнта” и “Натива” для советских евреев, 1950-е – 1970-е годы,” у *Еврейская эмиграция из России*, ред. Олегом Будницким. (Москва: РОССПЭН, 2008), 225.

⁵⁶⁸ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Herbert Katzki, Re: Parcels to the Ukraine,” <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁶⁹ Бейзер, “Помогая в нужде и в борьбе,” 225.

Перелік сімей, котрі отримували посилки постійно змінювався. Часто додавали нові прізвища, а осіб, котрі отримували посилки уже довготривалий час, ставили на “тимчасове утримання”⁵⁷⁰. Кількість заяв до Центральної картотеки з 1969 р. по 1976 р. виросла вдвічі і складала 100 тис. сімей, більшість з яких потребувала допомоги. Крім прізвища та адреси, в картотеку записували дані про склад сім’ї, її фінансове становище, стан здоров’я її членів, а також дати подання заявки на виїзд і дати отримання відмови⁵⁷¹. Варто зазначити, що найпершими у списку, серед тих, хто отримував допомогу, постійно перебували прізвища засуджених єврейських активістів, “відмовників” або їхній сімей. Таким сім’ям виділяли 750 рублів та неодноразові посилки з зазначеними вище товаром⁵⁷².

Багато родин фактично виживали завдяки цій матеріальній допомозі: “Грошова і матеріальна підтримка давала можливість звести кінці з кінцями. Відчуття, що за тисячами кілометрів є євреї, котрі мене ніколи не бачили, але котрим не байдуже моє життя, викликало у мене неабияку радість” – згадував один з тих, кому ця допомога дісталася⁵⁷³.

Варто врахувати випадки неодноразових повернень раніше відправлених посилок для ув’язнених або грошових переказів для їх родичів. Бувало, що деякі сім’ї не подавали документи на виїзд до тих пір, поки їм не надходила фінансова допомога, проте були й такі, що після отримання посилки одразу скасовували заявку на виїзд, насправді і не плануючи кудись виїжджати⁵⁷⁴.

Радянський Союз визнавав єдиний американський поштовий сервіс: PODAROQIFTS, Inc. 220 Park Avenue South New York, N.Y. 10003, тому усі матеріальні посилки і грошова допомога пересилалися виключно через цей канал. Інколи використовувалися додаткові європейські поштові компанії⁵⁷⁵. У 1970–х рр. ціна на відправлення посилки до Радянського Союзу варіювалася від

⁵⁷⁰ “Letter from Dina Simon to Mr. Herbert Katzki, Re: Maria Markovna Meelman #17 Pushinskaya St. Vinnitza, USSR (Your ref: Letter Dated June 17, 1970),” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1970, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁷¹ Beizer, “American Jewish Joint Distribution Committee,” <http://www.yivoencyclopedia.org/>.

⁵⁷² Бейзер, “Помогая в нужде и в борьбе,” 228.

⁵⁷³ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁵⁷⁴ Ibid, <http://kosharovsky.com/>.

⁵⁷⁵ “Letter to Mr. Katzki,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1969, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

65 до 75 доларів, або 35% – від загальної суми на товар⁵⁷⁶. Середній час очікування складав два місяці⁵⁷⁷, а інформація про отримання пакунків надходила через використання трьох способів: листування, телефонний зв'язок або відправкою чеку, де містилася інформація про отримання⁵⁷⁸.

Деякі організації, серед яких і, вже нами згадувана, організація “Джойнт” практикували пересилання грошових сум у вигляді ваучерної системи⁵⁷⁹. У 1973 р. (надіслані на повторні прізвища, що й у попередньому році⁵⁸⁰) 15 осіб отримали суму у розмірі 1000 дол. і більше; 31 особа – від 500 до 1000 дол.; 26 осіб – до 500 дол⁵⁸¹.

Проте і тут можна було зіткнутися із певними труднощами. По-перше, вигідний обмінний курс, який конвертувався за офіційним курсом Держбанку, був можливий тільки за умови проведення переказу на значну суму грошей. Тобто, якщо подарунковий ваучер надсилався у розмірі 100 дол., людина отримувала купоновий ваучер або т.зв. “паралельну валюту” коефіцієнтом у 65 дол⁵⁸². Іншими словами, чим більша сума була переслана, тим більшу вигоду отримував одержувач. По-друге, грошові перекази можна було здійснити виключно на рахунок “Внешпосилторга” – банку для зовнішньої торгівлі СРСР⁵⁸³, відділення якого існували лише у п'ятнадцяти містах Радянського Союзу. Через це, подарункові ваучери відправлялися лише тим людям, котрі проживали у тих місцях чи поблизу⁵⁸⁴. По-третє, конвертованою

⁵⁷⁶ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Packages - RIT (Your Letter G-677/73 date September 11, 1973),” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁷⁷ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁷⁸ “Memo from Jeff Levy to Adopt a Family Committee and Chairmen, Re: Up-Date on the Project,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁷⁹ система контролю за грошовими платежами, за якою кожна виплата і списання грошей мають бути розглянуті і затверджені раніше, до здійснення факту оплати

⁵⁸⁰ “Southern California Council for Soviet Jews,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸¹ “Letter from Samuel L. Haber to Alvin Bronstein, Re: Your Letter,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸² “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Package System to Soviet Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸³ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Gift Vouchers to Russia,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸⁴ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Gift Vouchers to USSR,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

валютою, у вигляді купонів, можна було розплачуватися лише, у спеціальних для цього, імпортних магазинах під назвою “Берізка”⁵⁸⁵.

Оскільки цими коштами неможливо було скористатися для розрахунку при подачі на візу, агенції радили заявникам тимчасово позичити гроші у друзів чи близьких, а після отримання візи – звертатися до Нідерландського посольства у Москві, яке відшкодовувало загальну суму витрат⁵⁸⁶.

Реакція радянської влади на таку допомогу завжди була негативною та особливо загострилася з 1975 р. Тоді ЦК Компартії України навіть прийняв спеціальну постанову з прийняття необхідних мір з приводу постачань посилок з сумнівним вмістом та ідеологічно неправильної кореспонденції з капіталістичних країн: “посилки активно використовуються сіоністськими елементами з метою розпалення емігрантських настроїв серед осіб єврейської національності”. У розпорядженні, також, йшлося про посилення радянської пропаганди серед всього населення і проведення “індивідуальної бесіди” з індивідами, на адресу котрих приходять иноземні “подачки”. З 1 січня 1976 р. в СРСР було заборонено приймати грошові перекази з-за кордону, а з 15 липня – за новими митними правилами податок на посилки зріс в середньому на 200%⁵⁸⁷. Швидше за все, вжиті заходи стали реакцією на ратифікацію поправки Джексона-Веніка у 1974 р. та проведення Другої Всесвітньої Брюссельської конференції на підтримку радянських євреїв у 1976 р⁵⁸⁸.

Отже, однією із найважливіших ініціатив, реалізованих американськими єврейськими організаціями, був пошук коштів із найрізноманітніших джерел та їх розподіл з метою надання допомоги усім потребуючим єврейським сім’ям, що проживали на території Радянського Союзу. Серед усіх організацій варто виокремити діяльність “Джойнту”, активні члени якого, працюючи за чітко виробленою схемою, спромоглися матеріально забезпечити десятки тисяч осіб.

⁵⁸⁵ “Торговцы Родиной: как ходила валюта в СССР,” *Stepcredit: главные финансовые новости*, 2019, accessed November 1, 2019, <https://stepcredit.ru/torgovtsy-rodinoy-kak-hodila-valyuta-v-sssr/>.

⁵⁸⁶ “Letter from the Soviet Union to Jewish Organizations in the U. S. A.,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸⁷ “Russia Planning to Tax Funds Citizens Get from Abroad,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1975, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁸⁸ Бейзер, “Помогая в нужде и в борьбе,” 224.

3.4. Пошуки форм комунікацій: туристичні поїздки

Фактична та безпосередня допомога з боку організацій проявлялася у наданні коштів, товарів першої необхідності, ритуальних артефактів, які передавалася не тільки поштою, але й за спеціальною, наперед організованою схемою. Майже кожного місяця до СРСР відправляли декілька людей, під виглядом звичайних туристів, а ті, у свою чергу, підпільно передавали усе необхідне жителям Москви, Ленінграда чи Одеси. Навзамін привозили необхідну інформацію про реальний стан речей. Іноді КДБ викривали справжню мету приїзду т. зв. “туристів”, після чого ж одразу позбавляли права продовжувати подорож і відправляли до США чи іншої європейської країни “першим літаком”. Бували випадки побиття або відправлення до чужої (нерідної для “туриста”) країни.

Акїва Когане (*Akiva Kohane*) – представник Женеської JDC у приватному листі звертається до Сема Габера – представника Нью-Йоркської JDC, де він розповідає про те, що в його руки потрапив уривок з книжки “Секретний фронт”, виданої у Радянському Союзі, в якому “розкривається справжня мета” приїзду туристів: “Серед потоку туристів є чимало сіоністських елементів, котрі проводять відповідну роботу серед громадян єврейської національності”. “У 1968 р., продовжується в уривку, до СРСР прибуло декілька представників відомої сіоністської організації Джойнт”⁵⁸⁹, серед котрих: емісар Леєбович, американський рабин Фаррес, та шведський представник Хачесон⁵⁹⁰.

Крім зручної і надійної доставки посилок, працівники галузевої мережі єврейських організацій намагалися промоніторити особливості життя осіб єврейської національності. М. Шампань – представник Комітету захисту радянських євреїв в США, разом з представниками спеціалізованої групи американських юристів, цікавилася ставленням влади до “відмовників”, можливістю дотримуватися звичаїв та традицій серед єврейської спільноти, а дехто запропонував розширити мережу ульпанів, пообіцявши матеріальну

⁵⁸⁹ “Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁰ “Untitled Typewritten Document: Fragment from “Secret Front”,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

допомогу⁵⁹¹. Частина делегатів практикували відвідини деяких єврейських “відмовників” у їхніх особистих помешканнях (наприклад, у 1975 р. завітали на квартиру київського відмовника Цацкіса), або відправлялися до символічних історичних єврейських місць (район Бабиного Яру)⁵⁹². Зрозуміло, що збір даних відбувався серед, як правило, випадкових перехожих. З метою зменшення вирогідності підозр з боку “пильного” КДБ, відвідування “відмовників” або їх сімей завжди були сплановані наперед. Хоча, фактично ці зустрічі не завжди можливо було реалізувати, навіть незважаючи на скрупульозну підготовку.

Після повернення з Радянського Союзу, особи повинні були розробити доповідь про побачене, підкріплену рапортним листом. Ось для прикладу звітує один з членів “Джойнту”, компанію котрому склали італійський посол Бон, та професор університету Вірджинії Вудфорд МакКлеллан: “У порівнянні з 1960 р., коли я вперше відвідував СРСР, зараз (1972 р. – Н. Д.) люди стали більш відкриті, легко йшли на контакт”, – розповідав працівник америкнаського JDC. Особи єврейської національності стали більш допитливі, вони хотіли спілкуватися. Окреме позитивне враження склали молоді хлопці-євреї з Харкова, котрі натрапили на місію цілком випадково: “Вони були обізнані в сфері музики, живопису, літератури. Здавалося, що не існує теми, на яку б вони не могли мудро дискутувати”. Після отримання адреси проживання одного з юнаків, В. МакКлеллан одразу ж після повернення з поїздки, відіслав йому музичні записи С. Баха та Л. Бетховена. Серед інших неочікуваних спостережень було йте, що: “люди, чуючи англійську мову постійно підходили до нас, прохаючи виміняти рублі хоча б на один долар”, – зізнається голова групи⁵⁹³. Т.зв. “чорні валютчики” пропонували за 1 долар – 20-25 рублів, тоді як офіційний курс Держбанку становив 1:10. Зрозуміло, що туристи надавали перевагу більш вигідній пропозиції⁵⁹⁴.

Ще один звіт авторства Шлойме Бена-Ісроеля (*Shloyme Ben-Yisroel*) –

⁵⁹¹ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 30., доступ 7 Феврала, 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁵⁹² Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.09.1975–31.10.1975,

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 1109, арк. 148-9.

⁵⁹³ “Transcript of Mr. Marshall Weinbergs Report on his Trip to the U.S.S.R. Made at the October 25, 1972,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, accessed November 10, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁴ “Торговцы Родиной: как ходила валюта в СССР,” <https://stepcredit.ru/torgovtsy-rodinoy-kak-hodila-valyuta-v-sssr/>.

політичного коментатора, письменника, котрий неодноразово співпрацював з Американським Єврейським Комітетом, – привертає до себе увагу. Маючи нахил до письменства, він подав інформацію, що легко та цікаво читається. Отже, розповідь починається з моменту посадки на літак радянської авіалінії, в якому: “категорично заборонялося робити знімки з вікна”, але попри те, вишукано та ввічливо подавалися полуниця, шампанське, сендвічі⁵⁹⁵. Наступне, також вкрай дивне враження, склав приїзд та поселення у Ленінградський готель “Невський проспект”. Особливу увагу привертав до себе готельний ресторан, в якому найбільше пропозицій було серед розмаїття алкогольних напоїв, зокрема, горілки⁵⁹⁶. За стандартною процедурою, до туристичної групи прикріпили двох гідів. Цього разу молодого юнака, котрий відповідав на запитання “заготовленими кліше”, та жінка середнього віку, яка взагалі намагалася уникати приватних запитань, проте, в останній день після прощання з групою вона зізналася, “що теж єврейка”⁵⁹⁷. Серед усіх туристичних відвідин був запланований похід на концерт з єврейськими виступами. На автора цієї доповіді особливо приємне враження справила одна молода пара, яка дозволила собі купити два квитки (ціна одного – 12 карбованців), при тому, що їхня місячна зарплата не перевищувала 60–70 карбованців на двох⁵⁹⁸. Шолом Бен Израель (один із псевдонімів) розповідає і про активну єврейську молодь: “Під час розмови в Одеському порту з моряком, я помітив як біля нас почав крутитися якийсь хлопець, згодом, як виявилось, цей юнак єврейського походження хотів попрактикуватися в англійській мові”⁵⁹⁹.

Отже, серед бажаючих відвідати СРСР та, відповідно, промоніторити ситуацію на місці, були не тільки члени єврейських організацій, але й працівники міжнародно-правової системи захисту прав людини, письменники, політичні коментатори та інші небайдужі особи. Вони, незважаючи на небезпеку “видворення у перший день” або побиття внутрішніми органами

⁵⁹⁵ Shloyme Ben-Yisroel, “The Ameracan Jewish Committee Russian Sketches: A Visit to Jews without Hope,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967: 7, accessed November 4, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁶ Ibid: 9, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁷ Ibid: 10-1, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁸ Ibid: 16, <http://search.archives.jdc.org>.

⁵⁹⁹ Ibid: 20, <http://search.archives.jdc.org>.

Радянського Союзу – КДБ, надавали широку матеріальну та психологічну допомогу місцевому населенню.

Завдання, які ставили перед собою члени єврейських організацій торкалися найрізноманітніших аспектів радянсько-єврейської проблематики. Часто йшлося про те як знайти або зміцнити уже наявну міжконфесійну підтримку. Виявилось, що релігійні переконання можуть не тільки провокувати суперечності у розмаїтті конфесійних питань, але й об'єднувати усіх віруючих, особливо коли йдеться про згуртування під час переслідування. Представники різноманітних конфесій чітко усвідомлювали, що для досягнення цілі їм варто об'єднатися з представниками інших релігійних груп. У 1977 р. у Філадельфії на Першому Міжконфесійному Симпозіумі щодо радянських євреїв (*First Symposium/Philadelphia Interreligious Task Force on Soviet Jewry*) зібралось чимало представників різних конфесій, котрі, чи не вперше, не дискутували з приводу правильності догм. Вони обговорювали політику Радянського Союзу, та, відповідно, шляхи допомоги дискримінованим євреям та християнам: “ми живемо в тому часі, коли євреї та християни повинні відчувати себе однією цілісною сім'єю...”. Йшлося, також, про пошуки порозуміння та провадження спільної боротьби: “литовці, українці, росіяни, вірмени, поляки з одного боку, а євреї, з іншого, не мають страждати, зазнаючи переслідувань з боку радянської влади, а, навпаки, зібравши усі сили до купи – боротися”⁶⁰⁰. Такі зустрічі могли розпочинатися або закінчуватися спеціальною молитвою за євреїв у Радянському Союзі: “Боже милостивий, май милосердя до тих людей в Радянському Союзі, котрі стали жертвами переслідувань. Благослови їх відвагою і силою усе це витримати”⁶⁰¹.

Проте, у певні історичні моменти, особливо, коли не йшлося про об'єднання у спільній боротьбі, міжконфесійна різноманітність бувало загострювалася. Неприємна ситуація, зокрема, трапилася у 1987 р., коли на

⁶⁰⁰ Excerpts from Dr. Thomas Bird, “Christians, Jews, and Muslims in the USSR”, 1977, Papers of Efray Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:15, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁶⁰¹ Prayer, Prayer, Papers of Efray Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:102, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

здалегідь організовану зустріч з Папою Римським, відмовилися прийти єб'єднані єврейські ортодокси США та Канади. Лідери єврейської спільноти повідомили про те, що вони проти зустрічі з Іваном Павлом II, не з політичної, а з галахічної точки зору: “Ми не ганьбимо і ні в чому не звинувачуємо Папу Римського, але ця зустріч буде не зовсім коректною і трактуватиметься, з погляду галахічного закону, ідолопоклонством: “avodah zarah”⁶⁰².

Серед іншої, більш рутинної роботи були:

– складання програм на наступні зустрічі, які, до речі, відбувалися доволі часто. Наприклад, у заяві про найближчі події на місяць листопад 1979 р., одна з організацій подає числа: 7, 9, 10, 15, 20⁶⁰³;

– підготовка роздаткового матеріалу, мотиваційних значків та пінів (Додаток 15.);

– обговорення питань організаційного характеру. До прикладу, наймасовіші організації працювали над удосконаленням штату працівників, також, могли змінювати попередню точку локації, орендували масштабніші та якісніші приміщення. Зокрема, у 1974 р. своє місце розташування змінила Північно-Каліфорнійська Рада з питань радянських євреїв (*Southern California Council for Soviet Jews*). У документі-примітці до учасників Конференції вони повідомили про зміну попередньої локації, відповідно, поштової адреси та номера телефону⁶⁰⁴.

Поміж інших заходів по підтримці радянських євреїв були, також, організації форумів, семінарів, воркшопів, на яких детально вивчали проблематику радянського єврейства. Починаючи з 1980-х рр. організації запровадили дещо новий формат зустрічей, зокрема концерти або фотогалереї (Додаток 16.). Зазвичай, такі заходи були благодійними і, заодно, приносили глядачам не тільки приємні враження, але й захопливе проведення часу: естетичну насолоду. У 1980 р. євреї США відвідали одноденну фотовиставку з

⁶⁰²Susan Birnbaum, “Union of Orthodox Rabbis Against Jews Meeting Pope,” *Jewish Telegraphic Agency JTA: Daily News Bulletin*, 1987, accessed July 9, <https://www.jta.org/>.

⁶⁰³American Jewish Historical Society, Papers of Efry Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:14, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁶⁰⁴“Southern California Council for Soviet Jews. Notes to members,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, accessed November 16, <http://search.archives.jdc.org>.

метою пом'янути день Голокосту. Одноименний концерт: “До Росії з любов'ю” (“*To Russia With Love*”), який був присвячений єврейським “відмовникам” та ув'язненим, проходив у одній із синагог 12 листопада, 1981 р. Для виступу був запрошений відомий Детройтський симфонічний оркестр, а ціна за квиток становила 7.50\$⁶⁰⁵. У 1987 р. схожий захід ініціював “Радянсько-єврейський комітет з Ради Єврейської громади”⁶⁰⁶.

На таких заходах заохочувалася різного роду підтримка радянського єврейства, зокрема листування між сім'ями американських та радянських євреїв або написання заяв-закликів до партійної номенклатури⁶⁰⁷. З 1970-х рр. у практику увійшло формування спеціальних груп людей, котрих, у кулуарних розмовах називали “*patrons*” (з англ. “патронами, або покровителями”). Як правило, це були сім'ї (чоловік та дружина), зрідка одна особа, котрі отримували у свій захист будь-яку особу чи сім'ю єврейського походження з Радянського союзу. Найчастіше, це були “відмовники”, або родичі ув'язнених. Серед завдань, які накладалися на “патронат” були: 1) фінансова та матеріальна допомога; 2) психологічна підтримка, у формі листування, або телефонних дзвінків; 3) обов'язкове відвідування усіх заходів та взяття активної участі у заохочуванні до членства нових представників⁶⁰⁸. У списку, серед прізвищ “патронатів” були корінні американські євреї, нещодавні емігранти, інколи, пересічні американці-філантропи, котрим не було байдуже до чужої долі (Додаток 17.).

Бувало, що серед осіб, котрі листувалися, зароджувалася симпатія, а у майбутньому – платонічні відносини переростали у справжнє кохання. Особливо цікава історія мала місце у житті Джонатана Фельдштайна, котрий взяв під свою опіку звичайну сім'ю радянських євреїв Штайнів. У своїй розповіді він зізнається, що першу переписку розпочав з батьком цієї сім'ї –

⁶⁰⁵ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4:7, accessed November 29, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁶⁰⁶ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:20, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁶⁰⁷ Soviet Jewry Committee: organizational issues, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:83, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁶⁰⁸ American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4:23, accessed November 29, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

Віктором. Згодом, дізнавшись, що в адресанта є дві доньки, мимоволі розпочав листування з однією з них – Катериною. Час йшов, а прив'язаність тільки збільшувалася. Зрештою, одного дня у Дж. Фельдштайна з'явилася непереборна ідея якимось чином посприяти у звільненні сім'ї Штайнів. Аж ось, знайшовши необхідні ресурси, він опинився в Москві, де проживала Катя зі своїми батьками та сестрою, і після першої зустрічі запропонував їй одружитися. Через два роки, Катя повідомила, що її сім'я добилася виїзду, Ось як Дж. Фельдштайн змальовує свою реакцію на почуте: “У мене буквально перехопило дихання, я не зміг висловити слова, а сльози самі накопилися на очі...”⁶⁰⁹.

Отже, серед інших, проте не менш важливих форм діяльності єврейських організацій, була, наприклад, спроба пошуку міжконфесійної та міжнаціональної підтримки. Заплановані зустрічі, як правило, завершувалися спільними домовленостями про продовження боротьби за надання прав усім національним та релігійним меншинам у Радянському Союзі. На пленарних засіданнях місцевого значення, крім обговорень питань організаційного характеру, регулярно влаштовувалися семінари, воркшопи, а, згодом, запровадили новий формат зустрічей – фотовиставки та концерти. Де у тому чи іншому форматі, висвітлювали актуальні теми з питань радянських євреїв.

Висновки до розділу

Отже, через систематичне недотримання Радянським Союзом громадянських прав євреїв, у Сполучених Штатах у 60–70-х рр. розпочався протестний рух. На початках, маніфестації під егідою молодих студентів, налічували всього декілька сотень демонстрантів. Проте, постійні нові дані про регулярне закриття синагог, публікування антисемітських книжок та збільшення кількості політично ув'язнених, тільки пришвидшили процес формування радянсько-єврейського руху, який у 1980–х рр. трансформувався у довершену

⁶⁰⁹ “Power of Protest,”

<https://info.nmajh.org/uploadedFiles/Education/Power%20of%20Protest%20High%20School%20Lesson%20Plans.pdf>.

систему чисельних організацій та політичних лобі. Усі американсько-єврейські організації усвідомлювали вагомість своєї діяльності, тому обрали гасло: “Якщо ми забудемо їх (радянських євреїв – Н. Д.), то і світ їх забуде”.

До найважливішої форми діяльності американських єврейських організацій слід віднести постійний моніторинг внутрішньо-політичної ситуації у Радянському Союзі та використання цих даних з метою розробки подальших дій та цілей. З одного боку, використовуючи авторитет і вплив окремих громадських діячів і політиків, єврейські організації намагалися знайти компроміс та порозуміння з американськими владними представниками. З іншого, самостійно організовували надання матеріальної, психологічної та моральної підтримки для радянських євреїв, використовуючи для цього усі можливі ресурси та джерела: організація т. зв. “туристичних груп”, “патронажів”, а також влаштування різноманітних культурних, освітніх, релігійних та політичних заходів.

Окремої уваги заслуговує рух тисяч людей із Радянського Союзу на Захід, який був складною переселенською операцією, в якій брали участь численні ізраїльські установи, уряди США, Австрії та Італії, цілий ряд добровільних установ та благодійних організацій.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИКА США ЩОДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ РАДЯНСЬКИХ ЄВРЕЇВ НА ЕМІГРАЦІЮ

4.1. Зовнішньополітична реакція на створення держави Ізраїль: радянський та американський фактори

Увага усіх країн світу була прикута до внутрішньо-політичних процесів, що відбувалися на Близькому Сході ще напередодні утворення держави Ізраїль. Оскільки ця територія зосереджувала близько 80% світових запасів нафти, а, позиції Великої Британії й Франції, які домінували в регіоні після Першої світової війни, значно послабились – Радянський Союз та Сполучені Штати Америки у контексті біполярного протистояння прагнули заручитись підтримкою місцевої влади.

Активна діяльність сіоністських організацій призвела до значного збільшення єврейського населення Палестини, котре вимагало від британської влади реалізації права на утворення власної держави. Врешті-решт, вимогу щодо проголошення незалежної держави Ізраїль було виконано у травні 1948 р. завдяки резолюції № 181 Генеральної Асамблеї ООН, прийнятої у листопаді 1947 р. Цей факт, зрештою, зумовив черговий виток пертурбацій у міжнародному політичному житті. За появою на міжнародній арені нового гравця продовжували спостерігати усі країни. У процесі формування зовнішньополітичних пріоритетів, керівництво новоствореної держави теж активно цікавилось усіма геополітичними процесами, зокрема, тими, що відбувалися на території Близького Сходу⁶¹⁰.

Офіційна позиція США та Радянського Союзу відображала підтримку до новоствореної держави, проте у кулуарних розмовах можна було почути критичні зауваження стосовно раціональності прийнятого рішення. Особливо значна кількість політиків, яка ставила під сумнів резолюцію № 181 ООН,⁶¹¹

⁶¹⁰ Сергій Щевельов, "Прийняття генеральною асамблеєю ООН листопадової 1947 року резолюції щодо Палестини," *Культура народів Причорномор'я* 24 (2001): 143.

⁶¹¹ Sarah R. Wills, *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict: The Influence of Religious Belief of Foreign Policy: Thesis*. (Virginia: Virginia Beach, 2012):124, accessed June 19, 2019, 161

перебувала у США⁶¹².

Представники американських нафтодобувних компаній не розділяли просіоністську позицію більшості політиків, стверджуючи, що це може стати початком втрати довіри арабських нафтоекспортуючих держав, а у подальшому заборонаю до доступу запасів нафти, насамперед, з боку Саудівської Аравії. Ще одна мета Сполучених Штатів Америки на Близькому Сході полягає в утриманні там додаткових військових баз. Міністр оборони Джеймс Форрестол доводив, що отримання арабської нафти має стати найвизначальнішим вектором американської зовнішньої політики. На його думку, збройні сили повинні бути добре забезпечені нафтою: “чотириста тисяч євреїв без будь-яких зусиль будуть подолані сорока мільйонним населенням арабів. У цей момент американці повинні бути на стороні нафти”⁶¹³.

Певні представницькі групи американського політичного кола погоджувалися з вище описаною позицією. На їхню думку, утворення єврейської держави могло значно послабити теперішню американську стратегічну позицію і, натомість, зміцнити вплив Радянського Союзу⁶¹⁴. Американський дипломат Джордж Кеннан, наприклад, був категорично проти визнання єврейської держави: “це може стати причиною катастрофи на Близькому Сході”⁶¹⁵. Схожої думки дотримувався держсекретар Джордж Маршал, котрий на щоденних засіданнях категорично відстоював позицію щодо проведення обережнішої політики на Близькому Сході. Особливо гострі суперечки розвивалися між ним та радником президента Кларком Кліфардом. На думку останнього, єврейські голоси могли відіграти вирішальну роль для президента Гаррі Трумена на майбутніх виборах. Очевидно, цей факт став найважливішим поштовхом, серед більшості членів адміністрації президента, щодо підтримки резолюції ООН про поділ Палестини на дві частини: єврейську

<https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

⁶¹² “Resolution Adopted on the Report of the AD HOC Committee on the Palestine Question,” 1947, *General Assembly of the United Nations*, accessed: May 15, 2018, <http://www.un.org/en/ga/>.

⁶¹³ Зінаїда Священко, “Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США,” у “Холодна війна” 1946–1991 рр.: причини, перебіг, наслідки: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011 р.), під ред. Михайла Буряна. Луганськ: Віртуальна реальність, 2011, 138.

⁶¹⁴ Allis Radosh and Ronald Radosh, “*The Origins of the U.S.-Israeli Relationship: Truman and the Jewish State*,” *The Washington Institute*, 2010, accessed: May 10, 2018, <http://www.washingtoninstitute.org/>.

⁶¹⁵ Карасова, *Израиль и США*, 24.

та арабську⁶¹⁶.

Водночас, Американська Сіоністська Організація, під керівництвом рабина Аббі Хіллера Сілвер, зі свого боку теж переконувала президента Г. Трумана та його Адміністрацію у прийнятті правильного рішення: “Своє майбутнє ізраїльський народ бачить виключно в союзі зі США”⁶¹⁷. “Ми закликаємо Вас проявити свою підтримку, а лояльність та невпевненість, яка нерідко проявлялася під час Голокосту, відкинути якнайдалі”, – додали представники інших організацій⁶¹⁸.

З наближенням 15 травня 1948 р. тиск на президента Г. Трумена посилювався. Одні закликали визнати нову єврейську державу, тоді як інші, застерігали, що це стане своєрідною протидією арабським державам та, зрештою, загрожуватиме доступу американців до нафти (у лютому 1948 р. Ліга арабських держав закликала припинити сприяння нафтовим інтересам західних держав на Близькому Сході)⁶¹⁹. Попри боротьбу проарабських і просіоністських тенденцій як у своєму оточенні, так і в держдепартаменті, президент Г. Трумен невпинно підкреслював, що: “наш політичний курс” не буде ані проєврейським, ані проарабським, він буде, найперше, проамериканським⁶²⁰.

Про важливість формування чітких та розважливих кроків щодо проведення політики на Близькому Сході згадував і Гордон Мерріам – начальник Відділу у справах Близького Сходу. “Палестинське питання залишається, мабуть, найважливішим та найактуальнішим в даний час. Якщо наше ставлення до нього не буде відображено таким чином, наскільки цього вимагає внутрішньо і зовнішньополітична ситуація, то у майбутньому наша держава може зіткнутися з непередбачуваними труднощами” – з такими словами він звернувся до американського політикуму напередодні утворення на

⁶¹⁶ Gerald M. Pops, “Marshall The Recognition of Israel and anti-semitism,” *Marshall Foundation*, accessed January 14, 2020, https://www.marshallfoundation.org/library/wp-content/uploads/sites/16/2015/01/Israel_Pops.pdf.

⁶¹⁷ Карасова, *Израиль и США*, 11.

⁶¹⁸ Christopher, J. Parker, “Politics and Pragmatism: The United States and Israel Between Two Presidents,” *Georgia Southern University: Electronic Theses and Dissertations*, (Georgia, 2017): 48.

⁶¹⁹ “Recognition of Israel,” *Harry S. Truman: Library and Museum*, accessed January 14, 2020, <https://www.trumanlibrary.gov/museum/presidential-years/recognition-of-isreal>.

⁶²⁰ Євген Магда, “Передумови виникнення держави Ізраїль та особливості її розвитку у першій половині 50-х рр. XX ст.,” *Видання ЧДУ імені Петра Могили* 104 (2009): 145.

Близькому Сході нової держави⁶²¹.

До речі, Елеонора Рузвельт – вдова попереднього президента, ставши після Другої світової війни провідним американським лібералом та дипломатом, теж була прихильницею утворення держави Ізраїль. Політичні зв'язки з провідними єврейськими та проєврейськими лідерами, а, також, зосередження основної уваги на зобов'язанні допомогти отримати Батьківщину тим мільйонам євреям, котрим вдалося вберегтися від Голокосту, стали одним із провідних векторів зовнішньополітичної діяльності “першої леді”⁶²².

Зрештою, вибір було зроблено: визнання з боку США було висловлено одразу ж після створення Держави Ізраїль, а між обома країнами почали зароджуватися дипломатичні відносини. Перший президент Ізраїлю Хаїм Вейцман 25 травня 1948 р. відвідав Білий Дім, а під час зустрічі із діючим американським президентом, на знак вдячності, подарував йому Тору⁶²³.

Виникнення Ізраїлю було визнано таким, що принципово змінило військовий баланс сил у регіоні. Необхідність врахування наслідків цього проєкту у розробці стратегічних цілей на Близькому Сході стало невід'ємною частиною політичного курсу Вашингтона. Незабаром, представники Міністерства оборони зробили висновок, про те, що Ізраїль є другою державою після Туреччини за своїми військовими можливостями та потенціалом у стратегічному плануванні США щодо даного регіону⁶²⁴.

Попри встановлення дипломатичних відносин з Ізраїлем, позиція США з початку Першої арабо-ізраїльської війни⁶²⁵ була доволі обережною. Не зважаючи на відкриту словесну підтримку новоствореної держави під час “незаконної агресії арабських держав”, американський уряд наклав “ембарго на

⁶²¹ Irene Gendzier, “U.S. Policy in Israel/Palestine, 1948: The Forgotten History,” *Middle East Policy Council* 18, no. 1 (2011): 42, accessed January 14, 2020, <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.

⁶²² Michelle Mart, “Eleanor Roosevelt, Liberalism, and Israel,” *Shofar An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24, no. 3 (2006): 60.

⁶²³ Pops, “Marshall,” https://www.marshallfoundation.org/library/wp-content/uploads/sites/16/2015/01/Israel_Pops.pdf.

⁶²⁴ Gendzier, “U.S. Policy in Israel/Palestine,” <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.

⁶²⁵ це була одна з серії війн між Державою Ізраїль та її арабськими сусідами в триваючому арабо-ізраїльському конфлікті.

продаж зброї” усім сторонам, втім числі позбавивши Ізраїль будь-якої військової допомоги⁶²⁶.

Влада Радянського Союзу, під час вирішення “ізраїльського питання”, була більш послідовною порівняно з американськими політичними представниками. Тому, беручи участь у більшості сесіях Генеральної Асамблеї ООН, підтримувала позицію з приводу припинення британського мандату в Палестині та створення у подальшому на її території двох неназваних держав: єврейської і арабської. Андрій Громико, як перший постійний представник СРСР в ООН, неодноразово виступав з чітко окресленою позицією: “Досвід вивчення питання щодо Палестини показав, що євреї й араби в Палестині не хочуть або не можуть жити разом. Отже, якщо ці два народи, маючи глибоке історичне коріння в цій країні, не можуть жити разом у межах однієї держави, то нічого іншого не залишається, як створити замість однієї – дві держави: арабську і єврейську. На думку радянської делегації більш кращої пропозиції годі придумати...”⁶²⁷.

Під час Першої арабо-ізраїльської війни Радянський Союз постачав Ізраїлю різноманітне озброєння, найчастіше використовуючи для цього своїх сателітів, насамперед, Чехословаччину⁶²⁸. Уже згадуваний радянський делегат А. Громико, на підтримку Ізраїлю, 29 травня 1948 р. зачитав повідомлення у Раді Безпеки: “Це не перший раз, коли арабські держави, які організували вторгнення в Палестину, проігнорували рішення Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї”⁶²⁹.

Як бачимо, радянська влада одразу ж визнала нову державу, більше того, на початках першого арабо-ізраїльського конфлікту допомагала з постачанням

⁶²⁶ Slonim Shlomo, “The 1948 American Embargo on Arms to Palestine,” *Political Science Quarterly*, 94, no. 3 (1979): 500 accessed January 10, 2018, <https://www.jstor.org/stable/2150455?seq=1>.

⁶²⁷ “Речь Громыко в ООН,” *Путеводитель по Израилю*, 1947, “Речь Громыко А. А. в ООН,” *Путеводитель по Израилю*, 1947, доступ 17 января 2020, <https://guide-israel.ru/history/13095-rech-a-a-gromyko-v-oon-1947/>.

⁶²⁸ Wills, *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict*, 56, <https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

⁶²⁹ Mitchell G. Bard, *A guide to the Arab-Israeli Conflict: Myths and Facts*. (Maryland: American-Israeli Cooperative Enterprise, 2017): 39, accessed January 19, 2018, <http://westterthesynch.mydad.info/>.

військової техніки, таким чином, плануючи повернути до т. зв. “соціалістичного табору” ще одного союзника⁶³⁰.

Підтримка Ізраїлю з боку Радянського Союзу одразу ж насторожила американську владу. Міністр оборони США Дж. Форрестол відкрито ініціював план з приводу дислокації американського військового контингенту на території Ізраїлю. Майбутня розробка якого могла б послужити інтересам США, насамперед, з метою припинення впливу СРСР на Близькому Сході⁶³¹.

Питання щодо прямих сухопутних шляхів (автомобільний та залізничний), що проходили через територію Ізраїлю і сполучали Туреччину та Суецький канал викликало неабияке зацікавлення та активне обговорення серед країн міжнародного товариства. Завдання полягало у збереженні цих територій у країні, влада якої буде лояльна до країн Заходу та США⁶³².

Під час протистояння у “Холодній війні”, найближчі до СРСР військові бази розміщувалися на території Греції та Туреччини⁶³³. Відтепер, американський президент розраховував і на ізраїльські території, як місце розташування, хоч і не основної, проте ще однієї додаткової військової бази. Ба більше, на місцевих високорозвинених аеродромах та аеробазах могли б розміщуватися літаки середньої та малої дальності з метою контролю комунікаційних ліній СРСР щодо нафтових ресурсів Близького Сходу⁶³⁴.

До того ж, надії покладалися і на ізраїльські “корінні військові сили, які уже мали певний бойовий досвід”. На думку американського військового керівництва, об’єднані американсько-ізраїльські сили змогли б впевнено протидіяти країнам із т.зв. “соціалістичного табору”, утримуючи контроль над Східним Середземномор’ям та Близьким Сходом⁶³⁵.

Викладені вище міркування ґрунтувались на аксіомі про те, що стабільність на Близькому Сході відіграє вирішальне значення для майбутньої

⁶³⁰ Священко, “Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США,” 134.

⁶³¹ Gendzier, “U.S. Policy in Israel/Palestine,” <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.

⁶³² Gendzier, “U.S. Policy in Israel/Palestine,” <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.

⁶³³ Магда, “Передумови виникнення держави Ізраїль,” 145.

⁶³⁴ S/P–NSC Files, Lot 62 D 1, “Memorandum by the Secretary of Defense (Johnson) to the Executive Secretary of the National Security Council (Souers),” *Office of the Historian*, accessed January 10, 2020, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1949v06/d659>.

⁶³⁵ Ibid, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1949v06/d659>.

безпеки США. Відповідно, американські владні структури будь-якими способами намагалися прилучатися до усіх геополітичних процесів⁶³⁶.

Чергова переоцінка політики на Близькому Сході відбулася після військової перемоги Ізраїлю у Першій арабо-ізраїльській війні. Майкл Ассаф відомий ізраїльський аналітик та радник Бен-Гуріона, передбачив встановлення довготермінових взаємин між ізраїльською та американською владою. У цьому контексті він розглядав, зокрема, посилення впливу Ізраїлю: “так історично склалося, що наша держава має можливість підтримувати рівновагу політичних сил на Близькому Сході, у зв’язку з чим наші території є доволі вигідною позицією для західних держав”.

Географічне розташування Ізраїлю в центрі арабсько-мусульманського Близького Сходу зумовлювало цю країну контролювати стабільність у всіх сусідніх державах, що її оточували. Основна роль Ізраїлю полягала у захисті існуючих режимів, насамперед, з метою запобігання або припинення усіх можливих радикалізаційних процесів, серед яких блокування актуальних фундаменталістських релігійних поглядів. Згідно з цим припущенням, Ізраїлю відводилася роль свого роду “сторожового пса”, який би з одного боку, протистояв наростаючій силі арабських країн, а з іншого – не допускав наростаючого впливу комуністичного панування. За таких умов Ізраїль мав стати гарантом стабільності на всьому Близькому Сході, в іншому випадку – Захід мав би виконувати цю роль самостійно⁶³⁷.

Проте, варто зауважити, що новостворена держава Ізраїль теж потребувала надійного та, водночас, сильного союзника.⁶³⁸ Інколи у кулуарних розмовах американських та радянських політиків можна було почути побоювання з приводу того, що “новостворена єврейська держава, очевидно, займе позицію нейтралітету”. Найвирогіднішою причиною цього могла стати єврейська діаспора, чисельна, як і у США, так і у Радянському Союзі⁶³⁹. Проте,

⁶³⁶ Gendzier, “U.S. Policy in Israel/Palestine,” <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.

⁶³⁷ Moshe Machover, “Israelis and Palestinians: Conflict & resolution,” *International Socialist Review*, accessed January 14, 2020, <https://isreview.org/issue/65/israelis-and-palestinians-conflict-resolution>.

⁶³⁸ Machover, “Israelis and Palestinians,” <https://isreview.org/issue/65/israelis-and-palestinians-conflict-resolution>.

⁶³⁹ Священко, “Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США,” 137.

незважаючи ні на цей факт, ні на той, що Ізраїль за своєю формою став соціалістичним, Д. Бен-Гуріон – перший прем'єр-міністр цієї держави – проводив проамериканську політику.

Ба більше, за декілька днів перед утворенням Ізраїлю її майбутній президент Хаїм Вейцман провів таємну зустріч з Г. Труменом. Під час напруженої розмови американський президент стурбовано запитував “чи не використає Радянський Союз єврейську державу з метою проникнення до цього стратегічно важливого регіону”. Х. Вейцман запевнив, що “цього не станеться”, оскільки ізраїльські політичні кола надають перевагу дещо іншим тенденціям у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики⁶⁴⁰.

Так само пріоритет у майбутньому економічному співробітництві теж надавався США. Йшлося, насамперед, про закупівлю озброєння та різноманітного устаткування. Перше і найбільше розчарування ізраїльське керівництво зазнало під час Першої арабо-ізраїльської війни, коли допомога, від найпевнішого союзника, так і не надійшла. Це стало для них цінним уроком, про те, що покладатися потрібно тільки на свої власні сили⁶⁴¹.

Отже, у 1948 р. в близькосхідному регіоні постала щойно створена ізраїльська держава. Її керівництво, користуючись підтримкою з боку СРСР у військовому плані, так і з боку США – у фінансовому, зуміло не тільки дати відсіч нападу військ Ліги арабських держав, але й стати у 1949 р. членом ООН та швидко інтегруватись у світову спільноту⁶⁴².

До слова, уряди більшості держав світу підтримували новостворену державу Ізраїль, схвально відносилися до міжнародно-політичних заходів на підтримку радянських євреїв. Країни Пн. Америки (Бразилія, Чилі, Аргентина, Уругвай) та більшість західно-європейських держав гарантували права і свободи євреям, які проживали на цих територіях. Законодавчі органи та міжнародна преса позитивно відгукувалися щодо місцевих мітингів та інших акцій передбачених для сприяння і розвитку єврейських спільнот за кордоном,

⁶⁴⁰ Священко, “Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США,” 136.

⁶⁴¹ Сенор, Сингер. *Країна стартанів...*, 241.

⁶⁴² Магда, “Передумови виникнення держави Ізраїль,” 147.

зокрема, у Радянському Союзі⁶⁴³. Досить впливова позиція була, наприклад, при “Канадському єврейському комітеті”, який заснував “Комітет для радянських євреїв”⁶⁴⁴.

Логічно, що поява нової держави стала фактором значного росту національної солідарності євреїв у світі⁶⁴⁵. Окремо варто виділити зміни у внутрішньо-політичній ситуації, які відбувалися у Радянському Союзі напередодні та після утворення держави Ізраїль. Партійна номенклатура з обачною пересторогою сприймала повідомлення, у яких йшлося: “про жваве реагування різних верств єврейського населення на створення незалежної єврейської держави”⁶⁴⁶. Відповідно, ейфорія та проізраїльські настрої серед євреїв були добре відомі радянському керівництву, в якого почало складатися враження, що політика підтримки Ізраїлю ще більше провокує зростання національної свідомості євреїв⁶⁴⁷.

Другим каменем спотикання у радянсько-ізраїльських стосунках став вибір зовнішньополітичної орієнтації новоутвореної держави на користь США⁶⁴⁸. Цей факт наштотувнув радянську владу уже з кінця 1948 р. розпочати політику перешкоджання еміграційному процесові та вдатися до антиєврейських акцій⁶⁴⁹. Звинувачення євреїв у “безрідному космополітизмі”, цькування та висміювання у пресі, так звана “Справа лікарів” – ці, та інші ідеологічні кампанії ще більше загострювали почуття та бажання у євреїв вирватися з “лап держави-агресора”⁶⁵⁰.

Рубіжним етапом для радянських євреїв стали події Шестиденної війни 1967 р. На думку політв’язня Юлія Едельштейна, цю дату можна вважати

⁶⁴³ Hanna F. Desser, “Argentina, Brazil, Chile, Uruguay – A Review 1967,” *The American Jewish Committee*, 1968, accessed September 30, 2019, <https://www.ajc.org/>.

⁶⁴⁴ “Committee for Soviet Jewry,” *Ontario Jewish Archives*, 1978, accessed October 16, 2019, <http://search.ontariojewisharchives.org/Permalink/descriptions21396>.

⁶⁴⁵ Володимир Ханін, “Як формувалась ізраїльська ідентичність,” *Історична правда*, 2015, доступ 18 жовтня 2016, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/29/148840/>.

⁶⁴⁶ Ірина Яворська, “Єврейська громада Буковини та історичні виклики епохи сталінізму (1948–1953 рр.),” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 7 (2014): 79.

⁶⁴⁷ Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁶⁴⁸ Карасова, *Израиль и США*, 11.

⁶⁴⁹ Яворська, “Єврейська громада Буковини,” 89.

⁶⁵⁰ Юрій Шаповал, “Розв’язання єврейського питання по-сталінськи,” *День*, доступ 27 грудня 2015, <http://www.day.kiev.ua>.

відродженням сіоністського руху на території СРСР⁶⁵¹, адже Ізраїль у цій війні не тільки переміг, а й збільшив власну територію у 2,5 рази⁶⁵². Відтоді, керівництво Ізраїлю прагнуло заселити ці землі новими репатріантами, сподіваючись, передусім, на радянських євреїв⁶⁵³. Проте, керівництво Радянського Союзу, виступивши на боці арабських країн, розірвало дипломатичні стосунки з країною переможцем і, в черговий раз, призупинило процес виїзду євреїв⁶⁵⁴.

Отже, можливість утворення нової держави на Близькому Сході спровокувала неабиякі суперечки серед вищого керівництва США. Попередньо налагоджені відносини з більшістю арабських країн та зацікавленість в отриманні дешевої нафти, посприяли утворенню консервативних, незалежних поглядів серед представників певних політичних сил. Після тривалих дискусій, зрештою, було прийнято рішення про підтримку та визнання новоствореної Держави Ізраїль. Тоді ж, серед важливих завдань політичного характеру, американський політикум концентрувався, зокрема, на ретельному оновленні стратегічних цілей “Холодної війни”, окремо виділяючи розробку подальшої логіки розвитку ситуації на Близькому Сході. Відчуття провини щодо бездіяльності під час Голокосту та прикладені зусилля американського сіоністського лобі стали не менш визначальними факторами у здійсненні американської політики щодо визнання Держави Ізраїль.

4.2. “Єврейська складова” в імміграційному законодавстві США

Відмова радянського керівництва своїм громадянам у праві на вільну еміграцію, посприяла згуртуванню єврейських організацій, які почали закликати американський політикум змінити чинне імміграційне законодавство – у своїй внутрішній політиці, та належним чином відреагувати на радянські

⁶⁵¹ Семен Чарный, “Только три часа полета и там Родина моя,” *SEM40*, доступ 27 листопада 2015, <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/>.

⁶⁵² Wills, *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict*, 56, <https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

⁶⁵³ Ірина Яворська, “Основні етапи другої хвилі еміграції євреїв Буковини 1967–1973,” *Black Sea Scientific Journal of Academic Research* 9 (2014): 17.

⁶⁵⁴ Віталій Бузань, ““Шестиденна війна” 1967 р. на Близькому Сході в американсько-радянських відносинах,” *Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили* 127 (2010): 79.

заборони у – зовнішній. Конгрес та Адміністрація Президента, відмовившись від колишньої ізоляціоністської політики, почали шукати додаткові аргументи у веденні “Холодної війни”, ініціювавши низку кон’юнктурних змін в імміграційній політиці. З того часу реальна можливість потрапити на постійне місце проживання до США, торкалася не тільки вихідців з британських островів, а й з інших регіонів. З-поміж них спостерігаємо збільшення чисельності єврейських переселенців з СРСР.

До середини 1960–х рр. імміграційна політика у США регулювалася за принципами квотної системи національного походження (“*the national origins quota system*”)⁶⁵⁵. Закон, ухвалений ще 1924 р., надавав переваги лише заявникам із Західної та Північної Європи. Відповідно, жителям Південно-Східної Європи, Азії та Африки потрапити до США на постійне місце проживання було майже неможливо⁶⁵⁶.

Тенденції до перегляду діючого імміграційного законодавства стали актуальними після завершення Другої світової війни, коли з’явилися нові глобальні політичні орієнтири. Постійно мінлива динаміка міжнародної геополітики провокували Вашингтон зійти зі своїх попередніх позицій у багатьох питаннях, зокрема імміграційних⁶⁵⁷. Г. Трумен став першим президентом, котрий засудив “квотну систему за національним походженням”, назвавши її “п’ямою на нашому патріотизмі”⁶⁵⁸. Так, попри вето президента, Конгрес у 1952 р. проголосував за новий імміграційний закон (*McCarran-Walter Act*), який формально скасував проведені раніше імміграційні квоти за расовою ознакою, однак, фактично зберіг систему квот за ознакою країни походження. На думку політолога Девіда Дюка, це був останній імміграційний закон у США, у якому йшлося про збереження статус-кво серед національностей, і надавалася

⁶⁵⁵ Edward Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 367, (1966): 141, accessed February 19, 2017, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271626636700115>.

⁶⁵⁶ Jerry Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” *Center for Immigration Studies*, 2015, accessed November 25, 2016, <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

⁶⁵⁷ “The 1965 Immigration Act,” *Asian Nation*, accessed November 13, 2016, <http://www.asian-nation.org/1965-immigration-act.shtml>.

⁶⁵⁸ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

перевага іммігрантам англо-ірландського походження⁶⁵⁹. Система залишалася незмінною і після неодноразових закликів президента Двайта Ейзенгауера “посприяти ліквідації старих порядків”⁶⁶⁰.

У 1957 р. було скликано Американський Єврейський Конгрес, члени якого пропагували ліквідацію старої лімітної системи. Проте, Джон Кеннеді наголошував і окреслював переваги останньої, закликаючи єврейську спільноту звернутися і до інших актуальних проблем. Варто зауважити, що після смерті одного з ініціаторів старого імміграційного закону, президент змінив свою думку з приводу цього питання⁶⁶¹. У розпал “Холодної війни” Дж. Кеннеді вбачав використання імміграційної політики як психологічний інструмент проти комунізму⁶⁶². На його думку, у цій ситуації потрібно було поєднати “ліберальний ідеалізм та політичний прагматизм” і показати світові вищість ідеалів свободи, демократії, капіталізму на протипагу комуністичній ідеології⁶⁶³.

За наступника Дж. Кеннеді – Ліндона Джонсона, було впроваджено ряд ліберальних законодавчих ініціатив, що стосувалися прав простих громадян і мали стати інструментом для “війни з бідністю”⁶⁶⁴. Отже, виглядає так, що пропозиція змінити попередні імміграційні закони, була лише продовженням руху за громадянські права⁶⁶⁵. Відтак, Л. Джонсон почав переконувати Конгрес, що “двері до США мають бути відкриті для всіх націй та релігій, а стару квотну систему необхідно скасовати”⁶⁶⁶.

У своєму зверненні до Конгресу, у січні 1965 р., президент Л. Джонсон озвучив декілька ключових тез: “рівні можливості для всіх на відміну від

⁶⁵⁹ Девід Дьюк, *Єврейський вопрос глазами американца*. (Москва: ЦентрКнига, 2001), 234.

⁶⁶⁰ “The 1965 Immigration Act,” <http://www.asian-nation.org/1965-immigration-act.shtml>.

⁶⁶¹ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

⁶⁶² Shir Bodner, “Soviet Jewish Resettlement in the U.S. and Israel,” *Bonner Center for Civic Engagement of Richmond University*, 2012, accessed November 17, 2016, <http://engage.richmond.edu/common/pdf/shir-bodner-thesis.pdf>.

⁶⁶³ “The 1965 Immigration Act,” <http://www.asian-nation.org/1965-immigration-act.shtml>.

⁶⁶⁴ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

⁶⁶⁵ “Three Decades of Mass Immigration: The Legacy of the 1965 Immigration Act,” *Center for Immigration Studies*, 1995, accessed December 3, 2016, <http://cis.org/1965ImmigrationAct-MassImmigration>.

⁶⁶⁶ Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” 143.

тоталітарних держав, які порушують це право”, “американська імміграційна політика повинна стати щедрою, чесною, гнучкою”⁶⁶⁷.

Зрештою, у Конгресі з’явилися політики, які лобіювали новий закон: сенатор з Мічигану Філіп Гарт та член Палати Представників з Нью-Йорка Емануель Целлер. Аналізуючи тодішні політичні реалії, переважна більшість конгресменів позитивно відгукнулися на заклик підтримати зміни⁶⁶⁸, проте було достатньо й тих, хто виступав проти⁶⁶⁹. Щоразу на усіх слуханнях ініціатори вдавалися до переконливих промов. Наприклад, сенатор Філіп Гарт часто наголошував на основній причині реформи: “Ми маємо обмежувати імміграцію, але не через ірраціональну концепцію засновану на теорії етнічної переваги”⁶⁷⁰. Врешті, у вересні 1965 р. Сенат проголосував за новий Імміграційний закон більш відомий як Закон Гарта–Целлера (*Hart Celler Immigration Act of 1965*)⁶⁷¹. На формування суспільно-політичної думки впливали й організації, які прагнули прийняти імміграційні поправки. Серед них важливе місце займала, заснована у 1946 р. Американська імміграційна асоціація юристів (*American Immigration Lawyers Association*). Маючи досвід праці та фінансову підтримку, вони змогли утворити щось на кшталт коаліції усіх бізнесових, релігійних та інших імміграційних груп, котрі лобіювали інтереси у сфері імміграційних процесів⁶⁷².

З-поміж багатьох таких груп вирізнялися євреї, імміграція для яких була складовою національного міфу: від історії про сорокарічне блукання у пошуках “землі, що молоком і медом тече”, опис якого ми можемо знайти у Старому завіті, до намагання створити свій “національний дім” після Першої світової війни⁶⁷³. Переслідування євреїв в роки Другої світової війни підштовхнули юдейські організації, зокрема, Американський юдейський конгрес (*American*

⁶⁶⁷ Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” 145.

⁶⁶⁸ James R. Edwards Jr., James G. Gimpel, “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” *Center for Immigration Studies*, 1998, accessed December 1, 2016, <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.

⁶⁶⁹ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

⁶⁷⁰ Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” 148.

⁶⁷¹ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

⁶⁷² Edwards and Gimpel, “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.

⁶⁷³ Stephen Steinlight, “High Noon to Midnight: Why Current Immigration Policy Dooms American Jewry,” *Center for Immigration Studies*, 2004, accessed December 5, 2016, <http://cis.org/ImmigrationEffectsOnAmericanJewry>.

Jewish Congress), скеровувати всі свої зусилля на лібералізацію американської імміграції⁶⁷⁴. Вони, зокрема, намагалися перешкодити у прийнятті попередніх імміграційних законів у 1921 р. (*The Emergency Quota Act*), 1924 р. (*National Origins Quota Act*), 1952 р. (*The Immigration and Nationality Act*), які обмежували імміграційні потоки⁶⁷⁵.

Ще однією важливою характеристикою єврейської імміграції була солідарність. Частина представників єврейства в “нових і комфортних умовах” не забували про своїх побратимів за океаном, а продовжували різними засобами їм допомагати. Кожного разу в Палаті Представників чи у Сенаті з’являлися групи єврейських лобістів, котрі виступали у ролі зятяних прихильників ідеї відкритої імміграції. Адольф Саббат, Самуель Діксейн, Еммануель Целлер, Герберт Леман, Джейкоб Джавітс – євреї-політики, котрі меншою чи більшою мірою, скоординували свої зусилля до прийняття доленосного Імміграційного закону 1965 р⁶⁷⁶. Серед них виділявся Еммануель Целлер, котрий від початку своєї кар’єри виявляв постійний інтерес до долі біженців та іммігрантів. В американському політикумі він користувався значним впливом, особливо після того як 1923 р. був обраний у Палату Представників від штату Нью-Йорк⁶⁷⁷. На противагу своїм опонентам, котрі вбачали загрозу у зміні імміграційного законодавства, він відкидав принцип: “зберігати Америку для американців”⁶⁷⁸.

Зрештою, для повного розуміння того як новоприйнятий закон зміг кардинально вплинути на імміграційний процес варто розглянути найважливіші його складові:

1. Попередню квотно-національну систему мали скасовати до 1 липня 1968 р.;
2. Для уродженців Західної півкулі максимальний ліміт становив 120 тис. осіб щороку; для решти – 170 тис. осіб;

⁶⁷⁴ Kevin MacDonald, “Ted Kennedy is not Responsible for the Immigration Act of 1965,” *Occidental Observer*, 2013, accessed November 15, 2016, <http://www.theoccidentalobserver.net/2013/05/ted-kennedy-did-not-pass-the-immigration-act-of-1965/>.

⁶⁷⁵ Дьюк, *Єврейський вопрос глазами американца*, 245.

⁶⁷⁶ Ibid, 251.

⁶⁷⁷ “Emanuel Celler,” *Jewish Virtual Library*, accessed November 28, 2016, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/Celler.html>.

⁶⁷⁸ Kammer, “The Hart-Celler Immigration Act of 1965,” <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.

3. Для кожної окремої країни була встановлена кількість, яка не мала перевищувати 20 тис. осіб щороку;

4. Визначалися три групи преференцій: возз'єднання сімей; люди з особливими талантами та з рідкісними професійними навиками; біженці;

5. Конгрес кожного року мав право переглядати встановлені кількісні рамки і залежно від обставин змінювати їх⁶⁷⁹.

Відтоді імміграційна служба не мала звертати увагу на національне походження заявника, а допускати на законних підставах усіх, хто бажає покинути попереднє місце свого проживання. Особливо лояльне ставлення спостерігалось до вихідців із Середньої Азії та комуністичних країн, зокрема СРСР. Від них не вимагався перелік усіх документів, лише найважливіші. Крім того, у перший день прибуття вони мали бути забезпечені тимчасовим житлом та фінансовою допомогою⁶⁸⁰.

Вже з наступного 1966 р. чисельність іммігрантів збільшилися на декілька десятків тисяч осіб. Якщо з 1951 р. по 1960 р. загальна кількість переселенців складала 2515479, то з 1961 р. по 1970 р. – позначка сягнула 3321677. З СРСР у 1950–х рр. до США прибула 571 особа, а в 1960–х рр. – 671 (з яких 503 євреї). Більшість радянських євреїв прибули на підставі “возз'єднання сімей”⁶⁸¹.

Отже, оразу ж після впровадження в дію нового імміграційного закону, до країни США хлинув ще один, проте уже значно масштабніший, потік мігрантів. Закон, який був прийнятий у 1965 р. став кульмінацією в історії єврейської імміграції до США. Щойно нові вимоги набули чинності, єврейські організації сфокусували свої зусилля за надання більш розширеного числа заявок.

В умовах ведення “Холодної війни” імміграційна політика США щодо радянських євреїв проводилася вельми виважено. Тому, як тільки Радянський Союз у 1971 р. збільшив кількість виїзних віз для євреїв, американський уряд миттєво відреагував. Представник від Демократичної партії з Нью-Йорка

⁶⁷⁹ Kennedy, “The Immigration Act of 1965,” 138.

⁶⁸⁰ “Immigration and Nationality Act,” *U. S. Citizenship and Immigration Services*, accessed November 10, 2016, <https://www.uscis.gov/ilink/docView/SLB/HTML/SLB/act.html>.

⁶⁸¹ Джордж Тіндалл і Девід Шай, *Історія Америки*. (Львів: Літопис, 2010), 869.

Едвард Кох вніс законопроект, що дозволяв видати 30000 тис. спеціальних віз саме для євреїв з Радянського Союзу⁶⁸².

Іншим важливим документом в історії імміграційного законодавства стала поправка 1974 р. (*The Jackson–Vanik Amendment of 1974*) авторства Генрі Джексона – конгресмена з Вашингтона та Чарльза Веніка – члена Палати Представників з Огайо. До слова, сенатор Г. Джексон – був противником політики “розрядки”, підозріло ставився до радянських владних структур та їх мотивів. Натомість, доброзичливо відносився до надання військової допомоги Ізраїлю. Ч. Венік – конгресмен-демократ із Клівленда, теж усіма можливими способами намагався посприяти еміграції євреїв. Незалежно від того, займав він посаду муніципального судді Клівленда, чи сенатора штату Огайо, його діяльність часто була зосереджена на підтримці євреїв, зокрема радянських⁶⁸³. Поправка була додатком до закону про торгівлю. У якій наголошувалося, що країни з неринковою економікою (*non-market economies country*) не зможуть у торгівельних відносинах отримати статус “нації найбільшого сприяння” (*most favored nations*)⁶⁸⁴. Це вимагало встановлення між державами такого порядку торгівлі, за якого величина митних тарифів і зборів при імпорті товарів влаштовувала б обидві сторони. Крім того, з боку США могли надаватися експортні кредити, інвестиційні гарантії, кредитні гарантії та інші вигідні умови⁶⁸⁵. Скасувати дану поправку було можливо, якщо країни, яких вона стосується, виконають три умови (їх виконання аналізували на щорічних спеціальних засіданнях Адміністрації Президента, Конгресу та делегованих єврейських організацій). Отже, перша з трьох вимог спонукала керівництво *non-market economies country* дати право своїм жителям на еміграцію⁶⁸⁶. Цей пункт абсолютно точно відобразив позицію академіка Андрія Сахарова, який

⁶⁸² Victor Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” *Touro Law Review* 19, no. 2, (2015): 422.

⁶⁸³ Lazarowitz, Arlena, “Senator Jacob K. Javits and Soviet Jewish Emigration,” *Shofar* 21, no. 4 (2003): 19, accessed November 27, 2019, <https://www.jstor.org/stable/42943594?seq=1>.

⁶⁸⁴ “19 U.S.C. §2432: US Code – Section 2432: Freedom of emigration in East-West trade,” FindLaw, accessed October 27, 2018, <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/19/12/IV/1/2432>.

⁶⁸⁵ “Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanik, February, 4, 2010,” *Kennan Institute Occasional Papers № 300*, accessed October 27, 2018, <https://www.wilsoncenter.org>.

⁶⁸⁶ Julie Ginsberg, “Reassessing the Jackson-Vanik Amendment,” *Council of Foreign Relations*, accessed November 28, 2015, <http://www.cfr.org/trade/reassessing-jackson-vanik-amendment/p19734>.

часто підкреслював важливість права залишити країну не тільки для євреїв, а й для десятків інших національностей, які протягом багатьох років стикалися з труднощами і нескінченними приниженнями⁶⁸⁷. Другий пункт був тісно пов'язаний з першим, і в ньому зобов'язували накладати меншу плату за необхідні для еміграції документи. В останньому підкреслювалось, що менша оплата за документи чи податок, не можуть залежати від вибору країни потенційного емігранта⁶⁸⁸.

І, хоч поправка була затверджена, проте історія її запровадження оповита труднощами та дискусивними моментами. Важливо було налагодити контакт між прихильниками проєкту та адміністрацією президента Ніксона, яка прагнула використовувати “тиху дипломатію”. Зокрема, Г. Кісінджер вважав, що прийняття правки є прямою загрозою для політики “розрядки”⁶⁸⁹. Г. Джексон відіграв важливу роль посередника та став ініціатором не одних переговорів політиків, де вказувалося на потребу США тиснути на Радянський Союз, використовуючи для цього вагомий вплив зокрема, торівлю. Важливо загадати і про нью-йоркського сенатора Дж. Джавітса, котрий лобював інтереси євреїв Радянського Союзу та паралельно працював у Комітеті з розрядки відносин між США та СРСР. Він скрупульозно працював над текстом поправки: кожне слово, зміст та значення мали бути не тільки точними, але прийнятними для усіх із сторін⁶⁹⁰. Зрештою, значний вплив на прийняття поправки мали не так засідання та переговори, як “Вотергейтський скандал”. Через реальну загрозу втрати голосів з боку євреїв, адміністрація президента під кінець таки погодилася реалізувати декількарічні напрацювання⁶⁹¹.

⁶⁸⁷ “A Letter from Dr. Sakharov: Remarks by Senator Henry Jackson,” “A Letter from Dr. Sakharov: Remarks by Senator Henry Jackson,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1973, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁶⁸⁸ “Jews in Former Soviet Union: Israel's Reaction to the Jackson-Vanik Amendment, October 19, 1974,” *Jewish Virtual Library*, accessed December 22, 2015, http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Human_Rights/jvgoi.html.

⁶⁸⁹ David E. Rosenbauiv, “Firm Congress Stand on Jews in Soviet Is Traced to Efforts by Those in U.S.,” *The New York Times*, 1973, accessed December 1, 2015, <https://www.nytimes.com>.

⁶⁹⁰ Lazorowitz “Senator Jakob K. Javits and Soviet Jewish Emigration,” 19.

⁶⁹¹ Lazorowitz “Senator Jakob K. Javits and Soviet Jewish Emigration,” 29.

Через два роки Конгрес знову повернувся до обговорення імміграційної політики. Намагаючись удосконалити попереднє законодавство, уряд 1976 р. проголосував за нову поправку (*Immigration and Nationality Act Amendments*). Закон був покликаний захистити американський ринок праці та встановити удосконалену систему лімітного контролю через появу значної кількості нелегальних мігрантів. Імміграційні служби мали відбирати, в першу чергу, тих осіб, котрі при застосуванні своїх навичок могли принести користь США⁶⁹². Євреї з Радянського Союзу, в основній своїй більшості, продовжували потрапляти до Сполучених Штатів на правах “возз’єднання сімей”, хоча траплялися випадки, коли деяким аплікантам надавали перевагу через їхні вміння та робочі навички⁶⁹³.

Американський уряд, крім внесення резолюцій та законопроектів, неодноразово висловлював стурбованість з приводу переслідувань євреїв та інших національностей в СРСР. Вашингтон закликав радянське керівництво, приєднатися до виконання Заключного акта НБСЄ 1975 р. щодо свободи еміграції⁶⁹⁴. Проте, з середини 1970–х рр., в умовах зростання дефіциту бюджету і масового збільшення кількості емігрантів з інших країн, думки у Конгресі щодо імміграційної політики розділилися. З одного боку, політики розуміли важливість надання допомоги всім іммігрантам, зокрема, переміщеним у результаті воєн, голоду і політичних переслідувань. З іншого боку, конгресмени залежали від державних пріоритетів⁶⁹⁵.

Врешті, у 1980 р. обидві ключові американські партії остаточно розійшлися стосовно питань, надання права вільної імміграції. Того ж року, Конгрес прийняв ще один закон (*The Refugee Act of 1980*), в якому йшлося про надання “допуску” до країни тим іммігрантам, які першочергово цього

⁶⁹² Harris Beverly, “The Immigration and Nationality Act Amendments of 1976: Implications for the Alien Professional,” *Cleveland State Law Review* 26, (1977): 305, accessed December 10, 2016, <https://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2268&context=clevstlrev>.

⁶⁹³ Ilya Dijour, “Jewish Immigration to the United States,” *The American Jewish Year Book* 64, (1963): 78, accessed January 11, 2016, <https://www.jstor.org/stable/i23603393>.

⁶⁹⁴ H.Con.Res.97, “Concurrent Resolution Expressing the Concern of Congress Regarding the Harassment of Soviet Jews and other Minorities,” *Congress. Gov.*, 1977, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁶⁹⁵ Edwards and Gimpel, “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.

потребували⁶⁹⁶. Таке право отримали біженці – особи, котрих переслідували або котрі мали цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань⁶⁹⁷. До категорії біженців потрапили громадяни Радянського Союзу, зокрема, євреї.

У 1981 р. американські політики під впливом нового закону, в черговий раз, закликали владу СРСР припинити наявні прояви антисемітизму та дискримінації⁶⁹⁸. Підкреслювалось, що різке скорочення єврейської еміграції морально неприйнятне й таке, що порушує загальні права людини⁶⁹⁹. У 1982 р. було прийнято дві тематичні резолюції: у першій йшлося, що, питання поваги до прав людини у Радянському Союзі, і, відповідно, дозвіл на еміграцію, повинне розглянути 38-а Народа з прав людини ООН⁷⁰⁰; в іншій, зазначалося, що це завдання має виконати Держсекретар Александр Хейг⁷⁰¹.

Враховуючи особливу увагу до себе, радянські євреї почали певною мірою зловживати лібералізацією американського законодавства. Почастішали випадки, коли євреї після отримання ізраїльських віз, надавали перевагу проживанню у США, а не в Ізраїлі⁷⁰². Це призвело до дискусій щодо подальшої політики уряду. Сенатор-республіканець Алан Сімпсон розкритикував закон 1980 р., вважаючи, що “заявники” часто зловживали поняттям “біженець”: “американці завжди відгукнуться на допомогу “справжнім біженцям”, але не

⁶⁹⁶ Edwards and Gimpel, “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.

⁶⁹⁷ Barnett Don, “Refugee Act of 1980: National Review,” *UCDavis*, 1993, accessed November 28, 2016, <http://heather.cs.ucdavis.edu/pub/Immigration/WelfareUse/DonBarnett.html>.

⁶⁹⁸ H.Con.Res.229, “A Concurrent Resolution Calling the Union of Soviet Socialist Republics to end the Current Policies of Jewish Emigration Discrimination and anti-Semitism and Expressing the sense of the Congress that the Dramatic Decline of Jewish Emigration from the Union of Soviet Socialist Republics is Morally Reprehensible,” *Congress. Gov.*, 1981, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁶⁹⁹ S.J.Res.161, “A joint resolution to appeal for the release of Soviet Jewry,” *Congress. Gov.*, 1985, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁷⁰⁰ S.J.Res.154, “A joint resolution expressing the sense of Congress that the Government of the Soviet Union should respect the rights of its citizens to practice their religion and to emigrate, and that these matters should be among the issues raised at the thirty-eighth meeting of the United Nations Commission on Human Rights at Geneva in February 1982,” *Congress. Gov.*, 1982, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁷⁰¹ H.Con.Res.187, “A Concurrent Resolution Expressing the Sense of the Congress that Secretary of State Haig should, in his Upcoming Discussions with Soviet Foreign Minister Gromyko, Raise the Issue of the Basic Rights of Soviet Citizens, Particularly Freedom of Immigration and of Religion,” *Congress. Gov.*, 1981, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁷⁰² Judith Golub, “Selected Issues in Soviet Jewish Migration. *International Migration Review*,” *Center for Migration Studies of New York, Inc.* 12, (1989): 79, accessed June 10, 2016, <https://www.jstor.org/stable/23143055?seq=1>.

фейковим”⁷⁰³. Не залишились осторонь і представники ізраїльського парламенту. На думку Леона Дузліна, до слова “біженець” варто ставитись з надзвичайною обережністю: “Хіба можуть вони бути біженцями? Біженці, коли тікають навіть не мають куди тікати... хіба їм нікуди тікати?”⁷⁰⁴.

Значний вплив на перебіг дискусії мала також фінансова складова. Наприклад, у 1988 р. для облаштування лише радянських євреїв, виділили близько 150 млн. доларів, а у 1989 р. – 75 млн. доларів⁷⁰⁵. Крім грошової допомоги, емігранти отримували доступ до усіх соціальних програм, якими користувалися тільки громадяни США⁷⁰⁶. Це, звісно, породжувало неспокій і серед американців. Якщо одна частина суспільства могла святкувати День солідаризації⁷⁰⁷ з радянськими євреями⁷⁰⁸, то інших – турбувала надмірно затратна імміграційна політика⁷⁰⁹. Населення побоювалося втрати вільних робочих місць та збільшення податків, частка з яких безпосередньо скеровувалася для розселення та створення умов для проживання іммігрантів⁷¹⁰.

Політика “гласності” та “перебудови” у СРСР, пов’язана з приходом до влади Михайла Горбачова, посприяла значній лібералізації у галузі радянської еміграційної політики. Кількість бажаючих виїхати до США різко збільшилася. Статистичні дані засвідчують, що у 1987 р. прибуло всього 8155 радянських євреїв, тоді як у 1988 р. – 18965 тис., а у 1989 р. – цифра зросла аж до 48000 тис. осіб. Чиновники Адміністрації та Конгресу знову почали заявляти про своє занепокоєння з приводу цього питання: “Сполучені Штати більше не можуть прийняти всіх тих, хто хоче приїхати сюди, хоч протягом останніх двох

⁷⁰³ Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” 427.

⁷⁰⁴ Ibid, 422.

⁷⁰⁵ Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” 430.

⁷⁰⁶ Barnett, “Refugee Act of 1980: National Review,” <http://heather.cs.ucdavis.edu/pub/Immigration/WelfareUse/DonBarnett.html>.

⁷⁰⁷ H.J.Res.197, “A joint resolution designating March 15, 1983, as “Soviet Jewry Solidarity Day,” *Congress. Gov.*, 1983, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁷⁰⁸ H.Res.450, “A resolution to express the sense of the House of Representatives concerning Solidarity Sunday for Soviet Jewry,” *Congress. Gov.*, 1984, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

⁷⁰⁹ Дьук, *Еврейский вопрос глазами американца*, 265.

⁷¹⁰ “Three Decades of Mass Immigration,” <http://cis.org/1965ImmigrationAct-MassImmigration>.

десятиліть ми наполягали на тому, що радянські євреї повинні мати повну свободу у виборі свого проживання”⁷¹¹.

Ізраїльські політики, переслідуючи власні інтереси, теж відреагували на ситуацію, що склалася. Зокрема, у 1987 р. столицю США відвідав прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Шамір. Під час свого візиту до Вашингтона він попросив президента Рональда Рейгана, щоб той переглянув свою політику щодо надання статусу біженця радянським євреям: “Ви впускаєте їх до своєї країни на підставі ізраїльської візи. Це ображає нашу країну, яка дійсно потребує цих людей”⁷¹².

Прохання, які надходили ззовні та внутрішні негаразди посприяли тому, що з середини 1988 р. імміграційні служби США почали усе більше надавати відмов. З вересня 1988 р. і до кінця того ж року було відмовлено в наданні статусу біженця 5430 тис. радянських євреїв⁷¹³. Представники Державного департаменту визнали, що така політика була мотивованою, зокрема, бажанням заощадити кошти. Відзначалось, що тільки на транспортування і переселення уряд повинен був витратити в середньому 7000 тис. доларів на кожного біженця. Крім того, Держдепартамент США заявив, що радянські євреї, у яких немає родичів або інших зв'язків у Сполучених Штатах, не відповідають статусу біженців і трактуватимуться як іммігранти. Ізраїльські офіційні особи вітали нові підходи, ініційовані Вашингтоном, стверджуючи, що це піде їхній країні на користь⁷¹⁴.

Зваживши усі вище перелічені нюанси, Конгрес вирішив скористатися законодавчою ініціативою і переглянути головні критерії таких дефініцій, як “іммігрант” та “біженець”, беручи до уваги те, що в одній з резолюцій 1989 р. вимагалось надати євреям з СРСР статусу саме “біженців”⁷¹⁵. Зрештою, 1989 р.

⁷¹¹ Robert Pear, “U.S. Drafts Plans to Curb Admission of Soviet Jews,” *The New York Times*, 1989, accessed November 19, 2016, <http://www.nytimes.com>.

⁷¹² Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” 438.

⁷¹³ Ibid. 428.

⁷¹⁴ Pear, “U.S. Drafts Plans to Curb Admission of Soviet Jews,” <http://www.nytimes.com>

⁷¹⁵ H.Con.Res.73, “Expressing the sense of the Congress that the number of refugees admitted to the United States and the appropriation for programs for refugee migration and resettlement should be increased and that the Department of Justice should reestablish the presumption that Jews and members of other religious minorities emigrating from the Soviet Union qualify for refugee status for admission to the United States,” *Congress. Gov.*, 1989, accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

була схвалена чергова зміна – більш відома, як Поправка Лаутенберга (*The Lautenberg Amendment of 1989*)⁷¹⁶. Її ініціював Франк Лаутенберг – син бідних єврейських мігрантів з Нью-Джерсі. Правка, яка стала законом у 1990 р. і діє до нині⁷¹⁷, складається з двох частин: перша характеризує групу, яку представляють релігійні меншини: євреї, євангелісти, активні члени української католицької або православної церкви, що живуть на території колишнього Радянського Союзу. Якщо претенденти доводять факт свого багаторічного переслідування, то автоматично отримують перевагу. Друга частина цього документа надає певні пільги громадянам колишнього Радянського Союзу, котрі раніше подавалися на імміграційну візу, але з тих чи інших причин їм відмовили в отриманні статусу біженця. Замість повної відмови у в'їзді до США їм пропонували отримати статус “пароль”, тобто в'їхати до Америки і після закінчення одного року подати петицію про отримання грінкарти (*GreenCard*), а в подальшому і петицію про натуралізацію⁷¹⁸.

Єдине, що вимагалось від потенційних біженців – надання обґрунтованих доказів того, що їх переслідують. У випадку документального підтвердження, імміграційна служба надавала їм допуск до країни. Одразу ж, після прибуття на територію США, біженці отримували грошову допомогу та соціальне забезпечення (харчові талони, медичне страхування, тимчасове житло, можливість відвідувати мовні курси та програми професійної підготовки і т. д.). Всі інші іммігранти та особи зі статусом “пароль” не мали права користуватися державною допомогою. Натомість, вони мали надати докази того, що їх чекають родичі, друзі, релігійні організації чи роботодавець, котрі змогли б виступити для них як спонсори⁷¹⁹.

Цей закон спричинив найбільший ажітаж серед колишніх громадян Радянського Союзу, а після його розпаду 1991 р. Російська Федерація очолила

⁷¹⁶ Melanie Nezer, “Honoring Frank Lautenberg's,” *Roll Call*, 2014, accessed November 19, 2016, http://www.rollcall.com/news/honoring_frank_lautenbergs_legacy_for_refugees_commentary-233499-1.html.

⁷¹⁷ Ibid, http://www.rollcall.com/news/honoring_frank_lautenbergs_legacy_for_refugees_commentary-233499-1.html.

⁷¹⁸ “Поправка Лаутенберга,” *Єврейський мир. Газета русскоязычной Америки*, доступ 3 декабря 2016, <http://evreimir.com/3410/>.

⁷¹⁹ Jeffrey Perry, “The Lautenberg Amendment,” *Blog Jeffrey B. Perry*, 2013, accessed November 28, 2016, <http://www.jeffreybperry.net/blog.htm?post=914303>.

список країн за кількістю біженців, котрі емігрували до США. Більшість новоприбулих були приємно вражені усіма наданими соціальними допомогами. У московській газеті “Незалежність” у 1991 р. було опубліковано інтерв’ю респондентки, котра виїхала декілька років перед тим до США: “Пільги реальні. Наш син відвідував чудову приватну школу, за яку ми не заплатили ні цента. Апартаменти, у яких ми жили протягом трьох років, були достатньо комфортні...” Зараз у США живуть близько 90% євреїв чи їх нащадки, котрі потрапили до цієї країни саме завдяки прийнятті “Поправки Лаутенберга”⁷²⁰.

Незважаючи на те, що американське законодавство прагнуло врахувати усі особливості та проблеми новоприбулих, труднощі асиміляції торкалися багатьох осіб, особливо коли йшлося про вік “за 45”. Проживши декілька років в іншій країні, іммігранти не завжди могли правильно себе ідентифікувати: “Хто я? Росіянин, єврей, американець?”. І це очевидно, адже після 70-літнього проживання у Радянському Союзі, де провідною і єдиною політичною ідеологією був комунізм, постійно панувало відчуття страху привселюдного визнання себе євреєм⁷²¹.

Отже, активне проведення імміграційної політики стало одним із найважливіших векторів у зовнішньо-політичному курсі США. Позиція країни постійно змінювалася під впливом внутрішніх, так і ззовнішніх чинників. Ведення “Холодної війни” спонукало уряд США переглянути діюче імміграційне законодавство і, зрештою, його пом’якшити, посприявши вільному в’їзду усім бажаючим на законних підставах. Зі значно полегшеними процедурами до країни могли потрапити переслідувані жителі комуністичних держав, зокрема, радянські євреї, до котрих з 1980–х рр. почали застосовувати термін “біженець”.

⁷²⁰ Barnett, “Refugee Act of 1980: National Review,” <http://heather.cs.ucdavis.edu/pub/Immigration/WelfareUse/DonBarnett.html>.

⁷²¹ Liron Nagler-Cohen, “Americans silent,” *Ynet news.com: Jewish World*, 2013, accessed December 28, 2016, <https://www.ynetnews.com/category/3443>.

4.3. Євреї-політв'язні в процесі американсько-радянських обмінів

За домовленістю сторін відбувається одночасний обмін в'язнями: шпигунів, військовополонених, дисидентів. Така процедура у міжнародному праві регламентується Женевськими конвенціями, проте як явище в історії у мирний час доволі рідкісне. Час від часу, цей вид особливої дипломатії практикувався між урядами Сполучених Штатів та Радянського Союзу в роки “Холодної війни”.

Один із перших обмінів між обома країнами здійснено у 1976 р., коли на заміну генерального секретаря комуністичної партії Чилі Луїса Корвалана з СРСР у Швейцарію вислали радянського дисидента Володимира Буковського. Останній знайшов собі політичний притулок у США, натомість Л. Корвалан отримав можливість проживати на теренах СРСР⁷²².

Проте, один із найрезонансніших обмінів відбувся 27–28 квітня 1979 р. у Нью-Йорку на летовищі ім. Кеннеді. П'ятьох радянських політв'язнів: Олександра Гінзбурга, Едуарда Кузнєцова, Марка Димшиця, Георгія Вінса, Валентина Мороза – обміняли на двох радянських шпигунів: Рудольфа Черняєва та Вальдіка Енгера. Другий, не менш відомий обмін, відбувся у 1986 р.: Натана Щаранського – відомого єврейського активіста, звинуваченого у шпигунстві, на Керела Кехера – працівника ЦРУ, котрого викрили як чехословацького таємного розвідника.

Таким чином, на переговорах, які, зазвичай, відбувалися у декілька етапів, порушувалися буквально усі деталі обміну: на який день та о котрій годині його варто призначити, де проводити і, найважливіше питання, яке вирішувалось у гострих дискусіях, на кого обмінювати.

23 квітня 1979 р. у Вашингтоні відбулася одна з перших фаз перемовин: півгодинна таємна розмова між послом СРСР у США Анатолієм Добриніним і радником з національної безпеки США Збігневим Бжезінським. Сторони обговорювали можливість обміну ув'язнених в СРСР на радянських шпигунів. Серед потенційних суб'єктів обміну були Валентин Мороз, Марк Димшиц,

⁷²² “Легендарний радянський шістдесятник пішов із життя: Чим запам'яється дисидент Володимир Буковський,” ЗІК, 2019, доступ 26 листопада 2019, [ljcneq https://zik.ua/news/](https://zik.ua/news/).

Едуард Кузнецов, Георгій Вінс, Олександр Гінзбург – які відбували покарання у радянських таборах⁷²³. Рудольф Черняєв та Вальдик Енгер – формально працювали у Секретаріаті ООН, а фактично виявилися розвідниками-шпигунами, котрі збирали розвідувальну інформацію про військове оснащення США⁷²⁴. Як тільки про цей факт дізналися спецслужби США, Р. Черняєва і В. Енгера негайно затримали, а після розслідування їх засудили на 50 років. Радянська номенклатура зобов'язалася визволити своїх громадян, запропонувавши, як альтернативний варіант, переговори⁷²⁵.

Зваживши усі “за” і “проти”, радянське керівництво погодилося відпустити осіб, котрі вже не становили реальної загрози для СРСР. Також варто взяти до уваги й той момент, що представники Радянського Союзу в цьому конкретному випадку не мали переваги у веденні довготривалих дискусій, оскільки шпигунами виявилися представники саме їхньої країни. Таким чином, під суспільним тиском у країнах Заходу, від мітингів до звернень американських політиків, вибір було здійснено.

Одним з тих, кому пощастило бути в п'ятірці на звільнення виявився Валентин Мороз – відомий український історик і публіцист. Вперше арештований під час серпневих репресій 1965 р. проти української інтелігенції. Засуджений за ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) до 4 років таборів. Після звільнення і перебування на волі протягом дев'яти місяців його арештували знову 1 червня 1970 р. Приводом стала праця під назвою “Репортаж із заповідника ім. Берії”⁷²⁶. Новий арешт В. Мороза, закритий судовий процес з порушеннями процедури, а також чималий вирок – 9 років ув'язнення і 5 років заслання – викликали гостру негативну реакцію не лише в Україні, але й за її межами. На захист В. Мороза виступили Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Зиновія Франко, Євген Сверстюк⁷²⁷. У в'язниці В. Мороз

⁷²³“Human Rights Developments in the USSR: 1978,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1978, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁷²⁴ “Soviet Dissidents Arrives,” *The Middlebury Campus* 22 (1979): 1, accessed June 6, 2016, https://archive.org/details/middleburyNewspapers_1979-05-02/page/n4.

⁷²⁵ “USSR and USA Exchange Prisoners,” *Amnesty International Newsletter* 9, no. 6 (1979): 1, accessed June 6, 2016, <https://www.amnesty.org/download/Documents/204000/nws210071979en.pdf>.

⁷²⁶ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 40., доступ 7 Февраля, 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁷²⁷ “Справа Валентина Мороза: Документи,” *Бібліотека Українського світу*, доступ 18 вересня 2016,

невипадково потрапив до співкамерника-злочинця, котрий згодом порізав загостреною ложкою йому живіт. Після тюремної лікарні В. Мороза перевели, за його ж проханням, у камеру-одиночку.

У своєму інтерв'ю, інший дисидент Іван Гель розповідав, що В. Мороз, час від часу, влаштовував голодування, проте Е. Кузнецов зі своєю групою “самольотчиків” протестували проти цього: “Нехай Мороз припинить голодівку, вона нічого не дає, Ви тільки дискредитуєте голодівку, бо Ви тримаєте довго, інші не витримають стільки, то ж вона нічого не дасть”⁷²⁸. Відомо, що В. Мороз і Е. Кузнецов постійно між собою ворогували. За вказівкою останнього, ув'язнені часто вигукували різні образи в бік В. Мороза, очевидно, через це він став роздратованим і нервовим. Попри все, український дисидент не здавався і надалі влаштовував довготривалі голодування, чутки про які долинали навіть до США і Канади, де на його підтримку відбувалися демонстрації протесту біля радянських посольств і консульств⁷²⁹.

Георгій Вінс – ще один політв'язень, котрого звільнили у квітні 1979 р. Він народився в Росії в сім'ї американського протестантського місіонера Петра Вінса, котрого у 1937 р. розстріляли. В 1946 р. Георгій з матір'ю переїхали до Києва, де він вирішив присвятити своє життя релігійній діяльності. В 1964 р. Г. Вінс ініціював створення “Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів”, яке очолила його мати Лідія⁷³⁰. Через рік, громади євангельських християн-баптистів, що не схвалювали дії керівництва Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (організацію заснувало радянське керівництво), створили самостійний церковний союз і обрали керівників. Г. Вінс зайняв посаду секретаря Ради церков Євангелістських християн-баптистів.

Перший арешт відбувся 1966 р., коли П. Вінса і М. Хорева делегували на переговори до приймальні ЦК КПРС аби з'ясувати обставини затримання групи активістів. Два дні перед тим, близько 500 баптистів арештували правоохоронні

<http://1576.ua/books/1766>.

⁷²⁸ Вахтанг Капіані і Василь Овсієнко, “Гель Іван Андрійович. Інтерв'ю,” *Дисидентський рух в Україні*, доступ 19 жовтня 2015, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁷²⁹ Ігор Перенесієнко, “Про Валентина Мороза,” *Українська Гельсінська спілка з прав людини*, доступ 18 вересня 2015, <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1216121144>.

⁷³⁰ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 35., Доступ 7 Февраля, 2019. <http://hts.memo.ru>.

органи тільки за те, що вони приїхали в Москву з відкритим листом, в якому вимагали пояснення причини утисків християнської релігії⁷³¹. Протягом 1966–1969 рр. Г. Вінс відбув три роки покарання в таборах, а 31 березня 1974 р. знову звинувачений, але вже в організації нелегально створеної Ради церков та виданні декількох статей і публікацій, в яких начебто подавалася неправдива інформація⁷³². За такі звинувачення йому присудили п'ять років таборів суворого режиму і п'ять років заслання, а до цього додалась ще й конфіскація майна. На його захист виступила Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР, зокрема, академік Андрій Сахаров, після чого справа отримала міжнародний розголос⁷³³.

Третім громадянином СРСР, котрого обміняли, виявився журналіст, єврейського походження, Олександр Гінзбург. Після навчання, він працював над створенням альманаху “Синтаксис”, де помістив заборонені поетичні твори. У 1960 р. О. Гінзбурга заарештували і засудили за “фальшування документів” після того, як він здав іспити за знайомого. Фактичною причиною арешту стала його громадська діяльність⁷³⁴. У 1962 р. О. Гінзбург вийшов на волю, проте ніяк не міг влаштуватись на постійну роботу, через клеймо у паспорті “був засуджений”. У 1967 р. О. Гінзбурга вдруге заарештували за складання “Білої книги”⁷³⁵ – збірки матеріалів про процес Андрія Синявського і Юлія Даніеля⁷³⁶, звинувачених в антирадянській пропаганді та агітації. У 1972 р. його звільнили, проте всі наступні роки він піддавався постійним утискам і репресіям. Але навіть попри такі перепони він, хоч і недовго, займав посаду голови Фонду допомоги політв'язням і їхнім сім'ям. Уже 3 лютого 1977 р. в межах кампанії проти Гельсінського руху в країні О. Гінзбурга заарештували за антирадянську пропаганду, а 1978 р. суд виніс вирок – 8 років таборів особливого режиму. З

⁷³¹ Владимир Попов, “Дело и судьба баптиста Георгия Винса,” *Независимая*, доступ 17 апреля 2016, <https://archive.is/20131129115540/ng.ru/history>.

⁷³² “Вітаємо Григорія Вінса на волі,” *Патріярхат* 6, no.96 (1979): 5, доступ 10 вересня 2015, <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/vitajemo-hryhoriya-vinsa-na-voli/>.

⁷³³ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 44., доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁷³⁴ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 48., доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁷³⁵ Александр Гинзбург, *Белая книга по делу А. Синявского и Ю. Даниэля*. (Москва: Посев, 1966): 431, доступ 18 травня 2016, https://imwerden.de/pdf/belaya_kniga_po_delu_sinyavskogo_danielya_1967__ocr.pdf.

⁷³⁶ оскільки в СРСР художні твори цих письменників не друкувалися, вони переправляли їх на Захід, де ці твори публікувалися під псевдонімами Абрам Терц (Синявський) і Микола Аржак (Даніель). Твори вивозила Елен Пельтьє-Замойська, дочка військово-морського аташе Франції, з якою був знайомий Синявський.

протестами проти арешту О. Гінзбурга на Заході виступили Андрій Амальрик, Олександр Солженіцин, Володимир Буковський, Наталя Горбаневська, Павло Літвінов, Валерій Чалідзе⁷³⁷.

Інші двоє політв'язнів, Едуард Кузнецов та Марк Димшиц, котрі відбували покарання за спільно скоєний “злочин”, також потрапили до п'ятірки звільнених. Євреї за походженням, вони долучилися до єврейського національного руху. М. Димшиц був членом КПРС аж до свого арешту. Спочатку він служив у військовій авіації, а потім працював інженером. У 1967–1968 рр. М. Димшиц вирішив таємно покинути Радянський Союз, а для реалізації цього задуму почав шукати однодумців⁷³⁸. Одним із них став Едуард Кузнецов, заарештований уже на другому курсі Московського університету і засуджений на 7 років у сфальсифікованій спробі замаху на М. Хрущова. Після звільнення, новою справою його життя стала організація разом з М. Димшицом операції “Весілля”. Спочатку планувалося, що значна група євреїв, котрим раніше відмовили у виїзді до Ізраїлю, купляє квитки на великий пасажирський літак (на кшталт “ТУ”), захоплює його і вилітає в Ізраїль. Однак від такої ідеї відразу ж відмовилися, тому що МЗС Ізраїля, щойно дізналось про підготовку подібної авантюри, категорично заборонило її. Тоді засіб для пересування обрали інший – Ан-2 або “кукурузник”, який виконував місцеві рейси за маршрутом Ленінград-Приозерськ⁷³⁹. Їхня мета теж змінилася: тепер вони мали добратися до Швеції чи Фінляндії і там перед пресою розповісти про реальний стан речей в СРСР, зокрема про факти недотримання базових прав людини⁷⁴⁰. Чи не кожен з учасників усвідомлював, що ця затія практично нейздійсненна для реалізації: “Ситуація була доволі складна і я розумів, що швидше за все безнадійна. Нас було 16 учасників, а для пошуку тих 16-ти потрібно було переговорити з сотнею-другою. Ті, хто відмовилися, цю таємницю не особливо зберігали, та навіть серед нас... Людина створена так, що не може тримати рот

⁷³⁷ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 44., доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁷³⁸ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17., доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

⁷³⁹ Вахтанг Капиани, “Протоколы сионских беглецов,” *Гулаг*, доступ 9 февраля 2017, <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?c=>.

⁷⁴⁰ Инна Аролович, “Самолотное дело”: 45 лет назад,” *МыЗдесь*, доступ 9 мая 2016, <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=8177>.

на замку, нехай подружці, нехай коханцю, але промовиться”⁷⁴¹. Власне, через витік інформації, радянські спецслужби докладно знали, що планується і стежили за кожним кроком ініціаторів втечі.

“Головний день” призначили на 15 червня 1970 р. “Ми ж влаштували пробні польоти і влада нас не арештовувала, можливо, вони і цього разу подумують, що це пробний політ”⁷⁴². Всі місця були викуплені, тому що втікачі зображували з себе учасників весілля, але цього разу їх таки арештували на Ленінградському летовищі, тому інша, більш відома, назва цієї події “Ленінградський процес” (“Самолетное дело” – російською). До речі, академік А. Сахаров пізніше писав, що перед затриманням московські і ленінградські кагебісти побилися, очевидно, через конкуренцію, хто саме буди здійснювати затримання. На суді, який відбувався у Ленінграді протягом 15–24 грудня 1970 рр., учасників звинуватили у “зраді Батьківщини”, “крадіжці соціалістичної власності”, “антирадянській агітації і пропаганді”, “намірах вбити пілотів і членів екіпажу” і т.д. Проте в матеріалах не вказувалася реальна мета і причина: покинути соціалістичну батьківщину, щоб прибути на батьківщину історичну⁷⁴³. Проте, вирок був жорстким: 14–ом особам присудили від 4 до 15 років ув’язнення, а М. Димшица і Е. Кузнєцова – до вищої міри покарання – розстрілу⁷⁴⁴.

Втім, у той час у світі відбулася одна подія, яка врятувала життя цим двом смертникам. Орієнтовно в ті ж дні світ був приголомшений терористичним актом в Іспанії: баскські терористи з ЕТА вчинили збройний напад на літак, що спричинило людські жертви. Напередодні Різдва Франциско Франко помилував терористів, замінивши страту тюремним ув’язненням. Міжнародна громадська думка домагалася від Л. Брежнєва зберегти життя Е. Кузнєцову і М. Димшицу, про що, зокрема, просив президент США Р. Ніксон. Прецедент помилування з боку “кривавого каудильйо” подіяв. Суддів Верховного суду, як жартував Е.

⁷⁴¹ Юлий Кошаровский, “Интервью с Эдуардом Кузнєцовым,” *Официальный сайт Ю. Кошаровского*, доступ 18 октября 2016, <http://kosharovsky.com/>.

⁷⁴² Эдуард Кузнєцов, *Дневники*. (Париж: Об’єднане Видавництво, 1973):326.

⁷⁴³ Капиани, “Протоколы сионских беглецов,” <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?c=>.

⁷⁴⁴ “Хроника Текущих Событий,” Вып. 17., доступ 7 февраля 2019, <http://hts.memo.ru>.

Кузнєцов, висмикнули з-за святкового столу і за декілька годин до настання нового 1971 р. т. зв. “державні злочинці” отримали право на життя: по 15 років позбавлення волі в таборі особливого режиму⁷⁴⁵.

Після довгих суперечок про те кого з засуджених радянська влада готова відпустити, виникло наступне важливе питання: де саме має відбуватися обмін. А. Добринін запропонував три варіанти: Гельсінкі, Варшава, Прага. Проте З. Бжезінський наполягав, що пункт обміну має безпосередньо стосуватись двох країн, додавши, що це можуть бути міста Нью-Йорк та Москва. Після довгих роздумів посол СРСР погодився на перший варіант. Залишалось ще вибрати день тижня, а це могла бути середа або п’ятниця – дні, коли відбувалися авіаперельоти між Москвою та Нью-Йорком⁷⁴⁶.

Нарешті, в понеділок 23 квітня радянський посол дав знати З. Бжезінському, що справа полагоджена, після чого обидві сторони почали готуватися до обміну, який остаточно призначили на п’ятницю 27 квітня⁷⁴⁷. До цієї дещо своєрідної та унікальної події готувалось широке коло осіб і не один день, але, щонайцікавіше, головні герої, котрі сумлінно відбували своє покарання навіть не здогадувались, що через якусь мить вони опиняться в зовсім іншій країні, навіть на іншому континенті уже вільні.

Ця подія отримала широкий резонанс, адже навіть президент США детально описав у своїх спогадах послідовність обміну: “Всіх п’яťох ув’язнених, кожен з яких відбував покарання у різних місцевостях СРСР, розбудили посеред ночі близько 4 год.: нічого не пояснивши, всіх відвезли до Москви, де перевдягнули у чистий одяг, та повідомили про позбавлення радянського громадянства. На запитання: Що коїться? Охоронець відповів, що засуджені запитань не ставлять, а один з чиновників додав: “Ви щойно стали нещасною людиною, у Вас тепер нема Батьківщини! В США до Вас виявлять

⁷⁴⁵ Капиани, “Протоколи сионских беглецов,” <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?c=>.

⁷⁴⁶ “Memorandum of Conversation: Washington, April 23, 1979. Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume VI, Soviet Union,” *U.S. Department of State*, accessed January 18, 2016, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v06/ch5>.

⁷⁴⁷ “Валентин Мороз на волі,” *Свобода* 95 (1979): 1, доступ 18 жовтня 2016, <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1979/Svoboda-1979-096.pdf>.

інтерес, але через два-три тижні Ви станете нікому не потрібні”⁷⁴⁸. До останнього ув’язнені не розуміли що відбувається. “Відтак політв’язнів посадили в літак радянського “Аерофлоту”, конфіскувавши раніше їхні особисті записи, статті, праці. Біля кожного з них сіли з обидвох боків співробітники КДБ, котрі уважно стежили за кожним їхнім рухом та жестом”⁷⁴⁹. Якраз перед самим відльотом до салону літака зайшов представник посольства США і заспокоїв фразою, що їхні сім’ї незабаром приєднаються до них уже в США⁷⁵⁰.

В ніч з 27 на 28 квітня 1979 р. в аеропорту ім. Кеннеді в Нью-Йорку, радянські представники здійснили запланований обмін. Р. Черняєва і В. Енгера посадили в літак, а п’ятьох – відтепер, колишніх політичних в’язнів, – зустріли російськомовні представники держдепартаменту США, котрі привезли їх в один з найдорожчих готелів у центрі Нью-Йорка.

Вже наступного ранку більшість газет на перших шпальтах оповідали про цю подію, декотрі засуджуючи, а інші – виправдовуючи. “Швидкість і таємничість обміну раптово змінила життя не тільки звільнених, але їх родичів та близьких. “Важко було зрозуміти і усвідомити, але він вже був в Нью-Йорку”, – заявила дружина Гінзбурга”⁷⁵¹. В іншій статті цієї ж газети йшлося про те, що “цей випадок унікальний, оскільки радянська сторона здійснювала обмін своїх громадян на інших своїх громадян”⁷⁵². Доречно наголосити на тому, що, якщо в американській пресі спостерігався ажіотаж з приводу цієї події, то в СРСР все було з точністю до навпаки. Жодна радянська газета не обмовилася про факт обміну, значна частина населення або взагалі не знала жодної інформації, або задовольнялася чутками⁷⁵³.

Проте загалом в американському суспільстві панували дещо інші, менш позитивні настрої: адже не всі хотіли миритися, що влада так просто звільняє двох шпигунів і передає їх державі, з якою триває “Холодна війна”. Президент

⁷⁴⁸ Татьяна Головина, “У меня есть небесное гражданство,” Христианская газета, доступ 3 марта, 2016, <http://www.titel.ru/cz-archive/golowina-wins.html>.

⁷⁴⁹ “Валентин Мороз на волі,” 4.

⁷⁵⁰ Головина, “У меня есть небесное гражданство,” <http://www.titel.ru/cz-archive/golowina-wins.html>.

⁷⁵¹ Kevin Klose, “Soviets Exchange 5 Dissidents for 2 Spies, April 28, 1979,” *The Washington Post*, accessed September 18, 2016, <http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/04/28>.

⁷⁵² “Dissidents for Spies, April 29, 1979,” *The Washington Post*, accessed September 18, 2016, <http://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1979/04/29>.

⁷⁵³ Аролович, “Самолотное дело”: 45 лет назад,” <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=8177>.

при тому постійно наголошував, що відбулася подія значного масштабу, адже завдяки цій угоді було звільнено п'ятьох ув'язнених. “На мою думку, це найзначущіша річ, яку ми зробили поки я був президентом”, – зазначив Дж. Картер⁷⁵⁴.

Після нетривалого відпочинку В. Мороз, П. Вінс, О. Гінзбург, М. Димшиц, Е. Кузнєцов розпочали нове життя. На волі кожен з них наполегливо працював у сфері освіти, права чи книговидання, не забуваючи про те, що в СРСР залишилися ще сотні і тисячі таких, котрі борються за свої національні права, наражаючись на небезпеку.

Другий великий обмін відбувся через сім років, проте йому передувала значна кількість подій. А розпочалося усе з того, що у березні 1977 р. у радянській пресі з'явилося повідомлення про викриття агента ЦРУ Натана Щаранського, звинуваченого в антирадянській агітації. В обвинуваченні йшлося проте, що підозрюваний зібрав і передав списки осіб, яким було відмовлено у виїзді з СРСР, крім того, надав інформацію про дислокацію декількох військових секретних підприємств. Незважаючи на брак доказів, заперечення усіх рівнів уряду США та самого підозрюваного, його було визнано винним і засуджено до тринадцяти років позбавлення волі. У залі суду перед оголошенням вироку Н. Щаранський сказав, що “до суду не має що сказати, а для своєї дружини і всього єврейського народу він промовить уже в Єрусалимі”⁷⁵⁵.

Радянська влада у постаті Н. Щаранського вбачала подвійну небезпеку: з одного боку, він став символом боротьби серед радянських євреїв, котрі вимагали дозволу на виїзд. З іншого, під впливом приятельських відносин з А. Сахаровим, розпочав виступи за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини. У 1976 р., зокрема, долучився до створення Московської Гельсінської групи⁷⁵⁶.

⁷⁵⁴ Jimmy Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*. (Arkansas: The University of Arkansas, 1995): 151.

⁷⁵⁵ “Natan Sharansky,” *Chairman of the Executive. The Jewish Agency for Israel*, accessed September 5, 2017, <http://www.jewishagency.org/executive-members/natan-sharansky-0>.

⁷⁵⁶ “Натан Щаранский,” *Люди. Peoples.ru*, доступ 4 вересня, 2017, <http://www.peoples.ru/state/minister/israel/scharanski/>.

Прихильність Р. Рейгана та багатьох міжнародних єврейських організацій до Н. Щаранського подавали надію у позитивному вирішенні його справи. Важливу роль у визволенні свого чоловіка відіграла і дружина ув'язненого Авігаль. Завдяки їй, стало відомо про всі деталі діяльності А. Щаранського⁷⁵⁷.

Для своїх виступів вона обрала спокійну та тиху манеру висловлення своїх думок. Тому, навіть на мітингу тембр її голосу майже не перевищував тон шепотіння. Попри те, вражала її сміливість у відстоюванні своєї позиції. У 1984 р. Авігаль запросили до Вашингтона на відзначення Міжнародного дня прав людини. Тоді вона без попередніх домовленостей насмілилася особисто підійти до Р. Рейгана з проханням допомоги у визволенні її чоловіка. Її постійні зустрічі з впливовими лідерами та дипломатами, виступи перед єврейською аудиторією у цілому світі сприяли швидшому звільненню чоловіка⁷⁵⁸.

Переговори щодо обміну розпочалися у 1985 р. (Додаток 18.), коли Радянська влада зацікавилася звільненням Карела Кехера – чехословацького шпигуна, котрий довготривалий час жив у Сполучених Штатах і працював у ЦРУ. У грудні 1984 р. його разом з дружиною, одразу ж після викриття, заарештували. Особливо настоював на обміні Володимир Крючков – голова радянської розвідки. Тому, як тільки уряд США запропонував кандидатуру А. Щаранського, він з легкістю погодився: “Такі як Кехер вартують трьох Щаранських”⁷⁵⁹.

Обмін відбувся у 1986 р. на Глінському мості, який поєднював ФРН та НДР. Під час “Холодної війни” на цьому місці практикували обміни такого штибу, тому його часто називають “шпигунським мостом”. Тоді ж Анатолій Щаранський прибув до Ізраїлю і змінив своє ім'я на Натан, поставши у єврейському світі як герой практично “біблійних масштабів”⁷⁶⁰.

Отже, поява явища “обміну в'язнями” між урядами Радянського Союзу та

⁷⁵⁷“A Crack in the Iron Curtain: Freeing Sharansky,” *Association for Diplomatic Studies and Training*, accessed September 5, 2017, <http://adst.org/2016/03/a-crack-in-the-iron-curtain-freeing-sharansky/#.Wbvs3NSLRpQ>.

⁷⁵⁸ Avi Weiss, “Celebrating 25 years of freedom for Natan Sharansky,” *Jewish Telegraphic Agency*, accessed September 8, 2017, <http://www.jta.org/2011/02/08/news-opinion/opinion/op-ed-celebrating-25-years-of-freedom-for-natan-sharansky>.

⁷⁵⁹ Кирилл Щелков, “Разведчик Карел Кехер: Агента Трианона розоблачил я,” *Комсомольская правда*, доступ 9 сентебля 2017, <http://kp.ua/incidents/44364-razvedchik-karel-kekher-ahenta-tryanona-razoblachyl-ya>.

⁷⁶⁰ Bradley Burston, “February 11, 1986: Natan Sharansky Arrives in Israel,” *Haaretz*, accessed September 5, 2017, <http://www.haaretz.com/jewish/history/1.530132>.

США свідчила про необхідність формування ще одного специфічного виду дипломатії. Влада США використовувала випадки затримання радянських шпигунів з метою організації обмінів. Після тривалих перемовин, Генеральний Секретар та найближчі соратники, як правило, йшли на компроміс, звільняючи, натомість, політв'язнів та дисидентів. У 1979 р. та 1986 р. відбулися два найвідоміші випадки обміну. Серед звільнених, свободу, також, отримали чотири переслідувані представники єврейської національності: О. Гінзбург, Е. Кузнєцов, М. Димшиц, Н. Щаранський.

4.4. Право на еміграцію євреїв з СРСР у візіях американського політикуму

Важливим елементом політики США щодо єврейської еміграції з Радянського Союзу виступає передвиборча риторика кандидатів на найвищий державний пост та політика новообраних президентів. Особисте зацікавлення в отриманні більшої кількості голосів у передвиборчій гонці та бажання заручитися підтримкою уже на посаді, мотивували політиків співпрацювати з усіма можливими категоріями суспільства.

Варто зазначити, що політичний курс з приводу підтримки радянських євреїв було започатковано уже після формування більш-менш стабільної позиції США стосовно Ізраїлю. Перші кроки допомоги, у галузі яка нас цікавить, були надані одразу після завершення арабо-ізраїльської війни. Тоді, схвально відповівши на заклик Ізраїлю щодо надання економічної допомоги з метою поглинання нових іммігрантів, Сполучені Штати Америки затвердили резолюцію про негайне надання кредиту у розмірі 135 мільйонів доларів⁷⁶¹.

Новообраний у 1953 р. президент Д. Ейзенгауер дещо змінив свою риторику, апелюючи до того, що Близький Схід, а, у його розумінні арабські країни, повинні стати ареною для боротьби з комунізмом, відповідно – політики стримування Радянського Союзу⁷⁶². Він та Республіканська партія

⁷⁶¹ Wills, *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict*, 58, accessed June 19, 2019, <https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

⁷⁶² Карасова, "Израиль и США," 37.

практично не були зацікавлені у підтримці єврейського електорату, через що шанси американського єврейського лобі впливати на адміністрацію Ейзенгауера значно похитнулися. Зважаючи на поточну ситуацію, тодішній Міністр закордонних справ Ізраїлю Моше Шаретт прийшов до висновку, що нова американська адміністрація: “це щось не більше, ніж “*tabula rasa*”⁷⁶³.

Новий етап відносин між двома країнами був сформований за президентства Дж. Кеннеді. У своїй програмі “Нових рубежів” він заявив про оновлення та розширення спектру як мирних, так і військових методів захисту інтересів Сполучених Штатів у глобальному протистоянні з Радянським Союзом⁷⁶⁴. Президент, зокрема, згадав і про державу Ізраїль: “Ми повинні традиційно продовжувати дружні відносини з Ізраїлем; із країною, яка, як і ми, прагне знайти шлях до свободи”⁷⁶⁵.

Попри піднесені заклики, США відмовили Д. Бен-Гуріону у наданні військової допомоги Ізраїлю під першої арабо-ізраїльської війни, але, все ж таки, надавали, значну фінансову підтримку у розмірі 665, 9 тисяч доларів (тоді як між 1952–1953 рр. загальна сума складала 317 тисяч доларів)⁷⁶⁶.

Варто зазначити і той факт, що ще кандидат у президенти Д. Кеннеді, мало цікавився проблематикою радянських євреїв і не зовсім підтримував усі влаштовані акції на підтримку останніх, вважаючи, що країна повинна вирішувати нагальніші завдання. Проте, уже після перемоги на президентських виборах, він змінив свою позицію, можливо, через врахування того факту, що Льюїс Вайнштайн – голова Національної консультативної ради з питань зв’язків з громадськістю, член президентської команди, єврей за походженням – посприяв збільшенню кількості голосів на користь представника Демократичної партії, саме від єврейської громади⁷⁶⁷. Сам Л. Вайнштайн пізніше згадував, що в одній з приватних розмов попросив Дж. Кеннеді застосувати свій вплив у

⁷⁶³ Ian J. Bickerton, “Dwight D. Eisenhower and Israel: A New Look,” *Australasian Journal of American Studies* 7, no. 1 (1988): 1, accessed June 21, 2017, <https://www.jstor.org/stable/41053474?seq=1>.

⁷⁶⁴ Карасова, “*Израиль и США*,” 65.

⁷⁶⁵ “Speech by Senator John F. Kennedy, Zionists of America Convention, 1960,” *The American Presidency Project*, accessed: 10 May, 2018, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.

⁷⁶⁶ “Memorandum From Secretary of State Rusk to President Kennedy, 1962,” *Department of United States of America: History Office*, accessed: 9 May, 2018, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v18/d14>.

⁷⁶⁷ Murray Friedman and Albert Chernin, *A Second Exodus: The American Movement to Free Soviet Jews*. (Hanover: Brandeis University Press, 1999): 31, accessed: May 9, 2018, <http://bir.brandeis.edu/handle/10192/26631>.

розмові з радянським лідером щодо критичної ситуації, пов'язаної з євреями, зазначивши, що з усіх американських президентів лише Теодор Рузвельт наважився відверто говорити про погроми доби Миколи II. Тоді Кеннеді, за словами Л. Вайнштайна, не забарився з відповіддю: “Ось перед тобою стоїть ще один такий президент”⁷⁶⁸.

Маєр Фельдман – ще один помічник в адміністрації Дж. Кеннеді, котрий, стежачи за міжнародними подіями, неодноразово згадував про труднощі еміграції серед радянських євреїв⁷⁶⁹. Очевидно, що неабиякий вплив на політику та рішення президента, справляли євреї за походженням, зокрема, Авраам Рібікофф – секретар з питань охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення та Артур Гольдберг – секретар праці⁷⁷⁰.

На серйозніший рівень обговорення ця проблема вийшла у 1963 р., після проведення першої великої міжнародної конференції у Парижі. На ній, зокрема, намагалися знайти шляхи вирішення еміграційних запитів радянського єврейства. Цього ж 1963 р., у Сполучених Штатах відбулися дві взаємопов'язані події, які фактично підтвердили наявність активної єврейської діаспори. З'їзд Клівлендського комітету щодо випадків антисемітизму в СРСР, створеного під керівництвом Л. Розенблюма (згодом першого президента Американського єврейського комітету)⁷⁷¹, та проведена конференція у Нью-Йорку стосовно “статусу євреїв у Радянському Союзі” – підняли американсько-єврейську громаду на новий рівень усвідомлення проблематики⁷⁷². Тоді, усі лідери ухвалили рішення про те, що “американські євреї більше мовчати не будуть, і робитимуть усе можливе для допомоги їхнім побратимам, що залишилися у тоталітарному Радянському Союзі”⁷⁷³.

Через отримання широкого розголосу справа дійшла і до Конгресу, де,

⁷⁶⁸ Ira Stoll, “Jews have special reasons to remember JFK on 50th anniversary of assassination,” *Jewish Telegraph Agency*, accessed: May 29, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁶⁹ “Jfk Remembered as President Who Interceded on Behalf of Jews,” *Jewish Telegraph Agency*, 1988, accessed May 29, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁷⁰ Sandy L. Meisal, *Jews in American Politics*. (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers. INC., 2001): 91, accessed April 2, 2017, <https://www.bookdepository.com/Jews-American-Politics-Sandy-L-Maisel/9780742528796>.

⁷⁷¹ “The Cleveland Council on Soviet Antisemitism,” *Beth Israel. The West Temple*, accessed January 8, 2018, <http://www.thewesttemple.com/>.

⁷⁷² “Conference of U.S. Intellectuals to Discuss Situation of Soviet Jews,” *Jewish Telegraph Agency*, 1963, accessed January 8, 2018, <http://www.jta.org>.

⁷⁷³ Friedman and Chernin, *Second Exodus*, 30, <http://bir.brandeis.edu/handle/10192/26631>.

врешті, питання “Юдеї та юдаїзм у Радянському Союзі” винесли на розгорнуте обговорення. Головний доповідач Філіп Гарт – сенатор з Мічигану, розповів про асиміляцію та дискримінацію трьох мільйонів євреїв, назвавши політику Радянського Союзу, культурним геноцидом: “Синагоги закривають, рабинів арештовують; забороняють утворювати єврейські школи та організації, публікувати літературу, практикувати обряди...”⁷⁷⁴. Зрештою, було зроблено декілька важливих висновків. Найперше, наголошувалося на різниці між царськими погромами – основною метою яких – було лише обмеження місць проживання та радянським антисемітизмом, який фактично руйнував юдаїзм як такий ⁷⁷⁵.

Ці події наштовхнули Дж. Кеннеді на думку про перспективу маніпулювання фактами дискримінації у Радянському Союзі і політичне маневрування на Близькому Сході⁷⁷⁶. Ба більше, на президента вплинули уже здавна напрацьовані дипломатичні взаємовідносини з державою Ізраїль, в якій він вбачав своєрідного союзника: “ми прагнемо миру та процвітання для всього Близького Сходу, дух сіонізму проілюстрував необмежену мудрість та наполегливість...”⁷⁷⁷.

Через вище перелічені причини, Дж. Кеннеді ставав щоразу прихильнішим до формування сприятливої політики у вирішенні даного питання. Зокрема, на зустрічі з радянським міністром закордонних справ Андрієм Громико у 1961 р., президент виголосив своє невдоволення щодо недотримання прав людини у СРСР⁷⁷⁸. Згодом, через наполягання Американського Єврейського Комітету (AJC), у 1962 р. відбулася чотиригодинна зустріч між декількома представниками кабінету Кеннеді та Анатолієм Добриніним. Незважаючи на підбір значної кількості підтвердженої інформації, радянський дипломат

⁷⁷⁴ Congressional Record, “Jews and Judaism in the Soviet Orbit,” *Central Intelligence Agency*, 1963, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁷⁷⁵ Ibid, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁷⁷⁶ “U.S. Presidents and Israel,” *Jewish Virtual Library*, accessed January 8, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.

⁷⁷⁷ “Z.O.A. Convention Opens; Kennedy Lauds ‘experience of Zionism’,” *Jewish Telegraph Agency*, 1962, accessed January 8, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁷⁸ “Meeting with Andrei Gromyko, Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union (USSR), 1961,” *John F. Kennedy: Presidential Library and Museum*, accessed January 19, 2017, <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKWHP/1961/Month%2010/Day%2006/JFKWHP-1961-10-06-E>.

запевняв, що ніякого переслідування євреїв не зазнають⁷⁷⁹.

За наступника Дж. Кеннеді – Ліндона Джонсона проголосувало близько 90% єврейської громади США, що стало одним з найвищих показників в історії президентських виборів⁷⁸⁰. Таку довіру Л. Джонсон, очевидно, заслужив через свої проникливі промови, у яких він дуже часто згадував про свою, закладену ще з дитинства, прихильність до євреїв: “У дитинстві, коли я читав Біблію мене вражала сила та людяність цього народу. З давніх часів не змінилося нічого... вони і надалі продовжують боротися і ми маємо їм допомогти... ми разом маємо побудувати кращий світ, де будуть процвітати мир та свобода”⁷⁸¹.

В американському Сенаті також зросла кількість “стурбованих” конгресменів, у промовах яких фігурувала тема політичного та культурного переслідування євреїв у Радянському Союзі. Зокрема, цікаву доповідь, з усіма статистичними даними, підготував сенатор з Нью-Джерсі Гаррісон Вільямс. “Попри те, що на 1 мільйон віруючих припадає лише 70 синагог, радянська влада продовжує їх закривати. Крім того, євреям заборонено хоронити тіла на спеціальних єврейських кладовищах, публікуватися на івриті, контактувати з родичами, котрі живуть за кордоном”, – резюмував Г. Вільямс, підкресливши, що “поширення жорстокого антисемітизму не можна допускати у подальшому ...”⁷⁸².

У 1965 р. президент Л. Джонсон з власної ініціативи відвідав єврейський мітинг з нагоди т. зв. Національного запалення вічного вогню на ритуальному семисвічнику (менорі). Організатори свята офіційно вручили Л. Джонсону заяву з мільйоном підписів, у якій містилося прохання до уряду активізувати діяльність у напрямку допомоги радянським євреям. Президент прийняв петицію, пообіцявши належно відреагувати на дискримінаційні процеси, які відбувалися у СРСР: “Історія показує, що ставлення до меншин є барометром,

⁷⁷⁹Yaacov Ro’I, *The Struggle for Soviet Jewish Emigration 1945–1967*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1991):188.

⁷⁸⁰ “President Lyndon B. Johnson: Israel and American Jewry,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1963, accessed January 8, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁸¹“U.S. – Israel Relations,” *Jewish Virtual Library*, accessed January 8, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.

⁷⁸²“Soviet Jews Face Intellectual and Cultural Annihilation: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1964, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

за допомогою якого можна виміряти моральне здоров'я суспільства... у Радянському Союзі існують принципові протиріччя між задекларованими принципами та реальними практиками”⁷⁸³.

Водночас рабин Артур Шнейер, котрий неодноразово звертався до президента та Конгресу, наголосив: “Одного разу світ уже поплатився за своє мовчання. Отож, давайте зробимо так, щоб єврейські лідери почали говорити про проблему еміграції, а американський парламент – діяти”. Тоді ж, він попросив допомоги у протестантської та католицької спільнот США: “Давайте спільними зусиллями допоможемо трьом мільйонам євреям, які проживають у Радянському Союзі”⁷⁸⁴.

Не зважаючи на те, що радянські євреї настійливо вимагали “пробуджувати єврейську світову громадськість від сну”, реакція ізраїльського політикуму на розвиток подій у США не забарилася і виявилася стримано негативною: “Тиск і гостра критика Радянського Союзу можуть лише нашкодити у процесі пришвидшеного надання еміграційних дозволів”⁷⁸⁵.

І все ж, стосунки між обома країнами залишалися дружніми та взаємовигідними, особливо після того, як президент підписав указ про надання більшої фінансової підтримки Ізраїлеві. У 1965 р. переслана допомога становила 71 млн. доларів, а це на 75% більше від наданої ще адміністрацією Дж. Кеннеді. Крім того, що на наступний рік суму збільшили до 130 млн. доларів, президент ухвалив дозвіл на купівлю Ізраїлем зброї у Сполучених Штатах⁷⁸⁶. Крім того, за президентства Л. Джонсона, і вперше в історії Ізраїлю, нового прем'єр-міністра Леві Ешкола було запрошено взяти участь в офіційній зустрічі⁷⁸⁷ з представниками Білого дому. Свої виступи перед ізраїльськими представниками президент розпочинав фразою про “спільну повагу обидвох

⁷⁸³ ““Eternal Light Vigil” Highlights Soviet Union’s Bias Against Jews,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1965, accessed January 8, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁸⁴ “Silence will not Help Soviet Jews: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1965, accessed January 8, 2018, <https://www.cia.gov/index.html>.

⁷⁸⁵ Petrus Buwulda, *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union 1967–1990*. (Washington, D. C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997): 39, accessed April 29, 2017, https://books.google.com.ua/books?id=ja29zrIK_4cC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.

⁷⁸⁶ “U.S. – Israel Relations,” *Jewish Virtual Library*, accessed, January 8, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.

⁷⁸⁷ до цього схожі зустрічі якщо і відбувалися, то неофіційно.

країн до людської свободи і демократії”⁷⁸⁸. Ці факти викликали позитивні відгуки серед представників єврейської спільноти, а, самого Л. Джонсона назвали першим “дійсно про-ізраїльським президентом”⁷⁸⁹.

Політику нового американського президента Річарда Ніксона історики охарактеризували як контроверсійну. Прийшовши до влади 1969 р., він вперше серед усіх президентів отримав найменшу кількість голосів (17%) від єврейської спільноти⁷⁹⁰. Уже передвиборче гасло про “бажання завершити період конфронтацій і ввійти в еру переговорів з СРСР” насторожив американських євреїв, які щойно розпочали активну фазу боротьби за своїх побратимів за океаном. Ще більше насторожувала новосформована зовнішньополітична програма, у якій йшлося, що “відтепер усі нові зобов’язання розглядатимуть крізь призму ретельної оцінки американських національних інтересів в інших країнах та конкретних загроз цим інтересам”⁷⁹¹. Головною метою Р. Ніксона протягом всього президентського терміну було налагодження американсько-радянських відносин та сприяння міжнародній розрядці⁷⁹².

Через підписання у 1972 р. двосторонніх угод з Радянським Союзом про обмеження систем протиракетної оборони та накопичення ядерної зброї Р. Ніксон постійно намагався уникати загострень, пов’язаних з протестами американських євреїв⁷⁹³, вважаючи, що “Радянські євреї не є пріоритетним завданням для США”⁷⁹⁴. А після влаштованих Лігою Захисту терористичних актів, він та держсекретар (теж єврей за походженням) Генрі Кіссінджер, почали побоюватися, що це може призвести до перервання переговорів з радянською стороною. Через ці причини, президент під час зустрічі у 1973 р. з єврейськими

⁷⁸⁸“Remarks at the 125th Anniversary Meeting of B'nai B'rith,” *The American Presidency Project*, 1968, accessed April 9, 2017, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.

⁷⁸⁹ Jason Maoz, “Lyndon Jhonsn, Friend of the Jews,” *Commentary*, accessed September 9, 2017, <https://www.commentarymagazine.com>.

⁷⁹⁰ “U. S. Presidential Election: Jewish Voting Record,” *Jewish Virtual Library*, accessed November 19, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.

⁷⁹¹ Катерина Колеснікова, “Створення “Доктрини Ніксона” та її вплив на зовнішньополітичний курс США наприкінці 60–х – на початку 70–х рр. ХХ ст.,” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України* 13 (2016): 112.

⁷⁹² Кошаровский, *Мы снова евреи*, <http://kosharovsky.com/>.

⁷⁹³ Колеснікова, “Створення “Доктрини Ніксона”,” 113.

⁷⁹⁴ Чарный, “Только три часа полета и там Родина моя,” <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/>.

представниками, усіляко ухилявся від позитивної відповіді щодо підтримки ідеї про запровадження поправки Джексона-Веніка вважаючи, що “це може негативно вплинути на відносини обох держав”⁷⁹⁵.

На прохання єврейських організацій США, під час візитів до Москви 1972 р. та 1974 рр., Р. Ніксон мав порушити питання про переслідування радянських євреїв⁷⁹⁶. Однак, безпосередньо він сам, рідко дискутував на цю тему перед радянським керівництвом, вважаючи, що це може лише завадати у налагодженні відносин між обома країнами⁷⁹⁷.

До того ж, під час відвідин Генерального Секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва Сполучених Штатів у 1973 р., за наказом президента були запроваджені додаткові заходи безпеки з метою уникнення терористичних актів. Попри все, радянську делегацію зустріла 10-ти тисячна демонстрація з гаслами про засудження політики щодо євреїв в СРСР. Зрештою, значну частину запланованих поїздок і відвідин скасувала адміністрація президента, через побоювання, що ці заходи можуть підірвати престиж та традицію гостинності США⁷⁹⁸.

Така неоднозначна позиція Р. Ніксона дещо насторожувала місцеві єврейські організації. Врешті, до нового етапу обговорення його політики, повернулися у 2010 р., коли було обнародовано виявлені звукові записи приватної розмови Р. Ніксона та Г. Кіссінджера. У шквалі гострої критики, колишнього президента знову звинуватили у ксенофобії за висловлювання на адресу євреїв. Найбільше обурило фразу про те, що “проблема радянських євреїв – це не наша справа і якщо їх би там навіть знищували у концентраційних таборах, то це проблема недотримання прав свободи, але це ніяк не стосується США”⁷⁹⁹.

Все ж, в історії президентства Р. Ніксона можна знайти факти, які свідчать

⁷⁹⁵ Buwulda, *They Did Not Dwell Alone*, 101, https://books.google.com.ua/books?id=ja29zrIK_4cC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.

⁷⁹⁶ “Nixon Intervention for Soviet Jews Asked in Advance of Moscow Trip,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1974, accessed November 1, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁹⁷ Bob Bostock, “Who saved Soviet Jewry,” *Richard Nixon Foundation*, 2010, accessed October 11, 2017, <https://www.nixonfoundation.org/2010/12/who-saved-soviet-jewry/>.

⁷⁹⁸ “Brezhnev in the USA,” 1973, *Jewish Telegraphic Agency*, accessed October 1, 2017, <http://www.jta.org>.

⁷⁹⁹ “From the Lost Nixon Tapes: “Soviet Jews? It’s None of Our Business,”” YouTube, 1971, accessed October 1, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=OKoqlqQ0E08>.

про його, швидше, лояльність до євреїв. Можливо, він ігнорував проблему радянських євреїв, проте займав непорушну позицію відносно держави Ізраїль, про яку він неодноразово згадував “як про найкращого друга”⁸⁰⁰. У 1973 р., завдяки зусиллям його адміністрації Ізраїлю виділили 44 млн. доларів для допомоги прибулим переселенцям з Радянського Союзу. Проте, найбільшу підтримку фіксуємо у війні “Судного дня” 1973 р., коли фактично завдяки постачанню Сполученими Штатами Америки зброї⁸⁰¹, Ізраїль звів, боротьбу зі своїм історичним ворогом, уніцію⁸⁰². Цього ж року на знак вдячності до Білого Дому приїхала Г. Меєр, а взаємозв’язки між обома країнами і надалі розвивалися у сприятливому руслі⁸⁰³.

Зокрема, йдеться про ще одну визначальну подію, яка трапилася у червні 1974 р. Тоді відбувся перший візит американського президента до Держави Ізраїль, і здійснив його власне Р. Ніксон. Американський президент та ізраїльський прем’єр-міністр Іцхак Рабин зійшлися на тому, що “приоритетними ризиками для глобального миру по всьому світу є мир і прогрес на Близькому Сході”⁸⁰⁴.

Таким чином, якщо політика Р. Ніксона щодо питання радянських євреїв була дещо суперечливою, то однозначно її не можна вважати ксенофобською і цю тезу доводить не тільки його фактичні дії, але й особисті міркування: “У мене ніколи не було ілюзій про жорстоко репресивний характер радянського суспільства. Але я знав, що чим сильнішим був громадський тиск на радянських лідерів, тим непримиреннішими вони ставали”⁸⁰⁵. Більше того, факт про надання зброї під час перелемного моменту у війні “Судного дня” дав підстави для ізраїльських можновладців охарактеризувати Р. Ніксона як президента, що

⁸⁰⁰“U.S. – Israel Relations,” <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.

⁸⁰¹ “Yom Kippur War: Operation Nickel Grass,” *Jewish Virtual Library*, 1973, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸⁰² Jerry Klinger, “Richard Nixon – Henry Kissinger: The Anti-Semite who saved Israel,” 2012, *The Jewish Magazine*, accessed May 15, 2018, http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/Richard_Nixon-2.pdf.

⁸⁰³ “Nixon Intervention for Soviet Jews Asked in Advance of Moscow Trip,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1974, accessed May 11, 2018, <http://www.jta.org>.

⁸⁰⁴ “Richard Nixon Administration: Visit to Israel,” *Jewish Virtual Library*, 1974, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸⁰⁵ Richard Nixon, *The Memoirs of Richard Nixon*. (New York: Published by Simon and Schuster Inc., 1990): 876, accessed October 1, 2017, <https://www.amazon.com/RN-Memoirs-Richard-Nixon/dp/0671707418>.

“врятував Ізраїль”⁸⁰⁶.

Варто відзначити, що частина американського істеблішменту, у згаданому вище періоді, таки прислухалася до прохань єврейської громади. Зокрема, мер Нью-Йорка Джон Ліндсей під час відвідин Москви у 1973 р. розв’язав дискусію про складнощі єврейської еміграції з СРСР⁸⁰⁷. Зі свого боку, радянське керівництво усвідомлювало, що події, які розгорнулися навколо еміграційних процесів, можуть призупинити процес розрядки у “Холодній війні”. Зрештою, через бажання покращити відносини із Заходом, радянський лідер таки пішов на незначні поступки. Починаючи з 1969 р., СРСР встановив постійну щорічну квоту для еміграції євреїв у кількості до 500 осіб. Користуючись цим випадком, значна частина євреїв намагалася будь-якими способами покинути Радянський Союз⁸⁰⁸. Наприклад, у 1972 р., у зв’язку із підвищенням початкових квот, з СРСР емігрувало близько 27 тис. євреїв, що, звісно, насторожило московське керівництво⁸⁰⁹. Американський уряд миттєво відреагував на факт збільшення кількості виїзних віз для радянських євреїв. Представник від Демократичної партії з Нью-Йорка Едвард Кох одразу вніс законопроект, що дозволяв видавати 30 тис. спеціальних віз для євреїв з Радянського Союзу⁸¹⁰.

Проте, враховуючи чергове загострення відносин між СРСР та США, а також, з метою запобігти “втечі мізків”, радянська влада ініціювала запровадження у 1972 р. “податку на освіту”. Згідно з ним, дозвіл на виїзд можна було отримати після того як особа, котра виїжджає з СРСР, відшкодує колишнє навчання у вищому навчальному закладі⁸¹¹. Існував, щоправда, ще один прецедент: з початку 1968 р. і до кінця 1989 р., через наполягання Ніколає

⁸⁰⁶ Roger Stone, “How Richard Nixon Helped Save Israel, 2014,” *The Algemeiner*, accessed: May 15, 2018, <https://www.algemeiner.com/>.

⁸⁰⁷ “Jewish Leaders to Meet with Kissinger; Topic is Soviet Jewry,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1973, accessed February 19, 2017, <http://www.jta.org>.

⁸⁰⁸ June Rogul, “Jackson-Vanik Amendment and the Soviet Jewry Movement: Personal Reflections,” *Voices of a Vigil*, 2010, accessed December 15, 2018, <https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>.

⁸⁰⁹ Энгель, “Курс лекций по истории евреев России,” <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm>.

⁸¹⁰ Rosenberg, “Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States,” 422.

⁸¹¹ ціни варіювалися в залежності від типу навчального закладу та фахового диплому: наприклад, випускники факультету іноземних мов сплачували 6 800 рублів, медичного – 8 300 руб., художніх і музичних – 9 600 руб. і т.д.).

Чаушеску, держава Ізраїль виплатила румунській владі 112 498 800⁸¹² доларів за дозвіл виїзду та репатріації усім бажаним євреям. Можливо, радянська сторона теж розраховувала на використання певних маніпуляцій з цього приводу, зрештою, це слугувало б додатковим джерелом поповнення скарбниці⁸¹³.

Звісно, що на засіданнях партбюро КПРС не обходилося без обговорення подій, що відбувалися на іншому континенті: “У США розпочалася істерія... Я наказав з цього приводу припинити збір “податку на освіту”, проте, виявляється, вони продовжують стягуватися без мого відома”, – виправдовувався Л. Брежнєв⁸¹⁴.

Підписання Радянським Союзом Заключного Акту НБСЄ у 1975 р. посилило міжнародний тиск за переслідування євреїв⁸¹⁵. Гостроти проблемі додав той факт, що Московську Гельсінську групу очолив радянський правозахисник, єврей-“відмовник” Н. Щаранський⁸¹⁶.

Президент Джеральд Форд у 1976 р. виступив на щорічному зїзді Американсько-Єврейського комітету, де пообіцяв зробити усе можливе, щоб відновити потік емігрантів з Радянського Союзу: “Очевидно, що цей процес буде складний, проте я готовий співпрацювати з Конгресом, щоб двері були відкриті раніше, ніж того очікує єврейська спільнота”⁸¹⁷. Представник “Світової єврейської адвокатської групи” (*Global Jewish Advocacy*) Девід Гарріс з цього приводу відзначав: “Його президентство стало ключовим моментом в історії боротьби радянських євреїв, ведучи мову про відновлення того зв’язку з єврейськими спільнотами, який було втрачено за Р. Ніксона”⁸¹⁸.

Коли йшлося про ситуацію на Близькому Сході, то риторика Дж. Форда практично ні чим не відрізнялася від його попередників: “три мільйони

⁸¹² це 2772 долари за людину.

⁸¹³ Сенор і Сингер, *Країна стартанів*, 182.

⁸¹⁴ “Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanic,” *Kennan Institute Occasional Papers* № 300, 2010, accessed February 18, 2017, <https://www.wilsoncenter.org>.

⁸¹⁵ Ben Harris, “Ford’s term was pivotal for Soviet Jews,” *Jewish Telegraphic Agency*, accessed February 22, 2017, <http://www.jta.org>.

⁸¹⁶ “Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union,” *Project for the Study of Dissidence and Samizdat*, accessed January 10, 2017, <https://samizdatcollections.library>.

⁸¹⁷ “Remarks at the Annual Meeting of the American Jewish Committee,” *The American Presidency Project*, 1976, accessed March 2, 2017, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.

⁸¹⁸ “American Jewish Committee Remembers President Gerald Ford,” *American Jewish Committee*, accessed March 2, 2017, <https://www.ajc.org/>.

ізраїльтян живуть у демократичній державі, проте ця держава дисклокується у районі, де розвиток демократії в цілковитому занепаді”⁸¹⁹. Допомога цій країні і надалі продовжувалася у формі надання фінансової допомоги⁸²⁰.

Новообраний у 1977 р., президент Джиммі Картер, заявив про свою чітку позицію стосовно питання дотримання людських прав та свободи “не тільки в Радянському Союзі, а й серед решти країн світу”, будучи проінформованим, про невтішний стан радянського єврейства, зокрема, завдяки листуванню з відомим радянським дисидентом А. Сахаровим⁸²¹.

“Збільшення кількості дозволів на виїзд у Радянському Союзі” – одна з передвиборчих обіцянок Дж. Картера перед єврейськими виборцями, яка фактично виявилася не зовсім легкою для реалізації⁸²². Дж. Картер особисто звертався до Генерального Секретаря ЦК КПРС, з проханням переглянути справи несправедливо засуджених осіб. Радянська влада, у відповідь, лише посилювала тиск, особливо на дисидентів та єврейських “відмовників”, вважаючи їх деструктивним елементом у розширенні і завершальному затвердженні радянської ідеології. Водночас, час від часу, зокрема, для нормалізації відносин з країнами Заходу та поновлення продажу зерна за кордон, кількість позитивних відповідей на видачу еміграційних віз єврейським заявникам збільшувалася⁸²³.

За каденції цього президента відбулася ще одна важлива подія. Конгресмен Франк Вольф (*Frank Wolf*) разом зі своїм колегою Крісом Смітом у 1980 р. відвідали, відомий у Радянському Союзі, трудовий табір № 35⁸²⁴ з метою зустрічі та інтерв’ювання політичних в’язнів. Дорогу до табору та власне розмови з ув’язненими, політики безперервно знімали на камеру. По дорозі до пункту призначення, у розмові з міліцією вони розпитували про умови

⁸¹⁹ “Gerald Ford Administration: News Conference on U.S. Relations with Israel, 1976,” *Jewish Virtual Library*, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸²⁰ “Gerald Ford Administration: Statement on U.S. Aid to Israel, 1976,” *Jewish Virtual Library*, accessed May 15, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸²¹ “Sakharov Receives Carter Letter Affirming Commitment on Rights,” *The New York Times*, 1977, accessed May 1, 2018, <http://www.nytimes.com/1977/02/18/archives/>.

⁸²² Buwulda, *They Did Not Dwell Alone*, 130, <https://books.google.com.ua>.

⁸²³ Ibid, 139.

⁸²⁴ Перм-35 – неофіційна назва радянської виправно-трудової колонії суворого режиму для засуджених за “особливо небезпечні державні злочини” в селищі Кучино, Чусовського району, Пермської області. Зараз там знаходиться меморіальний музей.

утримання в'язнів, зокрема, йшлося про забезпечення табору товарами першої необхідності, серед яких: мило, туалетний папір, та інші засоби гігієни. На що представники правоохоронних органів відповідали: “коли ця річ необхідна для в'язня, тоді й видаємо”.

У розмові із засудженими, для котрих виділяли близько 30 хвилин, використовували перекладача. Проте, варто зазначити, що серед усіх були й ті, хто непогано володів англійською або французькою мовою, тому намагався використати шанс у спілкуванні з сенаторами без участі перекладача. Один із засуджених говорив про психологічний тиск, який чинять на ув'язнених, та їхніх родичів: “дехто відмовляється від тебе, через страх репресій”. “Ми тут не маємо ніяких пільг, КДБісти постійно нас прослуховують, з “особливо небезпечними” розправляються “по-своєму”, використовуючи тортури та катування”, – додав ув'язненій співрозмовник. Інший в'язень обурливо розповідав, що він став політичним в'язнем тільки через те, що подав заявку на виїзд в СРСР. “Після подачі заявки на виїзд, зі мною захотів зустрітися Роберт Морріс – дипломатичний представник американського посольства, але як виявилось при зустрічі, що це підставна особа – працівник КДБ – так я опинився в неволі”, – емоційно додав респондент. Ще один із засуджених, повідомляв про певні позитивні характеристики цього табору: “Тут ми маємо право писати, отримувати поштою періодику, і не тільки листуватися, але й бачитися з рідними ...”.

Серед запитань з боку конгресменів було й те, як працівники КДБ відреагували на нещодавні відвідини табору Д. Розенталем – відомим радянським лінгвістом єврейського походження. Оцінки серед ув'язнених розходилися: частина з них стверджувала, що представники КДБ застосовували до всіх тортури або побиття, одразу як тільки-но пан Розенталь залишив будівлю; інші вказували на безпосередню лояльність та врівноважену поведінку щодо засуджених. Очевидним є той факт, що якась з двох груп давала неправдиві свідчення. Можливо, одні з них просто побоювалися говорити правду через можливість чергового фізичного покарання. Або ж навпаки, ті, хто

жалівся на побиття, хотів максимально привернути увагу конгресменів, сподіваючись, що ті якось посприяють їх звільненню або хоча б зменшать їхній термін перебування у цьому місці.

Важливо зазначити, що після запису усіх інтерв'ю конгресмени подякували за можливість відвідання даного табору та попросили працівників КДБ не застосовувати фізичних покарань щодо респондентів, незважаючи на їх покази⁸²⁵.

При перегляді відео ми зауважили, що усі інтерв'юери помітно хвилювалися під час зустрічі з конгресменами, про що свідчить плутанина у їхніх висловлюваннях або повторення однієї й тієї ж інформації. Зрозуміло, що ніхто з політв'язнів не був попереджений про даний візит, очевидно з метою запобігти у підготовці спланованого тексту для виступу, та, зокрема, створення загальної дезорганізації. Більшість респондентів затримували свої зустрічі, які спочатку були розраховані на 30 хвилин, приблизно на 10–15 хв. Незважаючи на те, що кожен з них був дещо спантеличений бачити перед собою представників американського Конгресу, усі трималися досить гідно і вдало використовували свій час, закликаючи до всього демократичного Західного світу посприяти їм у звільненні спочатку з табору, а згодом – із СРСР.

Популярність президента також різко зросла після підписання Кемп-Девідських угод⁸²⁶, проте рішення Дж. Картера щодо продажу зброї Саудівській Аравії та Єгипту, різко насторожило єврейську громадськість⁸²⁷. Зрештою, на президентських виборах 1980 р. переміг, натомість, інший кандидат у президенти. Позиція республіканця Рональда Рейгана, яка полягала в захисті прав людини й обстоювання можливості еміграції євреїв з СРСР, неабияк задовольняла прагнення єврейської громади⁸²⁸.

Інформація про можливість перемоги проєврейського кандидата на

⁸²⁵ “Congressman Frank Wolf (R-Va) and Congressman Chris Smith (R-NJ) Visiting Perm 35 Camp and interviewing political prisoners: Video,” *American Jewish Historical Society*, 1980, accessed January 19, 2019, <http://www.ajhs.org/>.

⁸²⁶ “Camp David Accords and the Arab-Israeli Peace Process,” *Department of United States of America: History Office*, accessed: 9 May, 2018, <https://history.state.gov/>.

⁸²⁷ “Remarks on First Anniversary of the Egyptian-Israeli Peace Treat,” *Jewish Virtual Library*, 1980, accessed February 4, 2018, <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.

⁸²⁸ “President Roland Reagan and the Jews,” *Connecticut Jewish Ledger*, accessed February 4, 2018, <http://www.jewishledger.com/2011/02/president-ronald-reagan-and-the-jews/>.

чергових президентських виборах у США не залишила байдужих навіть євреїв за океаном. Радянський єврейський активіст Лев Кацин згадує як він у 1980 р. відвідав одну з нечисленних синагог у Москві і зустрів там єврея, котрий після щирої молитви звернувся до нього: “Слово Рейган перекладається з ідиш як “дощ”, але ж Бог посилає благословення у вигляді тимчасового дощу. Якщо Рейган переможе на виборах, то для всіх радянських євреїв він стане тим благословенним дощем”⁸²⁹.

Не зважаючи, на дещо скромну підтримку Р. Рейгана (39%) поміж американськими євреями, багато світових лідерів таки поклали надію на нового президента. “Він був більш обізнаним, ніж здавалось. Завдяки його політиці єврейська сила виросла до нових рівнів впливу, а держава Ізраїль стала перманентним другом”, – констатував колишній голова “Конференції президентів великих американських єврейських організацій” Шошан Кардін⁸³⁰.

У 1981 р. у Радянському Союзі відбулася подія, яка в черговий раз підтвердила незмінні позиції президента щодо проблематики радянських євреїв. “Під егідою комунізму євреї зазнали жорстоких переслідувань”, так відреагував Р. Рейган на протест вчителів ідишу проти переслідувань і арештів⁸³¹. Якраз тоді розгорнулися чергова антисемітська кампанія, зокрема, правозахисника Йосифа Бегуна засудили до 7 років ув’язнення, а Олега Радзінського – члена неофіційної радянської організації, що переслідувала мету налагодження зв’язків між США та СРСР – арештували, звинувативши в антирадянській пропаганді. У відповідь адміністрація американського президента закликала припинити арешти⁸³². “Наша щира надія на те, що радянська влада пом’якшить свою репресивну політику в галузі прав людини та виконуватиме взяті ними зобов’язання відповідно до Гельсінських угод”, – додав Р. Рейган⁸³³.

Знаковою промовою став його виступ у 1983 р., в якому він назвав СРСР

⁸²⁹ “Памяти Рональда Рейгана,” *Еврейский мир: Газета русскоязычной Америки*, доступ 16 декабря 2017, <http://evreimir.com/2823/>.

⁸³⁰ “Ronald Reagan Remembered As President Who ‘got’ Jewish Issues,” *Jewish Telegraphic Agency*, 2004, accessed February 4, 2018, <http://www.jta.org>.

⁸³¹ “Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union,” <https://samizdatcollections.library>.

⁸³² “Ronald Reagan Administration: Statement Condemning Soviet Human Rights Policies,” *Jewish Virtual Library*, 1983, accessed February 19, 2017, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

⁸³³ “Statement on the International Day of Concern for Soviet Jews,” *The American Presidency Project*, 1984, accessed February 20, 2017, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39633>.

“імперією зла”⁸³⁴. Ці слова викликали ентузіазм серед радянських євреїв, зокрема, тих, хто перебував в ув’язненні. “Газета “Правда” піддала критиці “негідну фразу Р. Рейгана щодо СРСР”, але нас ця подія кардинально надихнула до продовження своєї боротьби”, – згадує Натан Щаранський, перебуваючи на той час у в’язниці⁸³⁵.

На початку 1985 р., з приходом до влади у Радянському Союзі Михайла Горбачова, було проголошено новий політичний курс “гласності і перебудови”. Проте, в тому році реальних змін в житті суспільства не відбулося, а країна автоматично продовжувала розвиватися у звичному режимі. У єврейському питанні це виражалось у продовженні політики стримування еміграції та переслідувань єврейських активістів. У радянській пресі продовжувалася публікація статей з антисемітською тематикою⁸³⁶.

Американські конгресмени були особливо активні у цей період. Зокрема, крім, збільшення чисельності внутрішньо-політичних дебатів на радянсько-єврейську тематику, політики почали масово вступати до старих чи новостворених спілок та коаліцій, які працювали в контексті вирішення даного, постійно актуального, питання. До “Коаліції на захист радянських євреїв”, наприклад, входило близько 150 членів Конгресу, котрі активно налагоджували контакти з ізраїльським лобі, намагаючись посприяти у відповідності до свого впливу чи накопичених ресурсів⁸³⁷.

Ізраїльські лідери, натомість, не полишили надії налагодити контакти з новою владою. З цього приводу, прем’єр-міністр Ізраїлю Шимон Перес звернувся до Р. Рейгана та М. Горбачова з проханням дійти консенсусу у питанні еміграції радянських євреїв напередодні Женевського саміту⁸³⁸. У 1986 р. між Р. Рейганом та М. Горбачовим відбулася приватна зустріч, на якій президент США намагався знайти компроміс з Генеральним Секретарем. “Я можу собі уявити ті побоювання з приводу “втечі мізків” і, наслідок, втрати тих

⁸³⁴ “Ronald Reagan, “Evil Empire Speech,”” *Voice of Democracy*, 1983, accessed February 20, 2017, <http://voicesofdemocracy.umd.edu/>.

⁸³⁵ “Америка – самая опасная для евреев страна мира,” <http://news.orenu.co.il/archives/21587>.

⁸³⁶ Энгель, “Курс лекций по истории евреев России,” <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm>.

⁸³⁷ Міністерство Закордонних справ УРСР. Українська еміграція в Канаде. С. 58. (167 с.)

⁸³⁸ “Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union,” <https://samizdatcollections.library>.

кваліфікованих людей. Але, можливо, якщо їм дозволять хоча б відновити свої синагоги, то їм уже не доведеться так масово виїжджати”⁸³⁹.

З кінця 1986 р. М. Горбачов наважився піти на певну лібералізацію у політичних процесах. Наприклад, було звільнено академіка А. Сахарова та декількох “відмовників”, зокрема Юлія Едельштейна та Олександра Холмянського⁸⁴⁰. Тоді ж відбувся обмін радянського розвідника на Н. Щаранського⁸⁴¹. Адміністрація президента організувала зустріч президента Р. Рейгана з Н. Щаранським⁸⁴², після якої відомий радянський дисидент заявив, що: “СРСР розвалився завдяки діям трьох осіб: президента США Р. Рейгана, академіка А. Сахарова і сенатора Дж. Веніка”⁸⁴³.

Отже, дослідження політики адміністрації президентів є одним із найважливіших аспектів при комплексному аналізі цілісного образу дипломатії США. Для кожного з вище перелічених президентів єврейське питання стало важливою складовою у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики.

Висновки до Розділу:

Сполучені Штати Америки, як важливий стратегічний гравець на міжнародній арені, уважно спостерігали за усіма світовими геополітичними процесами. Одним із пріоритетних завдань серед зовнішньополітичних цілей США у другій половині ХХ ст. залишався вплив на Близькому Сході. І, попри певні сумніви на початках, центральне місце відводилося Ізраїлю, як перспективній новоствореній державі, яка зможе реалізувати широкомасштабну акцію по “просуванні демократії”. Відповідно, кожен з президентів, меншою чи більшою мірою, був змушений реагувати на запити впливової єврейської діаспори щодо належної реакції на заборону виїзду євреям з Радянського

⁸³⁹ Paul Kengor, “The Liberator: Ronald Reagan and Soviet Jewry,” *JewishPress*, 2007, accessed November 2, 2016, <http://www.jewishpress.com/>.

⁸⁴⁰ Валерий Энгель, “Курс лекций по истории евреев России,” *История еврейского народа*, доступ 1 декабря 2016, <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm>.

⁸⁴¹ “Америка – самая опасная для евреев страна мира: Интервью с Н. Щаранским,” *NewsOrenu*, доступ 17 декабря 2016, <http://news.orenu.co.il/archives/21587>.

⁸⁴² Ronald Reagan Meetings with Shcharansky, Papers of Efray Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials, processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:81, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁸⁴³ Там же, <http://news.orenu.co.il/archives/21587>

Союзу. Особливо, починаючи з середини 1970-рр., коли вплив та авторитетність американського ізраїльського лобі постійно зростали. При цьому враховувався і той факт, що ізраїльська влада потребувала значної кількості репатріантів, котрі б могли стати міцним тилом в успішному продовженні арабо-ізраїльського конфлікту.

Фактор ведення “Холодної війни” теж відігравав важливий вплив на корекцію політики усіх адміністрацій президентів. Адже, країна, яка стала провідником т. зв. “демократичного табору” не могла не реагувати на численні прояви дискримінаційних процесів у Радянському Союзі.

Крім того, це геополітичне явище просприяло до активнішого проведення американської імміграційної політики. Уряд США був змушений, під впливом ззовнішніх та внутрішніх чинників, переглянути діюче, за принципом національного походження (“*the national origins quota system*”) імміграційне законодавство, і, зрештою, його пом’якшити, посприявши вільному в’їзду усім бажаючим на законних підставах. Зі значно спрощеною процедурою до країни могли потрапити переслідувані жителі комуністичних держав, зокрема, радянські євреї.

Бувало, що між урядами Радянського Союзу та США відбувався тимчасовий пошук консесу у формі офіційних візитів владних представників, підписання договорів з метою обмеження кількості стратегічних озброєнь або проведення т. зв. “обміну в’язнями”. Американські політичні кола часто використовували випадки затримання радянських шпигунів з метою організації їх обміну на радянських політв’язнів та дисидентів. У 1979 р. та 1986 р. відбулися два найвідоміші випадки обміну. Серед усіх звільнених, свободу, також, отримали чотири переслідувані представники єврейської національності: О. Гінзбург, Е. Кузнецов, М. Димшиц, Н. Щаранський.

Вагому роль у формуванні визначеної політики відіграла діюча адміністрація президента. Кожен з президентів по-своєму вбачав вирішення цієї конфліктної ситуації: починаючи від відвідин численних, організованих євреями, акцій та особистих прохань у приватних розмовах з радянськими

лідерами аж до прийняття та підписання законодавчих поправок, які прямо чи безпосередньо стосувалися еміграції євреїв з Радянського Союзу.

Незважаючи на тривалі дискусії про те, хто з президентів був найприхильнішим до вирішення питання радянських євреїв, варто взяти до уваги те, що кожен з них, найперше був зацікавлений у розвитку тої країни, президентом якої він був. Тому, в залежності від сили послаблення чи міри напруження конфронтації між країнами США та Радянського Союзу під час “Холодної війни”, власне і визначалася політика адміністрації президента стосовно еміграції євреїв з СРСР.

ВИСНОВКИ

1. Питання еміграції євреїв із Радянського Союзу у 1967–1989 рр. стало важливою складовою зовнішньої політики США та міжнародного порядку денного другої половини ХХ ст. Такі події, як утворення держави Ізраїль 1948 р., Шестиденна війна 1967 р. та війна Судного дня 1973 р. не тільки посприяли початку репатріації євреїв, але й скоригували американську зовнішньополітичну стратегію. Політиком і громадськість США – як одного з двох гегемонів тогочасних міжнародних відносинах – уважно спостерігали за цими процесами. Явище “холодної війни” безпосередньо впливало на формування американської політики у єврейському питанні, зокрема заострення уваги на фактах дискримінації єврейського населення Радянського Союзу. Не останню роль у конструюванні образу “євреїв позбавлених права на еміграцію” здійснила впливова єврейська громада США, зокрема її авторитетне лобі у вищих ешелонах влади.

2. За даними перепису населення 1970 р. у Радянському Союзі проживало близько 2,1 млн євреїв. Коли йдеться про УРСР, то за своєю чисельністю євреї посідали третє місце, після українців та росіян відповідно. Проте, незважаючи на те, що євреї були однією з найчисленніших національностей у Радянському Союзі, вони, як і, зрештою, більшість неросійських народів у певні періоди його історії зазнавали дискримінацій. Нехтування основними правами людини виразилося у політиці, яку проводила радянська влада. Недопуск до друку єврейської літератури, заборона проведення більшості релігійних обрядів, у тім числі випікання маци, обмеження прав при вступі у вищий навчальний заклад чи при прийнятті на престижну роботу – стали внутрішнім мотиваційним чинником для радянських євреїв щодо початку боротьби за виїзд до створеної 1948 р. держави Ізраїль.

Ба більше, радянська влада намагалася використовувати усі можливі засоби з метою обмеження, а в ідеалі – припинення єврейського національного руху. Починаючи від ухвалення законодавчих актів, які,

зокрема, гальмували еміграційний процес, і завершуючи прямими погрозами та переслідуваннями, запроторенням у в'язницю або психіатричну лікарню, поміщенням у трудові табори. Пропаганда щодо “боротьби з сіонізмом, як з проблематичним явищем у СРСР” займала вагому роль під час проведення внутрішньої політики. Важливе місце їй, зокрема, відводилося у пресі, теле- та аудіо- передачах.

Значна кількість “відмовників” – осіб, котрі отримали відмову на виїзд, зазнавали дискримінацій на робочому місці, а їхні діти – під час навчання у школі та університеті. Тільки одиниці могли отримати позитивну відповідь одразу ж після подання першої заявки на виїзд. Як правило, до усіх решти застосовували відмову, яку обґрунтовували “режимними міркуваннями”, “оперативними міркуваннями”, “наявністю цінних спеціалістів”, “необґрунтованістю прохань про “возз’єднання сімей”, призивним віком і т.д.

3. Незважаючи на усі вище перелічені заборони, найактивніша частина єврейського населення і надалі продовжила проявляти свою національну позицію. Завдяки виступам у Бабиному Яру та біля синагог вони реактивували єврейський рух, залучаючи все нових учасників для продовження боротьби. Під час написання особистих та колективних звернень до вищих владних структур відзначалася неабияка непохитність в реалізації чітко визначених планів. Таємні зібрання на квартирах, як одна з форм розгортання руху за власні права, продовжували й удосконалювали його методи. Зокрема, учасники єврейського руху за еміграцію намагалися привернути увагу закордонних політиків, під час їхніх візитів до Радянського Союзу або, апелювали до міжнародного товариства, використовуючи для цього усі можливі методи, у т.ч. терористичного характеру (мова про викрадення у 1970 р. літака).

Перемога Ізраїлю у Шестиденній війні додала ще більшого ентузіазму радянським євреям у їхній боротьбі за надання права на виїзд. Проте фактично, незважаючи на появу значної кількості осіб зацікавлених в еміграції, ситуація, яка розвивалася навколо еміграційного питання,

залишалася невирішеною через відсутність у Радянському Союзі єдиної правової бази, завдяки якій це питання можна було б врегулювати. Зрештою, завдяки зовнішньополітичному тиску, Голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін у 1969 р. підписав дозвіл на еміграцію, підкріплений “квотою на виїзд”.

Попри це, де-факто, радянська влада усілякими способами намагалася завадити посиленню еміграційних настроїв. З одного боку, використовуючи цей факт як важіль впливу у “політичних торгах” із США, а, з іншого, через небажання руйнувати пропагандистський образ “завжди щасливих та радісних жителів, які не думають покидати найкращу країну у світі – СРСР”. У цей образ, однак, не вписувалася єврейська громада, представники якої щомісячно десятками тисяч подавали документи на виїзд. У зв’язку з чим, у 1972 р. було ухвалено Закон про “податок на освіту”, реалізація якого, на думку радянських можновладців, мала б значно обмежити число потенційних емігрантів. Усі, хто бажав виїхати на постійне місце проживання до іншої країни повинні були виплатити грошові компенсації за отримане навчання на тій чи іншій спеціальності у вищому навчальному закладі.

Особи, котрі таки добивалися отримання дозволу на виїзд, здійснювали *алию* (“сходження вгору”), тобто репатріацію до своєї історичної батьківщини. Проте, після завершення війни Судного дня, внаслідок якої Ізраїль зазнав територіальних втрат та матеріальних збитків, в історії еміграційних процесів виокремилася нове унікальне явище, більш відоме як “*нешира*” (“звернення з дороги”). Під час її звернення, єврейські мігранти, по дорозі до Ізраїлю, змінювали кінцевий пункт свого призначення на користь країн Заходу, а найчастіше – США, як ідеального місця для проживання, а, зрештою, реалізації своїх можливостей та потенціалу.

4. Президентські адміністрації США спочатку займали нейтральну позицію спостерігача, але згодом долучилися (часто опосередковано) до руху на захист права євреїв на виїзд з СРСР. До цього спонукали геополітичні обставини, починаючи зі створення незалежної держави Ізраїль у 1948 р.

Поява нового гравця на міжнародній арені спричинила часткову трансформацію американської політики на Близькому Сході. Зміни були зумовлені і реаліями “холодної війни”, які корегували політику усіх без винятку адміністрацій американських президентів. Зрештою, країна, яка стала провідником т. зв. “демократичного табору” не могла не реагувати на численні прояви дискримінації і порушень прав людини у Радянському Союзі.

Публічна риторика американських президентів різнилася залежно від внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин. Так, під час передвиборчих кампаній, з метою заручитися додатковою підтримкою місцевої єврейської громади, кандидати у президенти США (головно представники Демократичної партії) поставали ревними захисниками права радянських євреїв на еміграцію. Зацікавлення в отриманні більшої кількості голосів у передвиборчій гонці та бажання здобути підтримку уже на посаді, мотивували політиків співпрацювати з усіма можливими категоріями суспільства. Усі президенти, звісно, не без авторитетного єврейського лобі, брали участь у численних, організованих євреями, акціях; неодноразово порушували тему недотримання прав людини, зокрема можливості на виїзд, у приватних розмовах з радянськими лідерами; застосовували інші важелі впливу на Радянський Союз.

Перші повоєнні президенти – Г. Трумен та Д. Ейзенгауер – не надто переймалися долею радянських євреїв, через що ізраїльські політики у кулуарних розмовах називали цей період “*tabula rasa*”. Дж. Кеннеді та його наступники були значно дієвіші у висвітленні та обговоренні єврейської тематики. Найбільшу підтримку з боку єврейської діаспори, під час обрання на другий термін президентства, отримав Л. Джонсон, котрий повністю виправдав надії, які були на нього покладені, зокрема, під час підписання одного із найважливіших імміграційних законопроектів 1965 р. Дещо “неоднозначним” президентом єврейські кола називали Р. Ніксона. З одного боку, він продовжував підтримувати добросусідські відносини з Ізраїлем,

насамперед, надавши цій країні стратегічно важливу військову допомогу під час війни Судного дня 1973 р. З іншого боку, ініціюючи політику “розрядки” він не вважав протести радянського єврейства “американською проблемою”, підкреслюючи це у розмові з радником у питаннях національної безпеки, євреєм Генрі Кіссинджером. За Дж. Форда було відновлено ті зв’язки з єврейськими середовищами, які були втрачені за президентства Р. Ніксона. Ба більше, він підписав Поправку Джексона-Веніка, яку єврейське лобі не тільки активно просувало, але й вдало використовувало у власних інтересах. Дж. Картер став одним із ініціаторів проведення у 1979 р. нестандартного дипломатичного явища – “обміну в’язнями”, внаслідок якого було звільнено п’ять радянських політв’язнів, серед яких – три євреї. Схожу практику повторив і Р. Рейган, за президентства котрого відбувався обмін на радянського шпигуна відомого дисидента та загалом найбільш символічну фігуру серед радянського єврейства – Н. Щаранського. Американське єврейство, як і радянські євреї, покладали чималі надії на Р. Рейгана, і він ці надії виправдав, адже саме за його каденції СРСР лібералізував еміграційний режим у країні.

5. Вагоме місце у підтримці радянських євреїв на еміграцію належить американському Конгресу, члени якого ініціювали прийняття законодавчих поправок, які прямо чи безпосередньо стосувалися еміграції з Радянського Союзу. Імміграційна квотна система, яка регулювалася до середини 1960-х рр. за принципом національного походження (“*the national origins quota system*”) була замінена принципом “рівні можливості для всіх” у вересні 1965 р. після прийняття нового імміграційного закону, більш відомого як Закон Гарта–Целлера. Іншим важливим документом в історії імміграційного законодавства стала поправка Джексона-Веніка 1974 р., за якою обмежувалися фінансові та торговельні відносини США з країнами, уряди яких порушували права людини, зокрема, обмежуючи право на вільну еміграцію своїх громадян. Ще один, не менш важливий закон, був прийнятий у 1980 р. – “Закон про біженців”, який передбачав першочергове надання

“допуску” та отримання статусу біженця тим іммігрантам, які фактично переслідувалися або котрі мали цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань у країні свого проживання. Своєрідним доповненням до вище перелічених законодавчих актів стала “поправка Лаутенберга” прийнята у 1989 р., за якою усі релігійні меншини, що проживали на території Радянського Союзу, після доведення факту переслідування автоматично отримували перевагу при поданні на в’їзд до США. Згодом, поправку переформатовали у закон, яким скористалися десятки тисяч євреїв з пострадянського простору. На початку XXI ст. у США проживають близько 90% євреїв чи їх нащадків, котрі потрапили до цієї країни завдяки тому, що скористалася “поправкою Лаутенберга”.

6. Суттєвим чинником у формуванні зовнішньої та внутрішньої політики США був інститут єврейського лобізму. Єврейські політики відігравали важливу роль у Конгресі, ще значна частина їх працювала у формі приватної ініціативної філантропії. Лідери усіх найвідоміших світових єврейських організацій аналогічно прагнули вплинути на західні уряди та, найперше, на американський політикум, щоби той заступився за радянських євреїв. Місцеві американсько-єврейські асоціації розробляли цілі стратегії щодо мобілізації та активізації протестів американської єврейської спільноти.

Особливою активністю відзначалася організація “Студентської боротьби за радянське єврейство” (*Student struggle for Soviet Jewry*) та її натхненник Яків Бірнбаум. Він, як основний стратег молодіжного руху, вважав, що молодь повинна стати основним ядром у подальшій активізації єврейського руху. У подальшому цей рух повинен був трансформуватися з периферійного рівня на всеохоплюючу політичну силу, що мала б заручитися підтримкою не тільки найвпливовіших євреїв, але й американського політикуму, а надалі – посприяти у створенні та затвердженні, сприятливих для радянських євреїв, законодавчих ініціатив.

Завдяки діяльності ще одного харизматичного лідера Меїра Кохана, виникла єврейська організація “Ліга захисту євреїв” (*Jewish Defense League's*), більш відома як американсько-єврейська терористична організація. Головна мета цієї структури полягала у перманентному тероризуванні радянських установ та зриві культурних заходів влаштованих радянськими науковцями та культурними діячами. Незважаючи на відсутність будь-якої підтримки з боку своїх колег, вони, натомість, спромоглися привернути суттєву увагу до внутрішньої ситуації у Радянському Союзі з боку міжнародних політичних кіл.

Найбільш популярна “Національна конференція” (*National Conference on Soviet Jewry*) репрезентувала від двадцяти до сорока локальних організацій у той чи інший період. Усі влаштовані ними заходи, починаючи від нічних маніфестацій Вічного вогню і завершуючи – протестними акціями проти радянських заборон на випікання маці та інших антисемітських заходів, стали важливою частиною руху за права радянського єврейства.

Серед завдань, які ставили перед собою вище перелічені організації були: вивчення історії євреїв у Російській імперії та Радянському Союзі, опис поточної культурної ситуації, збирання фактів з приводу обмеження прав людини. Ще одним пунктом у їхній діяльності стало висвітлення проблем радянських євреїв у ЗМІ з метою привернення уваги до даної проблематики найрізноманітніших верств американського суспільства.

7. Надзвичайно важливим напрямком діяльності єврейських громадських організацій стала гуманітарна складова – надання матеріальної допомоги потребуючим емігрантам. За межами США усі радянські євреї, котрі, після отримання дозволу на виїзд, опинилися у Відні отримували найнеобхіднішу допомогу, організовану комітетом “Джойнт” (*American Jewish Joint Distribution Committee*). У списку завдань цієї організації були реєстрація, розселення та надання необхідної грошової допомоги, тимчасового житла, організація культурних та освітніх заходів усім тим євреям, що перебували в очікуванні на переправлення в Ізраїль. Усіма тими, хто мав намір потрапити

до США, займалася організація ХІАС (*Hebrew Immigrant Aid Society*), функціонування якої неодноразово зазнавало критики з боку ізраїльської влади, яка, насамперед, була зацікавлена у прийнятті емігрантів у себе. Відносно мала кількість ізраїльтян порівняно з арабським населенням, а, також, перманентні арабо-ізраїльські конфлікти вимагали безперервного збільшення кількості людських ресурсів не тільки у війську, але й в економіці.

Зібрану фінансову допомогу комітет “Джойнт” використовував у найрізноманітніших цілях: публікування літератури про актуальні питання щодо еміграційних процесів; ініціювання різноманітних заходів, де обговорювалися подальші кроки у наданні допомоги своїм побратимам за кордоном; надання безпосередньої грошової допомоги у валютному (пересилання коштів) або матеріальному (посилки, бандеролі) еквіваленті.

8. Иноді активні члени єврейських американських організацій за власною ініціативою під виглядом “туристичних груп” здійснювали візити до Радянського Союзу, де крім доставки посилок, намагалися поспілкуватися з місцевим населенням, відповідно, промоніторивши особливості життя серед осіб єврейської національності. У відповідь працівники радянського КДБ намагалися перешкоджати подібній діяльності, обмежуючи самовільне прогулювання населеним пунктом та лімітуючи незаплановані зустрічі з місцевими жителями. Таких осіб часто перевіряли, а після виявлення “підозрілих об’єктів”, насамперед, забороненої літератури “видворяли” за межі Радянського Союзу. Для “особливо небезпечних” повторний в’їзд був заборонений. Зрештою, застосування цих та інших засобів обмежень, аж ніяк не вплинуло на невпинний потік “туристів”, котрі намагалися допомогти своїм побратимам усіма доступними способами. Починаючи з 1970-х рр., найбільш ініціативні члени організацій, або як їх ще називали “*patrons*”, розпочали практику взяття під свою опіку переслідувані сім’ї єврейських “відмовників”, з метою надання їм психологічної (у вигляді листування) та матеріальної (шляхом відсилання грошових переказів) допомоги. Інколи

поміж особами, що листувалися “зароджувалася симпатія”, яка згодом переростала у довгоочікуваний процес здобуття візи на виїзд, і, врешті, зустріч та узаконення стосунків.

Члени єврейських громадських організацій продуктивно працювали і на міжнародній арені. Завдання ініційованих світових Конференцій у 1971, 1976, 1989 рр. полягало у приверненні уваги світового політичного товариства до проблеми дискримінації основних прав людини на території Радянського Союзу. Додаткове налагодження контактів між країнами та організаціями ще більше посприяло їх консолідації. Крім того, з 1975 р. вони брали безпосередню участь у Гельсінському процесі. Підписавши Заключний акт НБСЄ, радянська влада невимушено зобов’язалась дотримуватися основних прав людини. Для радянських євреїв, котрі потребували моральної підтримки, схожі акції стали ще одним мотивуючим фактом до продовження їхньої боротьби. Відтепер внутрішньополітичну ситуацію у Радянському Союзі, з одного боку, ретельно моніторили міжнародні правозахисні організації, а, з другого боку, місцеві “відмовники” спільно із дисидентами.

Упродовж свого існування діяльність американських єврейських організацій зазнала ідейних змін. Якщо у 1960-х рр. рух щойно почав набирати обертів, то уже з середини 1970-х рр., старе гасло “Дозвольте їм жити, або дозвольте їм виїхати”, в основному сконцентроване на загальній дискримінації євреїв у Радянському Союзі, було замінене на відоміший афроамериканський спіричуел “Відпусти мій народ” (“*Let my people go*”), в якому цілі протистояння трансформувалися безпосередньо на ідею боротьби в контексті забороненої еміграції. До певної міри, тут простежувалося бажання використати суспільні настрої американців і реакцію Білого дому на рух за громадянські права всередині країни. Переважаюча поміркованість серед більшості лідерів американських євреїв старого покоління, або як їх ще називали “*sha-shtil*” – “тихіше води, нижче трави”, еволюціонувала у діяльності цілеспрямованої єврейської молоді з чітко окресленими ідеями та дієвими планами. Шестиденна війна 1967 р. викликала почуття гордості і

безпеки та додала ще більшого ентузіазму, а поява гасла “Ніколи більше” (*the post Holocaust mantra “Never again”*) ознаменувала істотну різницю між старою та новою генерацією.

Список джерел

Архівні матеріали:

Матеріали з Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ):

1. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції..., 01.01.1971–10.02.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1008.
2. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971–13.03.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1011.
3. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971–31.03.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1013.
4. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 26.04.1971–07.06.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1016.
5. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1018.
6. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 13.07.1971–04.08.1971, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1020.
7. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 25.01.1972–17.02.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1034.
8. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1036.
9. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.03.1972–03.04.1972, 18.03.1975–12.05.1975, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1038.
10. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів; діяльність сіоністів..., 06.05.1972–25.05.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1044.
11. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.08.1972–31.08.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1052.
12. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 08.08.1972–16.09.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1053.
13. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 31.08.1972–16.10.1972, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1054.
14. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 02.01.1973–21.02.1973, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1063.
15. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 16.03.1973–05.04.1973, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1066.

16. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 29.05.1973—28.06.1973, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1071.
17. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 08.10.1973—02.11.1973, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1080.
18. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів..., 23.11.1973—30.12.1973, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1083.
19. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів..., 21.02.1975—18.03.1975, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1104.
20. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльність сіоністів..., 18.03.1975—12.05.1975, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1105.
21. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975—03.07.1975, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1106.
22. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1976—02.09.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1108.
23. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.09.1975—31.10.1975, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі –ГДА СБУ), фонд 16, опис 1, справа 1109.
24. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 26.11.1975—31.12.1975, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1112.
25. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1976—20.02.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1115.
26. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 23.04.1976—26.05.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1117.
27. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 21.06.1976—29.07.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1119.
28. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 20.09.1976—28.10.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1123.
29. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976—03.12.1976, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1124.
30. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 03.01.1977—28.02.1977, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1128.
31. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 01.03.1977—19.04.1977, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1130.

32. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 24.05.1977–30.06.1977, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1133.
33. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; оперативної діяльності серед представників наукової та творчої інтелігенції..., 18.05.1977–29.12.1977, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1138.
34. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 13.02.1978–12.04.1978, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1142.
35. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1149.
36. Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1979–16.02.1979, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1151.
37. Документи КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 04.07.1979–31.08.1979, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1158.
38. Журнал № 12 з обліку заяв, листів, скарг та рапортів, що надійшли до секретаріату КДБ УРСР (том 1), 02.01.1980–16.07.1980, ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 1170.

Електронні архіви Jewish Telegraphic Agency:

39. “At the World Conference on Soviet Jewry: Alarming New Manifestations of Anti-semitism in the Soviet,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1983, Accessed September 19, 2019. <http://www.jta.org/>.
40. “At the World Conference on Soviet Jewry: Reagan Pledges That the U.S. Will Lead Efforts...,” *Jewish Telegraphic Agency*, 1984, Accessed September 19, 2019. <https://www.jta.org/>.
41. Birnbaum, Susan, “Union of Orthodox Rabbis Against Jews Meeting Pope,” *Jewish Telegraphic Agency: Daily News Bulletin*, 1987, Accessed July 9, 2019. <https://www.jta.org/>.
42. “Brezhnev in the USA,” 1973, *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, Accessed October 1, 2017. <http://www.jta.org>.
43. “Conference of U.S. Intellectuals to Discuss Situation of Soviet Jews,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1963, Accessed January 8, 2018. <http://www.jta.org>.
44. “Delegates to Second Brussels Conference on Soviet Jewry Urged to Set Up a World Actions Committee,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1976, Accessed January 13, 2018. <https://www.jta.org/>.
45. ““Eternal Light Vigil” Highlights Soviet Union’s Bias Against Jews,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1965, Accessed January 8, 2017. <http://www.jta.org>.
46. “Jewish Leaders to Meet with Kissinger; Topic is Soviet Jewry,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1973, Accessed February 19, 2017. <http://www.jta.org>.
47. “Jfk Remembered As President Who Interceded on Behalf of Jews,” *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1988, Accessed May 29, 2017. <http://www.jta.org>.

48. "Nixon Intervention for Soviet Jews Asked in Advance of Moscow Trip," *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1974, Accessed November 1, 2017. <http://www.jta.org>.
49. "President Lyndon B. Johnson: Israel and American Jewry," *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1963, Accessed January 8, 2017. <http://www.jta.org>.
50. "Southern California Council for Soviet Jews. Notes to members," *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1974, Accessed October 25, 2018. <https://www.jta.org/>.
51. "World Conference of Jewish Communities on Soviet Jewry Brussels, Belgium," *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1971, Accessed October 15, 2019. <http://www.jta.org>.
52. "Z.O.A. Convention Opens; Kennedy Lauds 'experience of Zionism'", *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1962, Accessed January 8, 2017. <http://www.jta.org>.
53. "6 000–10 000 Jews, NonJews, Whites, Blacks, Hold Demonstration in Foley Square," *Jewish Telegraphic Agency: Archives*, 1970, Accessed June 7, 2018. <https://www.jta.org/>.

Електронні архіви Joint Distribution Committee:

54. "American Joint Distribution Committee: Aid Jews in the Soviet Union," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1965, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
55. "Background Memorandum Greater New York and National Conference on Soviet Jewry," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed December 20, 2017. <http://search.archives.jdc.org>.
56. Ben-Yisroel, Shloyme, "The American Jewish Committee Russian Sketches: A Visit to Jews without Hope," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967: 55, Accessed November 4, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
57. "Composition of Packages," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
58. "Delivery Schedule of S. S. E. Order Placed on Nov. 30th, 1967," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
59. Kozlov, Denis, "A Historian Reflects on His Research about Soviet Jewish Transmigrants," *Joint Distribution Committee: Archives*, Accessed 17 November, 2019. <https://archives.jdc.org/>.
60. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1971, Accessed December 7, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
61. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
62. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Gift Vouchers to Russia," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
63. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Gift Vouchers to USSR," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.

64. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Herbert Katzki, Re: Parcels to the Ukraine," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1969, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
65. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Packages - RIT (Your Letter G-677/73 date September 11, 1973)," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
66. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Package System to Soviet Russia," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
67. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: Russia," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
68. "Letter from Akiva Kohane to Mr. Samuel L. Haber, Re: RIT Budget for Russia," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
69. "Letter from Dina Simon to Mr. Herbert Katzki, Re: Maria Markovna Meelman #17 Pushinskaya St. Vinnitza, USSR (Your ref: Letter Dated June 17, 1970)," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1970, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
70. "Letter from Jerry Goodman, to Interested Parties," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
71. "Letter from Max M. Fisher to Mr. Louis Broido," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
72. "Letter from Moses Levine to Samuel L. Haber et al.," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1968, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
73. "Letter to Mr. Katzki," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1969, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
74. "Letter from Samuel L. Haber to Alvin Bronstein, Re: Your Letter," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
75. "Letter from Samuel L. Haber to Charles H. Jordan, Re: Aid to Jews in the Soviet," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed December 7, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
76. "Letter from Samuel L. Haber to Dr. Akiva Kohane, Re: Russian," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed December 19, 2018. <http://search.archives.jdc.org>.
77. "Letter from Samuel L. Haber to Mr. Zvi Nezer," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
78. "Letter from the Soviet Union to Jewish Organizations in the U. S. A.," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
79. "Letter from Zvi to Mr. Samuel Haber," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed December 7, 2019, <http://search.archives.jdc.org/>.

80. "Letter from Zvi Nezer to Sam Haber," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
81. "Matsoth," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1968, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
82. "Memo from Jeff Levy to Adopt a Family Committee and Chairmen, Re: Up-Date on the Project," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1973, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
83. "Memorandum from Ingram Bander to Mr. Samuel Haber, Subject: Greater New York Conference on Soviet Jewry," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
84. "Russia Planning to Tax Funds Citizens Get from Abroad," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1975, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
85. "Southern California Council for Soviet Jews," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
86. "Southern California Council for Soviet Jews. Notes to members," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 13, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
87. "The Gangsters and "Philanthropists" of Zionism," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1971, Accessed December 20, 2017. <http://search.archives.jdc.org>.
88. "Transcript of Mr. Marshall Weinbergs Report on his Trip to the U.S.S.R. Made at the October 25, 1972," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1972, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.
89. "Untitled Typewritten Document: Fragment from "Secret Front"," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1974, Accessed November 10, 2019. <http://search.archives.jdc.org>.

Електронні архіви Jewish Virtual Library:

90. "Gerald Ford Administration: News Conference on U.S. Relations with Israel, 1976," *Jewish Virtual Library*, Accessed May 15, 2018. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.
91. "Gerald Ford Administration: Statement on U.S. Aid to Israel, 1976," *Jewish Virtual Library*, Accessed May 15, 2018. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.
92. "Jews in Former Soviet Union: Israel's Reaction to the Jackson-Vanik Amendment, October 19, 1974," *Jewish Virtual Library*, Accessed December 22, 2015. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/History/ Human_Rights/jvgoi.html.
93. "Remarks on First Anniversary of the Egyptian-Israeli Peace Treat," *Jewish Virtual Library*, 1980, Accessed February 4, 2018. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
94. "Richard Nixon Administration: Visit to Israel," *Jewish Virtual Library*, 1974, Accessed May 15, 2018. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.
95. "Ronald Reagan Administration: Statement Condemning Soviet Human Rights Policies," *Jewish Virtual Library*, 1983, Accessed February 19, 2017. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

96. "U. S. Presidential Election: Jewish Voting Record," *Jewish Virtual Library*, Accessed November 19, 2017. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
97. "Yom Kippur War: Operation Nickel Grass," *Jewish Virtual Library*, 1973, Accessed May 15, 2018. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.

Електронні архіви Center for Jewish History:

98. American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989). Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:1–41. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
99. American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
100. American Jewish Historical Society, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4: 1–23. Accessed November 29, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
101. Excerpts from Dr. Thomas Bird, "Christians, Jews, and Muslims in the USSR", 1977, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
102. Free "Refusniks", Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
103. Glasnost for Seven Minutes, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
104. Jews in the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
105. Labor Camp in the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
106. Main Line Recommended Books on Soviet Jewry, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
107. National Conference on Soviet Jewry, 1989, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.

108. "Neshira," Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
109. Postcard, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
110. Prayer, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
111. Report National Jewish Conference Center: Jews in the USSR: prospects and policies, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
112. Recommended Books on Soviet Jewry, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
113. Ronald Reagan Meetings with Shcharansky, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2: 1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
114. Soviet Jewry Committee: organizational issues, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
115. The Philadelphia Sunday Morning, 1970, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.
116. To the Government of the USSR, Papers of Efrey Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989): Miscellaneous Materials. Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 2:1–181. Accessed November 20, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/>.

Електронні архіви Congress.gov:

117. H.Con.Res.73, "Expressing the sense of the Congress that the number of refugees admitted to the United States and the appropriation for programs for refugee migration and resettlement should be increased and that the Department of Justice should reestablish the presumption that Jews and members of other religious minorities emigrating from the Soviet Union qualify for refugee status for admission to the United States," *Congress. Gov.*, 1989. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.
118. H.Con.Res.97, "Concurrent Resolution Expressing the Concern of Congress Regarding the Harassment of Soviet Jews and other Minorities," *Congress. Gov.*, 1977. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.
119. S.J.Res.154, "A joint resolution expressing the sense of Congress that the Government of the Soviet Union should respect the rights of its citizens to practice their religion and to emigrate, and that

these matters should be among the issues raised at the thirty-eighth meeting of the United Nations Commission on Human Rights at Geneva in February 1982,” *Congress. Gov.*, 1982. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.

120. S.J.Res.161, “A joint resolution to appeal for the release of Soviet Jewry,” *Congress. Gov.*, 1985. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.

121. H.Con.Res.187, “A Concurrent Resolution Expressing the Sense of the Congress that Secretary of State Haig should, in his Upcoming Discussions with Soviet Foreign Minister Gromyko, Raise the Issue of the Basic Rights of Soviet Citizens, Particularly Freedom of Immigration and of Religion,” *Congress. Gov.*, 1981. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.

122. H.J.Res.197, “A joint resolution designating March 15, 1983, as “Soviet Jewry Solidarity Day,” *Congress. Gov.*, 1983. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.

123. H.Con.Res.229, “A Concurrent Resolution Calling the Union of Soviet Socialist Republics to end the Current Policies of Jewish Emigration Discrimination and anti-Semitism and Expressing the sense of the Congress that the Dramatic Decline of Jewish Emigration from the Union of Soviet Socialist Republics is Morally Reprehensible,” *Congress. Gov.* 1981. Accessed December 10, 2016. <https://www.congress.gov>.

124. H.Res.450, “A resolution to express the sense of the House of Representatives concerning Solidarity Sunday for Soviet Jewry,” *Congress. Gov.*,1984. Accessed December 10, 2016, <https://www.congress.gov>.

Електронні архіви Central Intelligence Agency:

125. “A Letter from Dr. Sakharov: Remarks by Senator Henry Jackson,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1973, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

126. “Human Rights Developments in the USSR: 1978,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1978, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

127. Congressional Record, “Jews and Judaism in the Soviet Orbit,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1963, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

128. “Intelligence Memorandum: Soviet Reactionaries: Hating Jews and Loving Stalin,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1971, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

129. “Persecution of Jews Soviet in the Soviet Union – Resolution of Vermont Jewish Youth Council: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1964, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

130. “Silence will not Help Soviet Jews: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1965, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

131. “Soviet Background Notes: Unevaluated Comments from Recent Emigrants,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1984, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

132. “Soviet Persecution of Jews and other Persons: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1963, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.
133. “Soviet Jews Face Intellectual and Cultural Annihilation: Congressional Record,” *Central Intelligence Agency*, 1964, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.
134. “The Return of Soviet Emigres to the USSR,” *Central Intelligence Agency: Archives*, 1987, Accessed January 8, 2018. <https://www.cia.gov/index.html>.

Джерела з інших електронних архівів:

135. “Закон о возвращении,” *The Jewish Agency for Israel*, Доступ 22 марта, 2018. <http://www.jewishagency.org/ru/zakon-o-vozvrashenii>.
136. “American Jewish Committee Remembers President Gerald Ford,” *American Jewish Committee*, Accessed March 2, 2017. <https://www.ajc.org/>.
137. “British White Paper of 1939,” *Yale Law School*, 1939, Accessed December 15, 2019. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp.
138. “Committee for Soviet Jewry,” *Ontario Jewish Archives*, 1978, Accessed October 16, 2019. <http://search.ontariojewisharchives.org/Permalink/descriptions21396>.
139. Decter, Moshe, “The Status of the Jews in the Soviet Union,” *Foreign Affairs*, 1963, Accessed December 9, 2019. <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1963-01-01/status-jews-soviet-union>.
140. Desser, Hanna F., “Argentina, Brazil, Chile, Uruguay – A Review 1967,” *The American Jewish Committee*, 1968, Accessed September 30, 2019. <https://www.ajc.org/>.
141. S/P–NSC Files, Lot 62 D 1, “Memorandum by the Secretary of Defense (Johnson) to the Executive Secretary of the National Security Council (Souers),” *Office of the Historian*, Accessed January 10, 2020. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1949v06/d659>.
142. “Jews in the Mind of America,” *The American Jewish Committee*, 1966, Accessed December 18, 2017. <https://www.ajc.org/>.
143. “Remarks at the Annual Meeting of the American Jewish Committee,” *The American Presidency Project*, 1976, Accessed March 2, 2017. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.
144. “Remarks at the 125th Anniversary Meeting of B'nai B'rith,” *The American Presidency Project*, 1968, Accessed April 9, 2017. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.
145. “Resolution Adopted on the Report of the AD HOC Committee on the Palestine Question,” 1947, *General Assembly of the United Nations*, Accessed: May 15, 2018. <http://www.un.org/en/ga/>.
146. “Ronald Reagan, “Evil Empire Speech”,” *Voice of Democracy*, 1983, Accessed February 20, 2017. <http://voicesofdemocracy.umd.edu/>.

147. “Memorandum From Secretary of State Rusk to President Kennedy, 1962,” *Department of United States of America: History Office*, Accessed: 9 May, 2018. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v18/d14>.
148. “Speech by Senator John F. Kennedy, Zionists of America Convention, 1960,” *The American Presidency Project*, Accessed: 10 May, 2018. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.
149. “Statement on the International Day of Concern for Soviet Jews,” *The American Presidency Project*, 1984, Accessed February 20, 2017. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39633>.
150. “19 U.S.C. §2432: US Code – Section 2432: Freedom of emigration in East-West trade,” *FindLaw*, Accessed October 27, 2018. <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/19/12/IV/1/2432>.

Інтерв'ю:

151. Вікторія Сенік (1969) – персональні дані на вимогу респондентки змінені, записано Наталею Данилів, 2 січня 2018.
152. Йосип Зісельс (1946), дисидент, голова Асоціації єврейських громадських організацій та общин України, записано Наталею Данилів, 16 листопада 2017 р.
153. Леонід Стонов (1932), Міжнародний директор Бюро з прав людини і дотримання законності в колишньому Радянському Союзі, президент Американської Асоціації євреїв з колишнього СРСР, “відмовник”, записано Наталею Данилів, 3 січня 2018 р.
154. Марко Сімкін (1946), директор Департаменту культури, національностей та релігії, член Правління Громадської організації: “Центр сприяння і розвитку програм та проектів ЮНЕСКО у Львівській області”, записано Наталею Данилів, 11 січня 2018 р.
155. Мейлах Шейхет (1965), голова Американсько-Українського бюро з прав людини; Директор Центру дослідження юдаїки і благодійної організації Єврейське відродження, записано Наталею Данилів, 5 грудня 2017 р.
156. Михайло Дорфман (1954), письменник та публіцист, записано Наталею Данилів, 18 квітня 2018 р.

Джерела у електронних публікаціях:

157. “Америка – самая опасная для евреев страна мира: Интервью с Н. Щаранским,” *NewsOrenu*, Доступ 17 декабря 2016. <http://news.orenu.co.il/archives/21587>.
158. Головина, Татьяна, “У меня есть небесное гражданство,” Христианская газета, Доступ 3 марта 2016. <http://www.titel.ru/cz-archive/golowina-wins.html>.
159. Кошаровский, Юлий, “Интервью с Эдуардом Кузнецовым,” *Официальный сайт Ю. Кошаровского*, Доступ 18 октября 2016. <http://kosharovsky.com/>.
160. “Речь Громько А. А. в ООН,” *Путеводитель по Израилю*, 1947. Доступ 17 января 2020. <https://guide-israel.ru/history/13095-rech-a-a-gromyko-v-oon-1947/>.

161. Сатановский, Евгений, “Еврей как средство передвижения ВикиЧтения,” Доступ 18 октября 2018. <https://biography.wikireading.ru/12222>.
162. “Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г. (УК РСФСР),” *Гарант*, Доступ 25 декабря 2019. <http://www.garant.ru/>.
163. Щелков, Кирилл, “Разведчик Карел Кехер: Агента Трианона розоблачил я,” *Комсомольская правда*, Доступ 9 сентября 2017. <http://kp.ua/incidents/44364-razvedchik-karel-kekher-ahenta-tryanona-razoblachyl-ya>.
164. Boym, Svetlana, “Soviet Drop-Out’s Journey to Freedom,” *Tablet*, 2014, Accessed October 17, 2018. <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/books/176945/camp-tale>.
165. Burston, Bradley, “February 11, 1986: Natan Sharansky Arrives in Israel,” *Haaretz*, Accessed September 5, 2017. <http://www.haaretz.com/jewish/history/1.530132>.

Матеріали із збірників документів:

166. Населения СССР по данным всесоюзной переписи. Государственный комитет СССР по статистике: информационно-издательский центр. Москва: Финансы и статистика, 1990.
167. “A. Levavi to M. Namir (Moscow, 3 November, 1950), №339.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
168. “Excerpt from the Political Report of the USSR Legation in Israel (Tel Aviv, 13 August 1951), №375.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
169. “Instructions to the Minister of the USSR in the State of Israel.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
170. “Sh. Eliashiv to A.Ia.Vyshinskii (Moscow, 21 October 1951), № 383.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
171. “G. Meyerson to M. Sharett (Tel Aviv, 9 February 1949), №221.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
172. “Meeting: A.Ia.Vyshinskii – G. Meyerson (Moscow, 20 January 1949), №213.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
173. “Meeting: D. Ben-Gurion – P.I.Ershov (Tel Aviv, 27 December 1948), №209.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.
174. “Memorandum of Conversation: Washington, April 23, 1979. Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume VI, Soviet Union,” *U.S. Department of State*. Accessed January 18, 2016. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v06/ch5>.

175. “Report of the USSR Mission in the State of Israel for the period from the formation of the State in May 1948 to December 1949, №306.” In *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953*, edited by Russian Federal Archives. London: Frank Cass, 2000, 1001.

Спогади:

176. Бетаки, Василий. *Мемуары: Снова Казанова*. München: ImWerdenVerlag, 2011. Доступ 15 октября 2019. https://imwerden.de/pdf/betaki_snova_kazanova_memuary_2011.pdf.

177. Гинзбург, Александр. *Белая книга по делу А. Синявского и Ю. Даниэля*. Москва: Посев, 1966. Доступ 18 мая 2016. https://imwerden.de/pdf/belaya_kniga_po_delu_sinyavskogo_danielya_1967__ocr.pdf.

178. Кузнецов, Эдуард. *Дневники*. Париж: Об’єднане Видавництво, 1973.

179. Севела, Ефраим. *Возраст Христа*. Москва: Хранитель, 2007.

180. Севела, Эфраим. *Остановите самолет – я слезу*. Москва: АСТ, Хранитель, 2008.

181. Солженицын, Александр. *Двести лет вместе. Часть вторая*. Book online com. ua. Доступ 5 февраля, 2019. <http://book-online.com.ua/read.php?book=4638&page=1>.

182. Carter, Jimmy. *Keeping Faith: Memoirs of a President*. Arkansas: The University of Arkansas, 1995.

183. Nixon, Richard. *The Memoirs of Richard Nixon*. New York: Published by Simon and Schuster Inc., 1990. Accessed October 1, 2017. <https://www.amazon.com/RN-Memoirs-Richard-Nixon/dp/0671707418>.

Аудіозаписи:

184. “From the Lost Nixon Tapes: “Soviet Jews? It’s None of Our Business”,” *YouTube*, 1971, Accessed October 1, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=OKoqIqQ0E08>.

Документальні відео (source):

185. “Пятая графа. Эмиграция. СССР-Израиль: Видео,” *YouTube*, 2013, Доступ 13 августа 2018. https://www.youtube.com/watch?v=_y3bYRLLeLJM.

186. “Congressman Frank Wolf (R-Va) and Congressman Chris Smith (R-NJ) Visiting Perm 35 Camp and interviewing political prisoners: Video,” *American Jewish Historical Society*, 1980, Accessed January 19, 2019. <http://www.ajhs.org/>.

187. “Згадати все: Еміграція з СРСР,” *24 канал*, 2019, Доступ 15 травня 2019. https://24tv.ua/zgadati_vse_emigratsiya_iz_srsr_n1119209.

Періодичні видання:

Преса:

188. “Валентин Мороз на волі,” *Свобода* 95 (1979). Доступ 18 жовтня 2016. <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1979/Svoboda-1979-096.pdf>.

189. “Вітаємо Григорія Вінса на волі,” *Патріярхат* 6, no. 96 (1979). Доступ 10 вересня 2015. <http://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/vitajemo-hryhoriya-vinsa-na-voli/>.

190. Кестлер, Артур, “Иуда на перепутье,” *Время и мы* 33 (1978): 104–107.
191. Перельман, Виктор, “Оглянись в сомнениях,” *Время и мы* 66 (1982): 151–160.
192. Blair, William G., “HIAS Quits Israeli Plan for Settling Soviet Jews,” *The New York Times*, 1982, Accessed October 17, 2019. <https://www.nytimes.com/>.
193. “Brussels Declaration on Soviet Jews,” *The New York Times*, 1971, Accessed October 12, 2019. <https://www.nytimes.com>.
194. “Dissidents for Spies, April 29, 1979,” *The Washington Post*, Accessed September 18, 2016. <http://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1979/04/29>.
195. Haberman, Clyde, “Very Crowded Vestibule of the Western World,” *New York Times*, 1989, Accessed October 17, 2019. <https://www.nytimes.com>.
196. Klose, Kevin, “Soviets Exchange 5 Dissidents for 2 Spies, April 28, 1979,” *The Washington Post*, Accessed September 18, 2016. <http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/04/28>.
197. Montalbano, William D., “Italian Resort Finds Itself Swamped by Flood of Soviet Emigres,” *Los Angeles Times*, 1989, Accessed October 15, 2019. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-02-19-mn-420-story.html>.
198. Pear, Robert, “U.S. Drafts Plans to Curb Admission of Soviet Jews,” *The New York Times*, 1989, Accessed November 19, 2016. <http://www.nytimes.com>.
199. Rosenbauivi, David E., “Firm Congress Stand on Jews in Soviet Is Traced to Efforts by Those in U.S.,” *The New York Times*, 1973, Accessed December 1, 2015. <https://www.nytimes.com>.
200. “Soviet Dissidents Arrives,” *The Middlebury Campus* 22 (1979). Accessed June 6, 2016. https://archive.org/details/middleburyNewspapers_1979-05-02/page/n4.
201. “Sakharov Receives Carter Letter Affirming Commitment on Rights,” *The New York Times*, 1977, Accessed May 1, 2018. <http://www.nytimes.com/1977/02/18/archives/>.
202. Shipler, David K., “Protests Backed at Conference on Soviet Jews,” *The New York Times*, 1983, Accessed March 10, 2018. <https://www.nytimes.com>.
203. Smith, Terence, “For Jews From Soviet, Fear and joy in Vienn,” *The New York Times*, 1973, Accessed October 17, 2018. <https://www.nytimes.com>.
204. “USSR and USA Exchange Prisoners,” *Amnesty International Newsletter* 9, no. 6 (1979). Accessed June 6, 2018. <https://www.amnesty.org/download/Documents/204000/nws210071979en.pdf>.
205. Weinraub, Bernard, “Meeting Appeals to Soviet on Jews,” *The New York Times*, 1976, Accessed February 16, 2019. <https://www.nytimes.com>.

Електронні архіви Хроніки Текущих Событий:

206. “Хроніка Текущих Событий,” Вып. 17., Доступ 7 февраля 2019. <http://hts.memo.ru>.
207. “Хроніка Текущих Событий,” Вып. 18., Доступ 7 февраля 2019. <http://hts.memo.ru>.
208. “Хроніка Текущих Событий,” Вып. 19., Доступ 7 февраля 2019. <http://hts.memo.ru>.
209. “Хроніка Текущих Событий,” Вып. 21., Доступ 7 февраля 2019. <http://hts.memo.ru>.

210. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 22., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
211. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 23., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
212. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 28., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
213. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 30., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
214. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 35., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
215. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 40., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
216. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 43., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
217. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 44., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
218. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 48., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
219. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 47., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
220. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 51., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
221. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 53., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
222. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 54., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
223. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 57., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.
224. “Хроника Текущих Событий,” Вып. 61., Доступ 7 февраля 2019.<http://hts.memo.ru>.

Наукові дослідження:

Книги:

225. Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР*. Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. Доступ 15 грудня 2019. <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-98440-063-3/978-5-98440-063-3.pdf>.
226. Дьюк, Дэвид. *Еврейский вопрос глазами американца*. Москва: ЦентрКнига, 2001.
227. Кандель, Феликс. *Земля под ногами. Из истории заселения и освоения Эрец Исраэль*. Киев: Мидраша Ционит, 2003. Доступ 7 февраля, 2019, <https://www.litmir.me/br/?b=240707&p=1>.
228. Карасова, Татьяна. *“Израиль и США: Основные этапы становления стратегического партнерства (1948–2014)”*. Москва: Аспект-Пресс, 2015.
229. Кичко, Трохим. *Иудаїзм без прикрас*. Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 1963.
230. Костырченко, Геннадий. *Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос*. Москва: Международные отношения, 2012.
231. Кошаровский, Юлий. *Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе*. Израиль: Иерусалим, 2007. Доступ 14 июля 2017. <http://kosharovsky.com/>.
232. Прохоров, Дмитрий. *Спецслужбы Израиля*. Москва: Олма-Пресс, 2002.
233. Ровенчак, Ольга і Володько, Вікторія. *Міжнародна міграція: теорія і практика*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2015.
234. Сенор, Ден і Сингер, Сол. *Країна стартанів: історія ізраїльського економічного дива*. Київ: Yakaboo publishing, 2018.
235. Тіндалл, Джордж, і Шай, Девід. *Історія Америки*. Львів: Літопис, 2010.
236. Яворська, Тетяна. *Життя як упошуках раю: Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944–1991 рр.)*. Чернівці: Технодрук, 2016.

237. Bard, Mitchell G. *A guide to the Arab-Israeli Conflict: Myths and Facts*. Maryland: American-Israeli Cooperative Enterprise, 2017. Accessed January 19, 2018. <http://westterthesynch.mydad.info/>.
238. Bodner, Shir. "Soviet Jewish Resettlement in the U.S. and Israel," *Bonner Center for Civic Engagement of Richmond University*, 2012. Accessed November 17, 2016. <http://engage.richmond.edu/common/pdf/shir-bodner-thesis.pdf>.
239. Buwulda, Petrus. *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union 1967–1990*. Washington, D. C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997. Accessed April 29, 2017. https://books.google.com.ua/books?id=ja29zrIK_4cC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.
240. Herzl, Theodor. *The Jewish State*. New York: Dover Publication, 2008.
241. Feingold, Henry. *Silent No More: The American Jewish Effort, 1967–1989*. New York: Syracuse University Press, 2007. Accessed June 17, 2018. <https://www.researchgate.net/publication/>.
242. Meisal, Sandy L. *Jews in American Politics*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers. INC., 2001. Accessed April 2, 2017. <https://www.bookdepository.com/Jews-American-Politics-Sandy-L-Maisel/9780742528796>.
243. Parker, Christopher J. "Politics and Pragmatism: The United States and Israel Between Two Presidents," *Georgia Southern University: Electronic Theses and Dissertations*, 2017. Accessed January 19, 2018. <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2654&context=etd>.
244. Ro'I, Yaacov. *The Struggle for Soviet Jewish Emigration 1945–1967*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
245. Wills, Sarah, R. *Picking Sides in the Arab-Israeli conflict: The Influence of Religious Belief of Foreign Policy: Thesis*. Virginia: Virginia Beach, 2012. Accessed June 19, 2019. <https://pdfs.semanticscholar.org/2187/ff9efa074b4ad931f48e5844da44139bcfeb.pdf>.

Публікація у редактованих виданнях:

246. Гриневич, Владислав. "Бабин Яр: історія і пам'ять." У *Бабин Яр: історія і пам'ять*, за редакцією Владислава Гриневича і Павла-Роберта Магочія. Київ: Дух і література, 2016.
247. Бейзер, Михаэль. "Помогая в нужде и в борьбе. Посылочная программа "Джойнта" и "Натива" для советских евреев, 1950-е – 1970-е годы." У *Еврейская эмиграция из России*, под редакцией Олега Будницкого. Москва: РОССПЭН, 2008, 220–240.
248. Данилів, Наталія. "“Великий обмін” 1979 р.: роль президента Дж. Картера у звільненні Георгія Вінса." У *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір”*, за редакцією Руслана Сіромського та Богдани Сипко. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018, 219–226.
249. Данилів Н. "Конференції з питань радянських євреїв: у пошуках практичної допомоги," у *Збірнику тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції*. Дніпро: Відкрите суспільство, 2019, 5–9.

250. Жаринов, Константин. “Тероризм и террористы.” У *Исторический справочник*, под редакцией Анатолия Тараса. Минск: Гарвест, 1999.
251. Зисельс, Иосиф. “Некоторые аспекты миграции евреев Украины.” У *Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, под редакцией Иосифа Зисельса. Москва: Сэфер, 2001.
252. Священко, Зінаїда. “Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США.” У “Холодна війна” 1946–1991 рр.: причини, перебіг, наслідки: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011 р.), під редакцією Михайла Бурьяна. Луганськ: Віртуальна реальність, 2011, 132–142.
253. Фрюлинг, Прагер. “Доклад президента Центрального Британского Фонда о помощи и содействия евреям о положении чехословацких евреев в Австрии.” У *Пражская весна и международный кризис 1968 года*, под редакцией Стефана Карнера. Келн: Верлаг Келн, 2008.
254. Danyliv, Natalia. “The Israel lobby and US policy in the Arab-Israeli conflict (1948–1978).” In *State Security in the Contemporary World*, edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019, 60–77.

Статті у періодичних виданнях:

255. Бузань, Віталій, ““Шестиденна війна” 1967 р. на Близькому Сході в американсько-радянських відносинах,” *Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили* 127 (2010): 78–82.
256. Данилів, Наталія, “Виникнення та особливості єврейської еміграції “Нешира” (1970-ті рр.),” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка* 1 (2016): 120–125.
257. Данилів, Наталія, “Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР,” *Емінак* 1 (2016): 99–105.
258. Данилів, Наталія, “Радянсько-американський обмін в’язнями 1979 р.: передумови, особливості та наслідки,” *Наукові записки національного університету “Острозька академія”* 25 (2016): 255–261.
259. Данилів, Наталія, “Захист інтересів єврейських переселенців з СРСР в імміграційному законодавстві США (1965–1989 рр.),” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 18 (2017): 310–322.
260. Данилів, Наталія, “Політика держави Ізраїль із питань інтеграції репатріантів: особливості та характерні риси,” *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск* (2017): 661–670.
261. Данилів, Наталія, “Еміграція євреїв з Радянського Союзу в політиці президентів США (1961–1989 рр.),” *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* 138 (2018):10–15.

262. Данилів, Наталія, ““Єврейський туризм” як спосіб комунікації з радянськими євреями в 1970-ті роки,” *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія “Міжнародні відносини”* 6 (2019): 65–71.
263. Ермишина, Ксенія, “К вопросу о культурном взаимодействии СССР и Израиля накануне Шестидневной войны,” *Труды по иудаике: история и этнография* 15 (2019): 308–314.
264. Магда, Євген, “Передумови виникнення держави Ізраїль та особливості її розвитку у першій половині 50-х рр. ХХ ст.,” *Видання ЧДУ імені Петра Могили* 104 (2009): 143–148.
265. Масюкова, Ирина, “Евреи и национальная политика в СССР: теория и практика (1950-1960 гг.),” *Труды по иудаике: история и этнография* 15 (2019): 302–307.
266. Колеснікова, Катерина, “Створення “Доктрини Ніксона” та її вплив на зовнішньополітичний курс США наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст.,” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України* 13 (2016): 111–116.
267. Щевельов, Сергій, “Прийняття генеральною асамблеєю ООН листопадової 1947 року резолюції щодо Палестини,” *Культура народів Причорноморья* 24 (2001): 143–147.
268. Яворська, Ирина, “Єврейська громада Буковини та історичні виклики епохи сталінізму (1948–1953 рр.),” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 7 (2014): 79–85.
269. Яворська, Ирина, “Основні етапи другої хвилі еміграції євреїв Буковини 1967–1973,” *Black Sea Scientific Journal of Academic Research* 9 (2014): 17–22.
270. Beverly, Harris, “The Immigration and Nationality Act Amendments of 1976: Implications for the Alien Professional,” *Cleveland State Law Review* 26, (1977): 295–324. Accessed December 10, 2016. <https://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2268&context=clevstlrev>.
271. Beyer, Gregg A., “The Evolving United States response to Soviet Jewish Emigration,” *Journal of Palestine Studies* 21, no. 1 (1991): 139–156. Accessed December 17, 2018. <https://jps.ucpress.edu/content/21/1/139>.
272. Bickerton, Ian J., “Dwight D. Eisenhower and Israel: A New Look,” *Australasian Journal of American Studies* 7, no. 1 (1988): 1–12. Accessed June 21, 2017. <https://www.jstor.org/stable/41053474?seq=1>.
273. Danyliv, Natalia, “The Jewish emigration from the USSR in the KGB documents,” *Studia de Securitate*. (2020): 150–161.
274. “Declaration of the Second World Conference of Jewish Communities on Soviet Jewry,” *Soviet Jewish Affairs*, Vol. 6 (1976): 71–76. Accessed January 17, 2018. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501677608577233>.
275. Dijour, Ilya, “Jewish Immigration to the United States,” *The American Jewish Year Book* 64, (1963): 77–79. Accessed January 11, 2016. <https://www.jstor.org/stable/i23603393>.

276. Edward, Kennedy, "The Immigration Act of 1965," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 367, (1966): 137–149. Accessed February 19, 2017. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271626636700115>.
277. Evrard, John T., "Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation," *DePaul Law Review* 29, no.3 (1980): 819–868. Accessed November 7, 2018. <http://via.library.depaul.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2439&context=law-review>.
278. Fascell, Dante B., "The Helsinki Accord: A Case Study," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 442, no. 1 (1979): 74, Accessed January 8, 2018. https://www.researchgate.net/publication/237967753_The_Helsinki_Accord_a_Case_Study.
279. Geller, David, "Second World Conference on Soviet Jewry," *The American Jewish Year Book* 77 (1977): 153–156. Accessed April 1, 2018. <https://www.jstor.org/stable/23605355?seq=1>.
280. Gendzier, Irene, "U.S. Policy in Israel/Palestine, 1948: The Forgotten History," *Middle East Policy Council* 18, no. 1 (2011): 42–53. Accessed January 14, 2020. <https://mepc.org/us-policy-israelpalestine-1948-forgotten-history>.
281. Gold, Steven J., "Soviet Jews in the United States," *American Jewish Year Book* 94 (1994): 3–57. Accessed March 15, 2017. <https://www.jstor.org/stable/23605643?seq=1>.
282. Golub, Judith, "Selected Issues in Soviet Jewish Migration. International Migration Review," *Center for Migration Studies of New York, Inc.* 12, (1989): 75–88. Accessed June 10, 2016. <https://www.jstor.org/stable/23143055?seq=1>.
283. Grigg, David, "E. G. Ravenstein and the "laws of migration"," *Journal of Historical Geography*, 3 no. 1 (1977): 41–54. Accessed December 19, 2017. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0305748877901438#!>.
284. Jacobs, June, "The Third World Conference on Soviet Jews," *East European Jewish Affairs* 13 (1983): 71–76. Accessed November 17, 2018. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501678308577422?journalCode=feej19>.
285. Lazarowitz, Arlena, "Senator Jacob K. Javits and Soviet Jewish Emigration," *Shofar* 21, no. 4 (2003): 19–31. Accessed November 27, 2019. <https://www.jstor.org/stable/42943594?seq=1>.
286. Lazin, Fred A., "'We Are Not One': American Jews, Israel, and the Struggle for Soviet Jewry," *The Jean and Samuel Frankel Center for Judaic Studies*, Vol. 16 (2009). Accessed July 7, 2017. <https://quod.lib.umich.edu/b/belin/13469761.0016.001/--we-are-not-one-american-jews-israel-and-the-struggle-for?rgn=main;view=fulltext>.
287. Mart, Michelle, "Eleanor Roosevelt, Liberalism, and Israel," *Shofar An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24, no. 3 (2006): 58–89. Accessed June 7, 2018. https://www.researchgate.net/publication/249905619_Eleanor_Roosevelt_Liberalism_and_Israel.
288. Rosenberg, Victor, "Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States," *Touro Law Review* 19, no. 2 (2015): 419–450. Accessed October 7, 2018. <https://digitalcommons.tourolaw.edu/lawreview/vol19/iss2/22/>.

289. Rutland, Suzanne D., “Conflicting Visions: Debates Relating to Soviet Jewish Emigration in the Global Arena,” *East European Jewish Affairs* *Conflicting visions* 47 (2017): 222–241. Accessed June 18, 2018. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501674.2017.1396861>.

290. Weinstein, Lewis H., “Weinstein L. Soviet Jewry and the American Jewish Community 1963–1987,” *American Jewish History* 77, no. 4 (1988): 600–616. Accessed November 17, 2019. <https://www.jstor.org/stable/i23883201>.

Електронні публікації:

291. Айзенштат, Яким, “О подготовке Сталиным геноцида евреев: Юридическое исследование этапов преступной подготовки Сталиным геноцида советских евреев,” 1994, Доступ 3 апреля 2018. <http://lib.memo.ru/book/885>.

292. Аролович, Инна, “”Самолетное дело”: 45 лет назад,” *Ассоциация еврейских организаций и общин Украины*, Доступ 16 октября 2017. <http://vaadua.org/news/samoletnoe-delo-45-let-nazad>.

293. Атамукас, Соломонас, “Евреи в Литве XIV–XXвека,” *История еврейского народа*, Доступ 7 февраля, 2019. <http://jhistory.nfurman.com/index.htm>.

294. Бейзер, Михаэль, “Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем,” Доступ 7 февраля 2019. http://pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Legacy_Rus.pdf.

295. Богуславский, Виктор, “Отцы и дети русской алии,” *Дом Корчака в Иерусалиме*, Доступ 5 февраля 2019. <http://www.jerusalem-korczak-home.com/bog/vi1.html#2>.

296. В’ятрович, Володимир, “Історія з грифом “секретно”: кухня антисемітизму від КГБ-2,” *ТСН*, 2010, Доступ отримано 18 травня 2018. <https://tsn.ua/analitika/kuhnya-antisemitizmu-vid-kgb-2.html>.

297. Капиани, Вахтанг, “Протоколы сионских беглецов,” *Гулаг*, Доступ 9 февраля 2017. <http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?c=>.

298. Капіані, Вахтанг і Овсієнко, Василь, “Гель Іван Андрійович. Інтерв’ю,” *Дисидентський рух в Україні*, Доступ 19 жовтня 2015. <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

299. Костырченко, Геннадий, “Былили Хрущовские “экономические процессы” антиеврейскими,” *ЛЕХАИМ*, 2012, Доступ 18 ноября 2019. <https://lechaim.ru/ARHIV/244/kostyrchenko.htm>.

300. “Кто и как эмигрировал из СССР,” *Рамблер \ новости*, 2017, Доступ 18 мая 2019. <https://news.rambler.ru/other/38016126-kto-i-kak-emigriroval-iz-sssr/>.

301. Куксин, Илья, “Брежнев и еврейская эмиграция,” *Заметки по еврейской истории*, Доступ 23 марта, 2019. <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer15/Kuksin1.htm>.

302. “Легендарний радянський шістдесятник пішов із життя: Чим запам’ятається дисидент Володимир Буковський,” *ЗІК*, 2019, Доступ 26 листопада 2019. Існег <https://zik.ua/news/>.

303. Меламед, Володимир, “У боротьбі за рівноправність і національне відродження (1849–1918 рр.),” *Часопис “І”*, Доступ 5 грудня 2019. <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/51-zmist.htm>.
304. “Натан Щаранский,” *Люди. Peoples.ru*, доступ 4 вересня, 2017, <http://www.peoples.ru/state/minister/israel/scharanski/>.
305. Наумов, Евгений, “Хлеб бедности нашей,” *ЛЕХАИМ*, 2015, Доступ 19 октября 2018. <http://old.lechaim.ru/4108>.
306. Непомнящий, Александр, “Долгий путь к цели,” *Еврейская панорама: независимая ежемесячная газета*, 2018, Доступ 3 января 2017. <https://old.evrejskaja-panorama.de/dolgij-put-k-celi-135852349/>.
307. Непомнящий, Александр, “Забытый теракт,” *Jewish.ru*, 2015, Доступ 17 января 2017. <https://jewish.ru/ru/stories/chronicles/5168/>.
308. Нетроцкий, Владимир, ““Дело врачей” в документах,” *ЛЕХАИМ*, 2003, Доступ 19 января 2018. <https://lechaim.ru/АРХИВ/129/arhiv.htm>.
309. “Общество по исследованию еврейских общин,” *Электронная еврейская энциклопедия*, Доступ 7 февраля, 2019. <https://eleven.co.il/state-of-israel/education/13035/>.
310. “О конфискации посылок с мацой, засиляемые в СССР сионистскими организациями из-за границы, № 547-1,” *Новости jeps*, 1975, Доступ 19 октября 2018. <https://news.jeps.ru/>.
311. “Памяти Рональда Рейгана,” *Еврейский мир: Газета русскоязычной Америки*, Доступ 16 декабря 2017. <http://evreimir.com/2823/>.
312. Перенесієнко, Ігор, “Про Валентина Мороза,” *Українська Гельсінська спілка з прав людини*, Доступ 18 вересня 2015. <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1216121144>.
313. Попов, Владимир, “Дело и судьба баптиста Георгия Винса,” *Независимая*, Доступ 17 апреля 2016. <https://archive.is/20131129115540/ng.ru/history>.
314. “Поправка Лаутенберга,” *Еврейский мир. Газета русскоязычной Америки*, Доступ 3 декабря 2016. <http://evreimir.com/3410/>.
315. “Репатриация,” *Евреи Москвы*, Доступ 7 февраля, 2019. <http://www.evmos.narod.ru/>.
316. “Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1967–85 гг.,” *Электронная еврейская энциклопедия*, 1996, Доступ 19 января, 2018. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15420/>.
317. “Советский Союз. Этническая демография советского еврейства,” *Электронная еврейская энциклопедия*, 1996, Доступ 17 сентября 2017. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15423/>.
318. “Справа Валентина Мороза: Документи,” *Бібліотека Українського світу*, Доступ 18 вересня 2016. <http://1576.ua/books/1766>.

319. Тартаковский, Евгений, “Социально-психологический анализ иммиграционной политики Израиля и ее влияния на абсорбцию последней алии из СНГ,” *Демоскоп*, Доступ 16 сентября 2017. <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0411/analit01.php>.
320. “Торговцы Родиной: как ходила валюта в СССР,” *Stepcredit: главные финансовые новости*, 2019, Accessed November 1, 2019. <https://stepcredit.ru/torgovtsy-rodinoy-kak-hodila-valyuta-v-sssr/>.
321. Ханін, Володимир, “Як формувалась ізраїльська ідентичність,” *Історична правда*, 2015, Доступ 18 жовтня 2016. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/29/148840/>.
322. “Центр изучения иврита,” *The Jewish Agency for Israel*, Accessed 23 March, 2018. <http://www.jewishagency.org/ru/hebrew-fsu/content/32956>.
323. Чарный, Семен, “Только три часа полета и там Родина моя,” *SEM40*, Доступ 27 листопада 2015. <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/>.
324. Шаповал, Юрій, “Розв’язання єврейського питання по-сталінськи,” *День*, Доступ 27 грудня 2015. <http://www.day.kiev.ua>.
325. “Эмиссары. 40 лет спустя,” *Хадашот*, 2016, Доступ 7 Февраля, 2019. <http://www.hadashot.kiev.ua/>.
326. Энгель, Валерий, “Курс лекций по истории евреев России,” *История еврейского народа*, Доступ 1 декабря 2016. <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm>.
327. “A Crack in the Iron Curtain: Freeing Sharansky,” *Association for Diplomatic Studies and Training*, Accessed September 5, 2017. <http://adst.org/2016/03/a-crack-in-the-iron-curtain-freeing-sharansky/#.Wbvs3NSLRpQ>.
328. Beizer, Michael. “American Jewish Joint Distribution Committee,” *Jews in Eastern Europe*, Accessed October 19, 2017. <http://www.yivoencyclopedia.org/>.
329. Bostock, Bob, “Who saved Soviet Jewry,” *Richard Nixon Foundation*, 2010, Accessed Octoberber 11, 2017. <https://www.nixonfoundation.org/2010/12/who-saved-soviet-jewry/>.
330. “Camp David Accords and the Arab-Israeli Peace Process,” *Department of United States of America: History Office*, Accessed: 9 May, 2018. <https://history.state.gov/>.
331. “Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanic,” *Kenan Institute Occasional Papers № 300*, 2010, Accessed February 18, 2017. <https://www.wilsoncenter.org>.
332. Don, Barnett, “Refugee Act of 1980: National Review,” *UCDavis*, 1993, Accessed November 28, 2016. <http://heather.cs.ucdavis.edu/pub/Immigration/WelfareUse/DonBarnett.html>.
333. Edwards, James R. and Gimpel, James G., “The Changing Politics of Immigration Policymaking in Congress,” *Center for Immigration Studies*, 1998, Accessed December 1, 2016. <http://cis.org/ImmigrationPolitics-CongressionalPolicymaking>.
334. “Emanuel Celler,” *Jewish Virtual Library*, Accessed November 28, 2016. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/Celler.html>.

335. Friedman, Robert I., "Kahane: The Plan Behind the Fury," *Washington Post*, 1990, Accessed June 17, 2019. <https://www.washingtonpost.com/>.
336. Ginsberg, Julie, "Reassessing the Jackson-Vanik Amendment," *Council of Foreign Relations*, Accessed November 28, 2015. <http://www.cfr.org/trade/reassessing-jackson-vanik-amendment/p19734>.
337. "Guide to the Records of National Conference on Soviet Jewry," *Center for Jewish History*, Accessed July 8, 2018. <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=338009>.
338. Halevi, Yossi Klein, "Jacob Birnbaum and the Struggle for Soviet Jewry," *Azure*, 2004, Accessed October 8, 2017. <http://azure.org.il/include/print.php?id=221>.
339. Halevi, Yossi K., "Lessons of Struggle for Soviet Jewry Remain Relevant," *Shalom Hartman Institute*, 2010, Accessed June 18, 2017. <https://hartman.org>.
340. Harris, Ben, "Ford's term was pivotal for Soviet Jews," *Jewish Telegraphic Agency*, Accessed February 22, 2017. <http://www.jta.org>.
341. "Hebrew Immigrant Aid Society," *Jewish Virtual Library*, Accessed November 26, 2017. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hebrew-immigrant-aid-society>.
342. "History," *HIAS*, Accessed November 25, 2017. <http://www.hias.org/>.
343. "Immigration and Nationality Act," *U. S. Citizenship and Immigration Services*, Accessed November 10, 2016. <https://www.uscis.gov/ilink/docView/SLB/HTML/SLB/act.html>.
344. Ira Stoll, "Jews have special reasons to remember JFK on 50th anniversary of assassination," *Jewish Telegraph Agency*, Accessed: May 29, 2017. <http://www.jta.org>.
345. "Jewish Defense League," *Southern Poverty Law Center*, Доступ 13 августа 2017. <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/jewish-defense-league>.
346. Kammer, Jerry, "The Hart-Celler Immigration Act of 1965," *Center for Immigration Studies*, 2015, Accessed November 25, 2016. <http://cis.org/Hart-Celler-Immigration-Act-1965>.
347. Kengor, Paul, "The Liberator: Ronald Reagan and Soviet Jewry," *JewishPress*, 2007, Accessed November 25, 2016. <http://www.jewishpress.com/>.
348. Klinger, Jerry, "Richard Nixon – Henry Kissinger: The Anti-Semite who saved Israel," 2012, *The Jewish Magazine*, Accessed May 15, 2018. http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/Richard_Nixon-2.pdf.
349. Kurtz, Howard, "Ex-Jewish League Leaders Plead Guilty in Bombings," *The Washington Post*, 1987, Accessed June 17, 2019. <https://www.washingtonpost.com/>.
350. Lazin, Fred A., "Jewish influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968 – 1989," *The Lawyer Quarterly*, 2011, Accessed May 18, 2018. <http://www.ilaw.cas.cz/tlq/index.php/tlq/article/view/14>.

351. Lazin, Fred A., "Refugee Resettlement and "Freedom of Choice": The Case of Soviet Jewry," *Center for Immigration Studies*, 2005, Accessed December 9, 2018. <http://cis.org/RefugeeResettlement-SovietJewry>.
352. MacDonald, Kevin, "Ted Kennedy is not Responsible for the Immigration Act of 1965," *Occidental Observer*, 2013, Accessed November 15, 2016. <http://www.theoccidentalobserver.net/2013/05/ted-kennedy-did-not-pass-the-immigration-act-of-1965/>.
353. Maoz, Jason, "Lyndon Jhonson, Friend of the Jews," *Commentary*, Accessed September 9, 2017. <https://www.commentarymagazine.com>.
354. "Meeting with Andrei Gromyko, Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union (USSR), 1961," *John F. Kennedy: Presidential Library and Museum*, Accessed January 19, 2017. <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKWHP/1961/Month%2010/Day%2006/JFKWHP-1961-10-06-E>.
355. Moshe Machover, "Israelis and Palestinians: Conflict & resolution," *International Socialist Review*, Accessed January 14, 2020. <https://isreview.org/issue/65/israelis-and-palestinians-conflict-resolution>.
356. Nagler-Cohen, Liron, "Americans silent," *Ynet news.com: Jewish World*, 2013, Accessed December 28, 2016. <https://www.ynetnews.com/category/3443>.
357. "Natan Sharansky," *Chairman of the Executive. The Jewish Agency for Israel*, Accessed September 5, 2017. <http://www.jewishagency.org/executive-members/natan-sharansky-0>.
358. "Natan Sharansky," *The Jewish for Israel*, Accessed November 12, 2017. <http://www.jewishagency.org/executive-members/natan-sharansky-0>.
359. Nathans, Benjamin, "The Wild Desire to Leave: on Soviet Jewry," *The Nation*, 2010, Accessed November 19, 2017. <https://www.thenation.com/article/wild-desire-leave-soviet-jewry/>.
360. "National Conference for Soviet Jewry: about us," *National Conference for Soviet Jewry*, Accessed February 2, 2017. <http://ncsej.org/history1>.
361. Nezer, Melanie, "Honoring Frank Lautenberg's," *Roll Call*, 2014, Accessed November 19, 2016. http://www.rollcall.com/news/honoring_frank_lautenbergs_legacy_for_refugees_commentary-233499-1.html.
362. Perry, Jeffrey, "The Lautenberg Amendment," *Blog Jeffrey B. Perry*, 2013, Accessed November 28, 2016. <http://www.jeffreybperry.net/blog.htm?post=914303>.
363. Pops M., Gerald, "Marshall The Recognition of Israel and anti-semitism," *Marshall Foundation*, Accessed January 14, 2020. https://www.marshallfoundation.org/library/wp-content/uploads/sites/16/2015/01/Israel_Pops.pdf.
364. "Power of Protest," *National Museum of American Jewish History*, Accessed February 12, 2017. <https://info.nmajh.org/uploadedFiles/Education/Power%20of%20Protest%20High%20School%20Lesson%20Plans.pdf>.

365. "President Roland Reagan and the Jews," *Connecticut Jewish Ledger*, Accessed February 4, 2018. <http://www.jewishledger.com/2011/02/president-ronald-reagan-and-the-jews/>.
366. Radosh, Allis, and Radosh, Ronald, "The Origins of the U.S.-Israeli Relationship: Truman and the Jewish State," *The Washington Institute*, 2010, Accessed: May 10, 2018. <http://www.washingtoninstitute.org/>.
367. "Recognition of Israel," *Harry S. Truman: Library and Museum*, Accessed January 14, 2020. <https://www.trumanlibrary.gov/museum/presidential-years/recognition-of-isreal>.
368. Rogul, June, "Jackson-Vanik Amendment and the Soviet Jewry Movement: Personal Reflections," *Voices of a Vigil*, 2010, Accessed December 15, 2018. <https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>.
369. "Ronald Reagan Remembered As President Who 'got' Jewish Issues," *Jewish Telegraphic Agency*, 2004, Accessed February 4, 2018. <http://www.jta.org>.
370. Rosenblatt, Gary, "30 Years Later, "The Big Rally" is Little Remembered," *The NY Jewish Week*, 2017, Accessed February 25, 2018. <https://jewishweek.timesofisrael.com/>.
371. Rosenblum, Louis, "Involvement in the Soviet Jewry Movement," *Jewish Agency*, Accessed February 12, 2017. <http://www.jewishagency.org>.
372. Stephen Steinlight, "High Noon to Midnight: Why Current Immigration Policy Dooms American Jewry," *Center for Immigration Studies*, 2004, Accessed December 5, 2016. <http://cis.org/ImmigrationEffectsOnAmericanJewry>.
373. Stone, Roger, "How Richard Nixon Helped Save Israel, 2014," *The Algemeiner*, Accessed: May 15, 2018. <https://www.algemeiner.com/>.
374. "The Cleveland Council on Soviet Antisemitism," *Beth Israel. The West Temple*, Accessed January 8, 2018. <http://www.thewesttemple.com/>.
375. "The Jewish Agency for Israel: about us," *The Jewish Agency for Israel*, Accessed February 14, 2018. <https://www.jewishagency.org/>.
376. "The Soviet Jewry Movement in America," *My Jewish Learning*, Accessed September 19, 2017. <http://www.myjewishlearning.com/article/the-soviet-jewry-movement-in-america/>.
377. "The 1965 Immigration Act," *Asian Nation*, Accessed November 13, 2016. <http://www.asian-nation.org/1965-immigration-act.shtml>.
378. "Three Decades of Mass Immigration: The Legacy of the 1965 Immigration Act," *Center for Immigration Studies*, 1995, Accessed December 3, 2016. <http://cis.org/1965ImmigrationAct-MassImmigration>.
379. "Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union," *Project for the Study of Dissidence and Samizdat*, Accessed January 10, 2017. <https://samizdatcollections.library>.
380. "U.S. – Israel Relations," *Jewish Virtual Library*, Accessed January 8, 2017. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.

381. "U.S. Presidents and Israel," *Jewish Virtual Library*, Accessed January 8, 2017. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
382. Weiss, Avi, "Celebrating 25 years of freedom for Natan Sharansky," *Jewish Telegraphic Agency*, Accessed September 8, 2017. <http://www.jta.org/2011/02/08/news-opinion/opinion/op-ed-celebrating-25-years-of-freedom-for-natan-sharansky>.
383. "Zionism: World Zionism Organization," *Jewish Virtual Library*, Accessed February 24, 2018. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/world-zionist-organization-wzo>.
384. "25 Years Ago March on Washington 1987," *NCSJ*, Accessed June 17, 2018. <http://www.sovietjewry.org/index.php>.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**Розділ у колективній монографії:**

1. Danyliv N. The Israel lobby and US policy in the Arab-Israeli conflict (1948–1978) // *State Security in the Contemporary World*. Edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019. P. 60–77.

Статті у фахових виданнях України:

2. Данилів Н. Виникнення та особливості єврейської еміграції “Нешира” (1970-ті рр.) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. №1. С. 120–125.
3. Данилів Н. Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР // *Емінак*. Київ-Миколаїв, 2016. №1. С. 99–105.
4. Данилів Н. Радянсько-американський обмін в’язнями 1979 р.: передумови, особливості та наслідки // *Наукові записки національного університету “Острозька академія”*. Острог, 2016. №25. С. 255–261.
5. Данилів Н. Захист інтересів єврейських переселенців з СРСР в імміграційному законодавстві США (1965–1989 рр.) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2017. Вип. 18. С. 310–322.
6. Данилів Н. Політика держави Ізраїль із питань інтеграції репатріантів: особливості та характерні риси // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. Спецвипуск. С. 661–670.
7. Данилів Н. Еміграція євреїв з Радянського Союзу в політиці президентів США (1961–1989 рр.) // *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2018. № 138 (3). С. 10–15.

8. Данилів Н. “Єврейський туризм” як спосіб комунікації з радянськими євреями в 1970-ті роки // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Міжнародні відносини”*. Ужгород, 2019. Вип. 6. С. 65–71.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

9. Danyliv N. The Jewish emigration from the USSR in the KGB documents // *Studia de Securitate*. Kraków, 2020. S. 150–161.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Данилів Н. “Великий обмін” 1979 р.: роль президента Дж. Картера у звільненні Георгія Вінса // *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір” (Львів, 3–4 жовтня 2017 року)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. С. 219–226.
11. Данилів Н. “Конференції з питань радянських євреїв: у пошуках практичної допомоги” // *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії”*. Дніпро: Відкрите суспільство, 2019. С. 5–9.

Додаток 1. Таблиця у якій висвітлено дані про чисельність євреїв в СРСР (на основі даних про перепис населення у 1959 р., 1969 р., 1979 р., 1989 р.)⁸⁴⁴

Дані за переписом населення	1959 р.	1969 р.	1979 р.	1989 р.
СРСР (усі)	208826650	241720134	262084654	285742511
УРСР (усі)	41869046	47126517	49609333	51452034
СРСР (євреї)	2267814	2148 917	1807876	1449063
УРСР (євреї)	840311	775993	632610	550709

Додаток 2. “Податок на освіту” із зазначенням суми (вираховувалася у рублях)⁸⁴⁵

Тип навчального закладу	Закінчення або навчання на останньому році	За умови навчання протягом одного року	За умови навчання протягом двох років	За умови навчання протягом трьох років	За умови навчання протягом чотирьох років
Московський державний у-т	12,2	2,4	4,9	7,3	9,8
Інші у-тети	6,0	1,2	2,4	3,6	4,8
Інженерно-технічні, інженерно-економічні та вищі військові навчальні заклади	7,7	1,5	3,1	4,6	6,1
Сільсько-господарські та лісотехнічні	5,6	1,1	2,3	3,4	4,5
Медичні, фармацевтичні, стоматологічні, фізкультурні	8,3	1,4	2,8	4,2	5,6
Економічні, юридичні, педагогічні, історико-архівні,	4,5	0,9	1,8	2,7	3,6

⁸⁴⁴ Населения СССР по данным всесоюзной переписи. Государственный комитет СССР по статистике: информационно-издательский центр. (Москва: Финансы и статистика, 1990), 8, 9, 37.

⁸⁴⁵ Илья Куксин, “Брежнев и еврейская эмиграция,” *Заметки по еврейской истории*, доступ 23 марта, 2019, <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer15/Kuksin1.htm>.

інститути культури					
Інститути та факультети іноземних мов	6,8	1,4	2,8	4,1	5,5
Інститути мистецтв (консерваторії, театральні, художні, літературні)	9,6	1,9	3,8	5,7	7,7

* “Про відшкодування громадянами СРСР, що виїжджають на постійне проживання за кордон державних витрат на навчання” – офіційна назва закону, що вийшов у 1972 р.

Додаток 3. Статистичні дані єврейської еміграції і репатріації з Радянського Союзу (1967–1989 рр.)⁸⁴⁶.

Рік	К-сть висланих викликів в СРСР/ УРСР	К-сть виданих віз СРСР/ УРСР	Виїхало з СРСР/ УРСР	К-сть прибулих в Ізраїль	Число “ношрим” (частка тих, що виїхали до США)
1967	/1682	/920	/498	1403	(72)
1968	/188	/160	/83	224	(92)
1969	/2247	/1168	/945	3019	(156)
1970	38 917/1897	4 327/458	/430	992	(135)
1971	40 794/3041	14 310/2489	/2133	12 899	58 (214)
1972	67 895/8090	31 478/8635	/6567	310652	251(453)
1973	58 216\	34 922\11309	34733/8824	33 477	1 456 (1449)
1974	42 843	20 181\6277	20628/5123	16 816	3 879 (3490)
1975	34 145	13 139\5116	13221/3881	8 531	4 928 (5250)
1976	36 104/13129	14 138\6469	14261/5041	7 279	7 004 (5512)
1977	/22489		16 736/	8348	8483 (6842)

⁸⁴⁶ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 29.05.1973–28.06.1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1071, арк. 183.; Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, діяльності сіоністів..., 01.03.1977–19.04.1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130, арк. 302.

1978			28 865/	12 192	16 867 (12 265)
1979			51 333/	17614	34 056 (28 794)
1980			21 472 /	7570	14 078 (15 461)
1981			9 448/	1770	7686 (6980)
1982			2 688/	782	1957 (1327)
1983			1 314/	399	926 (887)
1984			896/	367	556 (489)
1985			1140/	362	792 (570)
1986			914/	202	708 (641)
1987				2096	(3811)
1988				2283	(10 576)
1989				12932	(36 738)
Всього	318 914	132 495		114 892	17 576

Додаток 4. Частка “ношрим” в загальній еміграції із найбільших міст СРСР (1968–1976 рр.)⁸⁴⁷

Місто	Число “ношрим”
Одеса	93,6%
Харків	86,0%
Київ	80,0%
Львів	72,5%
Москва	71,3%
Ленінград	69,7%
Кишинів	15,5%
Чернівці	8,9%

* Дані у цій таблиці вказують про те, що найбільш національно змотивовані євреї проживали на Буковині. Саме з цієї території вираховується найменша частка представників “ношрим”. Натомість, жителі Одеси, Харкова та Києва надавали перевагу під час виїзду США та іншим Західним країнам.

⁸⁴⁷ Йосиф Зисельс, “Некоторые аспекты миграции евреев Украины,” у *Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, ред. Йосифом Зисельсом. (Москва: Сэфер, 2001), 9.

Додаток 5. Перелік Міністерств в УРСР із загальною кількістю спеціалістів (з вищою освітою) та загальною кількістю єврейських спеціалістів (з вищою освітою)⁸⁴⁸.

Назва Міністерства в УРСР.	Загальна к-сть спеціалістів (з вищою освітою).	Загальна к-сть єврейських спеціалістів (з вищою освітою).	Загальна к-сть єврейських спеціалістів (з вищою освітою) у відсотковому відношенні.
Міністерство торгівлі	23717	2096	8,9%
Міністерство соцзабезпечення	1892	138	7,3 %
Комітет кінематографії	1704	228	13,4 %
Комітет фізичної культури та спорту	1272	885	69,6%
Міністерство культури	18437	2054	11,1 %
Міністерство вищої та середньої освіти	39397	2065	5,2%
Міністерство комунального господарювання	13211	2079	15,7%
Міністерство охорони здоров'я	125882	17081	13,5%

⁸⁴⁸ Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971–13.03.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1011, арк. 249.

(Додаток 6.). Деякі із зображених карикатур у антисемітській книзі “Іудаїзм без прикрас”, виданій у 1963 р. Т. Кичко⁸⁴⁹.

БЕН-ГУРІОН ЗА РОБОТОЮ

В СИНАГОГАХ ЗНАХОДЯТЬ ПРИСТАНИЩЕ РІЗНІ ШАХРАЙ І ПРОМДИСВІТИ

Додаток 7. Перші молодіжні протести організовані у США. Члени Клівлендського Комітету з питань радянського антисемітизму (*Cleveland Council on Soviet Anti-Semitism*) організували мітинг біля радянського посольства у Вашингтоні, 1968 р.⁸⁵⁰

* Підписи на плакатах: “надайте прав радянським євреям”, “дозвольте виїзд усім бажаним радянським євреям”, “свобода”.

⁸⁴⁹ Трохим Кичко, *Іудаїзм без прикрас*. (Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 1963): 92,172.

⁸⁵⁰ “Cleveland Council on Soviet Anti-Semitism,” *Beth Israel: The West Temple*, accessed January 13, 2020, <https://thewesttemple.com/cleveland-council-on-soviet-anti-semitism/>.

Додаток 8. Прогулянка сім'ї Василя Бетакі під час тимчасового перебування у Відні, 1973 р⁸⁵¹.

Додаток 9. Співробітниця організації “Джойнт” Піа Адад (справа) з радянськими єврейськими клієнтами в офісі “Джойнту”, Рим, 1980 р⁸⁵².

⁸⁵¹ Василий Бетакі. *Мемуары: Снова Казанова*. München: ImWerdenVerlag, 2011, доступ 15 октябрю 2019, https://imwerden.de/pdf/betaki_snova_kazanova_memuary_2011.pdf.

⁸⁵² “Photograph Collection: JDC Office in Rome,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1980, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

Додаток 10. Урок англійської мови для радянських євреїв. Рим, 1978 р⁸⁵³.

* Основна частина навчання ініціювалася організацією “Джойнт”.

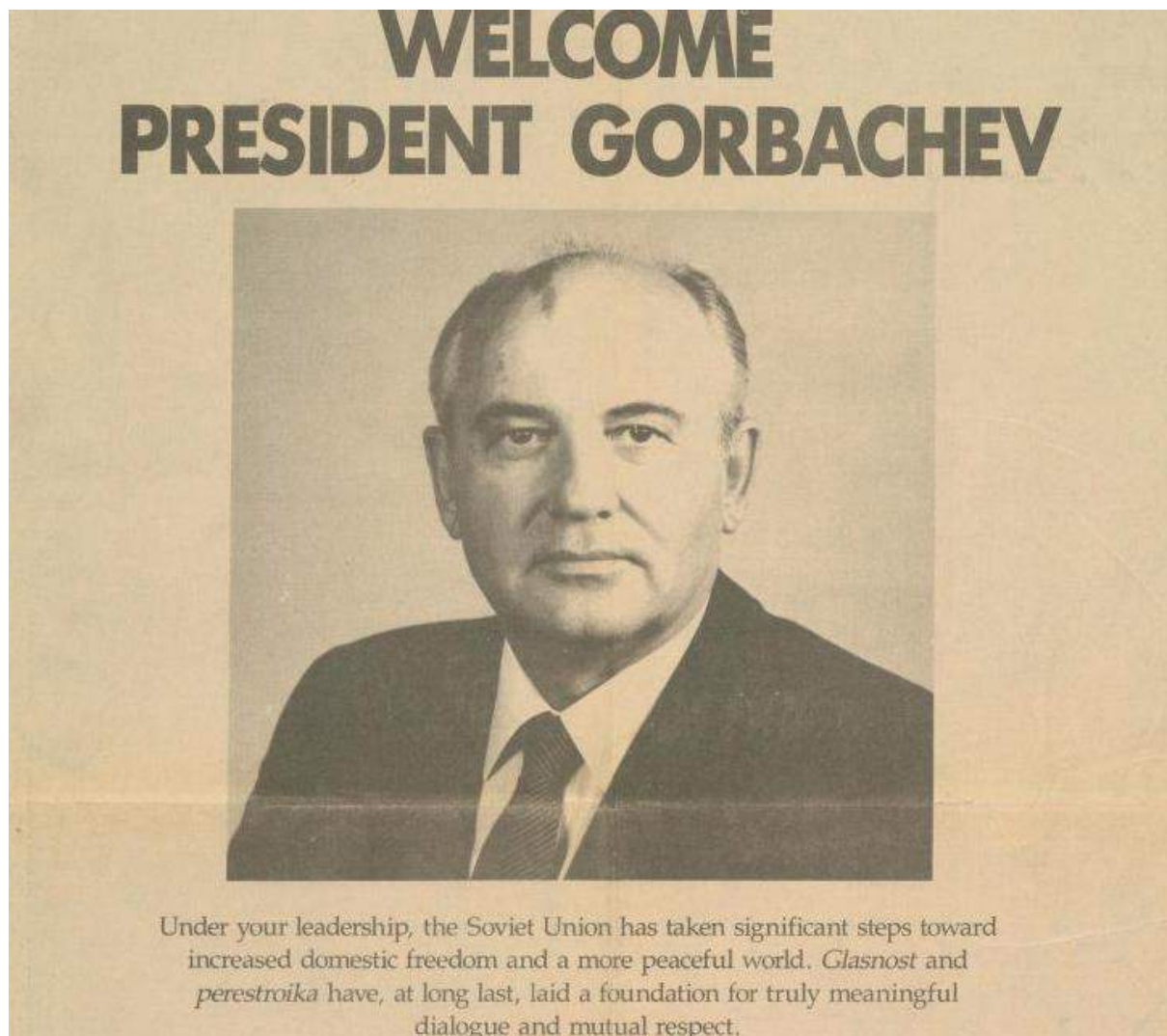
Додаток 11. Ув’язнені “відмовники” Йосиф Бегун, Іда Нудель, Володимир Слепак зображені на плакатах американських єврейських організацій⁸⁵⁴.

⁸⁵³ “Photograph Collection: English language class for Soviet Jews,” *Joint Distribution Committee: Archives*, 1978, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁵⁴ “Photograph Collection: Prisoners of the Soviet Secret Police,” *Joint Distribution Committee: Archives*, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

Додаток 12. Привітання Михайла Горбачова з приводу приходу до влади у Радянському Союзі з боку організації “Джойнт”. Лідери організації сподівалися на реалізацію заявленої політики про “гласність та відкритість”, 1986 р⁸⁵⁵.

⁸⁵⁵ “Posters: Welcome President Gorbachev,” *Center for Jewish History* accessed December 6, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

Додаток 13. Список товарів, які були відіслані у формі матеріальної допомоги до СРСР, 1968 р⁸⁵⁶.

DELIVERY SCHEDULE OF S.S.E. ORDER PLACED ON NOV. 30th, 1967

<u>ITEM</u>	<u>Jan. 8, 1968</u>	<u>Jan. 22, 1968</u>	<u>Feb. 5, 1968</u>	<u>Feb. 19, 1968</u>	<u>March 4, 1968</u>	<u>March 18, 1968</u>
Womens 3 piece suit	300	200	- - -	100	200	200
Nylon negligee	300	200	- - -	100	200	200
Mens cardigan/sweater (made in England)	300	200	100	100	400	400
Womens angora/wool sweater (made in Israel)	300	200	100	100	400	400
Womens dressing gown quilted	300	200	100	100	400	400
Mens sweater (made in Israel)	200	100	100	100	200	300
Mens trousers	200	100	100	100	200	300
Mens shirt	200	100	100	100	200	300

Додаток 14. Список радянських республік, яким були відіслані пакунки з мацою, 1968 р⁸⁵⁷.

MATSOH 1968

<u>Republic</u>	<u>Nº of places</u>	<u>of packages</u>
RSFSR	153	909
Ukraine	317	4229
Moldavia	53	1479
Lita	35	1002
Latvia	28	926
Estonia	8	96
Belorusia	72	437
Kazakhstan	13	50
Uzbekistan	13	239
Kirgizia	2	16
Gruzia	6	51
Azerbaidzhan	2	41
Tadzhikistan	3	23
Turkmenia	5	8
Armenia	2	4
Total	712	9510
Confirmations up to 31.5.68		8416

657

⁸⁵⁶ "Delivery Schedule of S. S. E. Order Placed on Nov. 30th, 1967," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1967, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

⁸⁵⁷ "Matsoth," *Joint Distribution Committee: Archives*, 1968, accessed November 13, 2019, <http://search.archives.jdc.org>.

Додаток 15. Шпильки та піни, які використовували під час різноманітних протестних акцій на підтримку радянського єврейства⁸⁵⁸.

⁸⁵⁸ "Soviet Jewry Movement Pins and Pendant with Text," *Center for Jewish History* accessed December 2, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

Додаток 16. Афіша з оголошенням про присвячений радянським євреям концерт, 1987 р⁸⁵⁹.

The Soviet Jewry Committee
of the Jewish Community Council

Presents This

Solidarity Freedom Concert

FEATURING A RECITAL BY THE RENOWNED PIANIST
Emanuel Ax

Wednesday, May 20, 1987 - 8:00 In The Evening
ADAT SHALOM SYNAGOGUE

Emanuel Ax

Emanuel Ax is hailed as one of the most remarkable pianists of his generation, having won the first Artur Schnabel International Piano Competition at Tel Aviv in 1959. He has performed with virtually every major orchestra in the United States, including the Detroit Symphony, and has delighted audiences throughout the world. Mr. Ax records exclusively for RCA Records.

The Program

Star Spangled Banner	Cantor Larry Vieder accompanied by Rochelle Lipositch
Hatkvah	
Welcome	Sharon Hart
Our Role in the Liberation of Soviet Jews	Joel Gershenson
Introduction of Mr. Ax	Jeanie Weiner

Emanuel Ax

Sonata in A-flat major, Hob. XVI:45 <i>Allegro moderato</i> <i>Adagio</i> <i>Finale: Presto</i>	HAYDN
Fantasies, Op. 116 1. Capriccio, D minor 2. Intermezzo, A minor 3. Capriccio, G minor 4. Intermezzo, E major 5. Intermezzo, E minor 6. Intermezzo, E major 7. Capriccio, D minor	BRAHMS

Intermission

Scherzo No. 1 in B minor, Op. 20 Scherzo No. 2 in B-flat minor, Op. 31 Scherzo No. 3 in C-sharp minor, Op. 39 Scherzo No. 4 in E major, Op. 34	CHOPIN
---	--------

The Soviet Jewry Committee of the Jewish Community Council gratefully acknowledges services provided by: Adat Shalom Synagogue, and Steven Berkson.

Додаток 17. Один із багатьох списків американських (здебільшого єврейських) сімей, котрі брали під свою опіку сім'ї “відмовників” та “в’язнів Сіону”, 1981 р⁸⁶⁰.

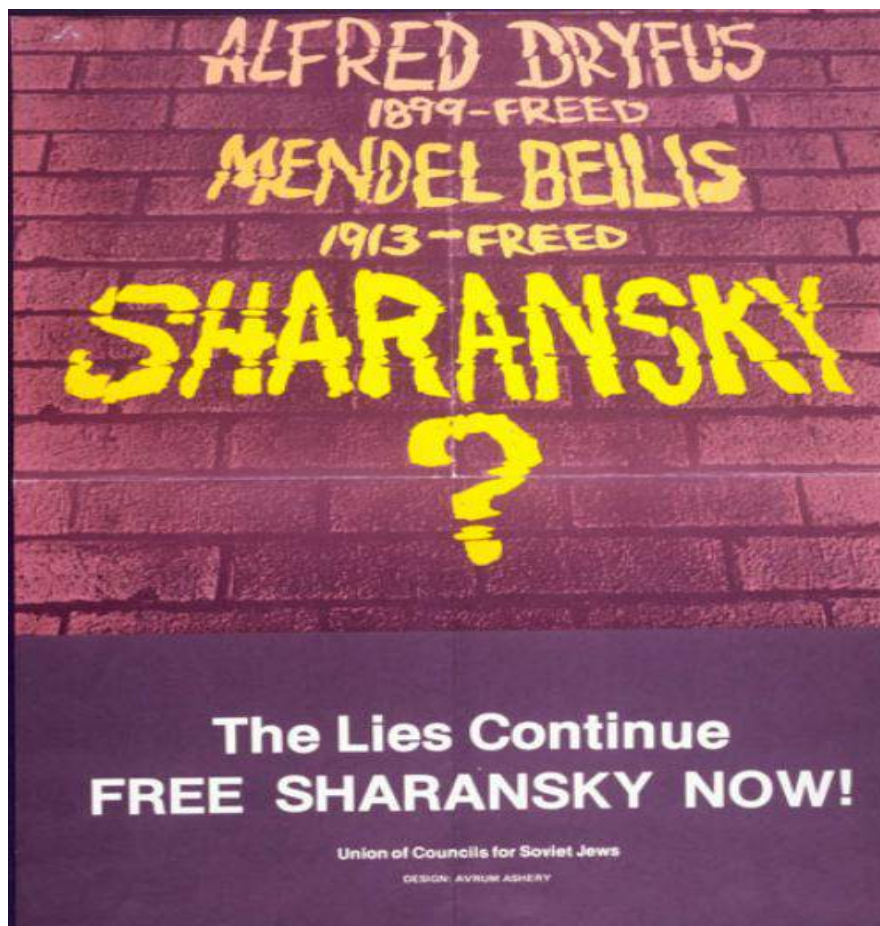
Patrons

<p>Mr. and Mrs. Norman Allan Dr. and Mrs. Edward Alpert Mr. and Mrs. Peter Alter Mr. and Mrs. Michael Alterman Mr. and Mrs. Eugene Arnfeld Mr. and Mrs. Milton Barnett Mr. and Mrs. Norman Beznos Mr. and Mrs. Alexander Blumenberg Mr. and Mrs. Morris Brandwine Mr. and Mrs. Bernard Brawer Mr. and Mrs. Brewster Broder Mr. and Mrs. Richard Burstein Mr. and Mrs. Lester Burton Mr. and Mrs. Martin Citrin Mr. and Mrs. Robert Citrin Dr. and Mrs. Leslie C. Cohen Mr. and Mrs. Maurice Cohen Judge and Mrs. Avern Cohn Mr. and Mrs. Albert Colman Mr. and Mrs. Gerald S. Cook Mr. and Mrs. Marvin Danto Ms. Jackye Drapkin Dr. Bruce Dubin Mr. and Mrs. Harold Dubin Dr. and Mrs. Howard Dubin Mr. and Mrs. Sanford Eichenhorn Mr. and Mrs. Irwin Elson Ms. Donna Engler Dr. and Mrs. Paul Feinberg Mr. and Mrs. Joseph D. Feldman Mr. and Mrs. Michael S. Feldman Mr. and Mrs. Sidney I. Feldman Mr. and Mrs. Donald Fox Mr. and Mrs. Stanley Frankel Mr. and Mrs. Herbert Freedland Mr. and Mrs. Hymen Freedland Mr. Jack J. Freedland</p>	<p>Mr. and Mrs. Sheldon Klein Mr. and Mrs. Jay Kogan Mr. and Mrs. Harold Kulish Mr. David Lebenbom Mr. and Mrs. Henry Lee Mr. and Mrs. Roger Leemis Dr. and Mrs. Ellsworth Levine Mr. and Mrs. Richard Lobenthal Mr. and Mrs. Stuart Lockman Dr. and Mrs. Sidney Lutz Dr. and Mrs. Murray Mahlin Dr. and Mrs. Harris Mainster Mr. and Mrs. E. N. Maisel Mr. and Mrs. Alan A. May Mr. and Mrs. Myron Milgrom Mr. and Mrs. Milton J. Miller Mr. and Mrs. Philip Minkin Mr. and Mrs. Cyril Moscow Mr. and Mrs. Sol Moss Mr. and Mrs. Allan Nachman Mrs. Shirley Nachman Mr. and Mrs. Robert Naftaly Mr. and Mrs. Charles Nida Mr. and Mrs. David Page Mr. and Mrs. Robert Pangborn Mr. Charles Perlow Mr. and Mrs. Julius Pollak Mr. and Mrs. Alexander Rezhets Mr. and Mrs. Milton Ring Mr. and Mrs. Jack Robinson Mr. and Mrs. Albert Roggin Mr. and Mrs. Marvin Rosen Mr. and Mrs. Gerald Rosenbloom Mrs. Dulcie Rosenfeld Mr. and Mrs. Frederic A. Rosenthal Mr. and Mrs. Richard Roth Mr. and Mrs. Gerald Rowin</p>
---	---

⁸⁵⁹ American Jewish Historical Society, Papers of Efrayim Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989). Processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 1:20, accessed November 20, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

⁸⁶⁰ American Jewish Historical Society, Papers of Efrayim Spectre (1964, 1970–1973, 1975, 1977–1983, 1987–1989), processed by Andrey Filiminov, Box 1. Folder 4: 1–23, accessed November 29, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.

(Додаток 18.). Плакат, що ілюструє кампанію із звільнення Н. Щаранського, 1986 р⁸⁶¹.

⁸⁶¹ "Political posters: "The lies continue; free Sharansky now!", *Center for Jewish History*, 1986, accessed December 2, 2018, <https://digifindingaids.cjh.org/>.